

**MUSA ADİLOV
VAQİF MƏRDANOV**

UŞAQ VƏ ŞEİR

Bakı – “Elm” – 2019

Elmi redaktoru: **Ə.Z.Abdullayev**
filologiya elmləri doktoru, professor

M.Adilov, V.Mərdanov. Uşaq və şeir
Bakı: Elm, 2019, – 240 s.

ISBN 978-9952-523-03-5

Hazırkı dövrdə uşaqların estetik tərbiyəsində şeirin çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Ona görə də uşaq şeirinin başlıca xüsusiyyətlərini araşdırıb üzə çıxarmaq və onlardan istifadə yollarını müəyyənləşdirmək zəruridir. Oxuculara təqdim olunan “Uşaq və şeir” həmin məqsədlə yazılmışdır.

Əsərdə uşaq şeirinin forma və məzmun xüsusiyyətləri, onun ifadə vasitələri, ahəngdarlığı və musiqililiyi, real aləmi dərk etməkdə rolu, vətənpərvərlik və beynəlmilətçilik ideyalarını təbliğ etməkdə əhəmiyyəti və s. məsələlər sadə və aydın bir üslubda şərh olunmuşdur.

Orta məktəb müəllimləri üçün vəsait kimi nəzərdə tutulan bu kitabdan tələbələr, uşaq bağçalarının müəllimləri, valideynlər və b. faydalana bilərlər.

655 (07) – 2019

© “Elm” nəşriyyatı, 2019

BİR NEÇƏ SÖZ

Partiya və hökumətimiz yetişməkdə olan gənc nəslin hərtərəfli inkişafına, xüsusilə onun mənəvi cəhətdən fəal həyat mövqeyinə yiyələnməsinə çox böyük diqqət və əhəmiyyət verir. Bu işdə bədii ədəbiyyatın olduqca böyük rolu vardır. 1972-ci ildə keçirilən Azərbaycan Yazıçılarının plenumunda Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının daha geniş vüsət alması, inkişaf etdirilməsi üçün konkret təkliflər irəli sürülmüşdür, uşaq şeirlərinin nailiyyətlərinin və qüsurlarının araşdırılıb üzə çıxarılması təklif olunmuşdur.

Azərbaycan uşaq şeirinin tarixi hələ inqilabdan əvvəlki dövrdən başlayır. S.M.Qənizadə, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, A.Şaiq kimi istedadlı maarifçi müəllimlərin, söz sənətkarlarının mühüm xidmətləri vardır. Azərbaycan uşaq şeiri yalnız Sovet hakimiyyəti illərində xüsusi bir janr kimi formalaşmış, yalnız bu dövrdə janr, forma, məzmun və başlıcası, dil-üslub xüsusiyyətləri etibarilə tam müstəqil bir sahəyə çevrilmişdir. Respublikamızda xüsusilə uşaq şeiri yazan şairlər yetişmişdir. Uşaq şeirinin bir çox səciyyəvi xüsusiyyətləri olduğundan heç də hər şair (xüsusilə də böyüklər üçün yazan hər şair) burada həmişə müvəffəq ola bilmir. Müasir dövrdə M.Seyidzadə, M.Rzaquluzadə, T.Elçin, Əli Kərim, X.Əlibəyli, M.Əliyev, İ.Tapdıq, F.Sadıq, T.Mahmud, Zahid Xəlil, S.Məmmədzadə, M.Alan və başqa şairlərin uşaq şeirləri çox böyük ədəbi-bədii irs təşkil etməkdədir. Mühüm ictimai, psixoloji, ədəbi-bədii, lingvistik əhəmiyyəti olan bu irsin müxtəlif istiqamətdə tədqiqi hazırda çox böyük aktuallıq kəsb edir.

Azərbaycan uşaq şeirinin forma və dil xüsusiyyətləri bu vaxta qədər tədqiq edilməmiş, bu mövzuda mükəmməl və əhatəli əsərlər nəşr olunmamışdır. Ümumiyyətlə, uşaq şeirindən bəhs edilərkən bu şeirlərin məzmunu, ideya isstiqaməti, pedaqoji əhəmiyyəti və s. haqqında tədqiqatlar aparılsa da, uşaq şeirləri üçün ən fərqli

ləndirici cəhətə –onların dil və üslub xüsusiyyətlərinə az əhəmiyyət verilmişdir.¹ Uşaq şeiri ilə əlaqədar başlıca məsələlərdən biri olan dil və üslub məsələlərinin öyrənilməsi həm elmi-nəzəri, həm də təcrübi-əməli cəhətdən aktuallıq kəsb edir.

Bu mövzunun tədqiqi, ümumiyyətlə, ədəbi-bədii dilimizin üslubiyyatını hərtərəfli öyrənmək baxımından da zəruridir. Uşaq şeirinin və ümumiyyətlə uşaq ədəbiyyatının dili tədqiq edilmədikcə Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyatını tam və bitkin hesab etmək mümkün deyildir. Xüsusilə ona görə ki, hazırda uşaqlar üçün yazan gənc şairlərin sayı nəzərə çarpacaq dərəcədə artmış və bununla əlaqədar uşaq şeirinin janr və üslub müxtəlifliyi meydana çıxmışdır. Son illərdə yazılan uşaq şeirləri içərisində çox qiymətli, hətta klassik səviyyəyə qalxa bilən şeirlər olduğu kimi, zəif, bəsit, dil-üslub etibarə cılız, uşaq səviyyəsinə uyğun olmayan misralar düzümündən ibarət yazılar da az deyildir. Bütün bunların araşdırılıb saf-çürük edilməsi zəruridir.

Müasir dövrdə uşaq şeirinin tematikası daha da zənginləşmiş, bu şeirlərdə ictimai-siyasi motivlərin nisbəti artmışdır. Sülh haqqında, Vətən haqqında, dostluq, təbiət və əmək mövzularında yazılmış şeirlər uşaqların müvafiq sahələrdə söz diapazonunun genişlənməsinə xeyli kömək edir.

Uşaq şeiri mühüm tərbiyə vasitələrindəndir. İndi şeiri tək-tək uşaqlarla yanaşı, bütün kollektivlər oxuyur, şeir daha artıq kütləvilik keyfiyyəti kəsb edir. Hazırda sayız-hesabsız mədəniyyət evlərində, uşaq şəhərciklərində, bağçalarda, istirahət evlərində yüz minlərlə uşaq mahnılarıyla, şeirlərlə tərbiyələnməklə bərabər, eyni zamanda həmin şeirlərin dilini və ifadə tərzini də mənimsəyir. Deməli, uşaq şeirinin dili məsələsi, əslində ümumiyyətlə ədəbi-bədii dilin taleyi deməkdir. Bütün bunlar həmin problemin mühüm ictimai-mədəni əhəmiyyətini əks etdirir.

---

¹V.Məmmədova 1972-ci ildə “Abbas Səhhətin uşaq şeirlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Habelə Zahid Xəlilovun “Azərbaycan sovet uşaq poeziyası və folklor” adlı namizədlik dissertasiyasında (1973) dil məsələləri haqqında bir sıra maraqlı, dəyərli mülahizələr yürüdülmüşdür

Uşaqların estetik tərbiyəsində şeirin çox böyük rolu vrdır. Orta məktəbin aşağı siniflərində, uşaq bağçalarında və digər uşaq kollektivlərində – istirahət ocaqlarında balaca vətəndaşların tərbiyələndirilməsi işi onlarda bədii-estetik zövqün inkişaf etdirilməsini, söz sənətinin incəliklərinin onlara aşılmasını tələb edir. Bu mühüm ictimai-tərbiyəvi məqsədə çatmaq üçün hər şeydən əvvəl uşaq şeirinin başlıca xüsusiyyətlərini araşdırıb üzə çıxarmaq və onlardan istifadə etmək yollarını müəyyənləşdirmək zəruridir. Təqdim olunan kitab həmin məqsədlə yazılmışdır.

BİRİNCİ HİSSƏ

I FƏSİL

SÖZ VƏ FORMA

(*Ritm. Qafiyə. Sadalama. Alliterasiya*)

A TEŞTİ, TEŞTİ, TEŞTİ.....

Uşaq şeirində sözün iki dəfə təkrarı həm müxtəlif leksik və qrammatik mənaların ifadəsinə xidmət edir, həm də ritmik funksiya daşıyır. Üç dəfə təkrarlanan vahidlər isə yalnız ritm yaratmaq üçündür. Buna görədir ki, xalq şeirində hətta mənasız vahidlər də üç dəfə təkrarlanıb ritmik tərkiblər yaradır. Bəzən mənalı vahidlərin təkrarının üçüncü ünsürü müəyyən dəyişikliyə uğradılır ki, bu vəziyyət də yenə ritm, ahənglə əlaqədardır: üçüncü komponent, xalq folklorunda olduğu kimi, təhrif edilərək işlədilir. Məsələn, tülkü, tülkü, tünbəki.

Bəzən də üçüncü ünsürün əvvəlinə başqa sözlər gətirilir:

Sünbülüm, sünbülüm, sarı sünbülüm!

Adına söz qoşum, barı, sünbülüm!

S.Vurğun

Xəzər, Xəzər, coşğun Xəzər!

Dalğan göyərçinə bənzər.

M.Seyidzadə

Yazılı uşaq şeirində isə bir qayda olaraq ritm məqsədi güdən təkrarlar semantik cəhətdən dolğun, tutumlu sözlərdən ibarət olur. Belə ritmik təkrarlar çox müxtəlif məqsədlər (müraciət, xitab, təhrik, tərənnüm, təsvir və s.) daşıyır.

İsimlərin ritmik təkrarı daha çox təhrik mənası bildirir:

Dovşan, dovşan, a dovşan!
Qaçma, dayan, a dovşan!

A.Şaiq

Quşlar, quşlar, a quşlar!
Qaranquşlar, a quşlar!
Cəh-cəh vurun burada,
Gah yerdə, gah yuvada!

A.Səhhət

Maraqlıdır ki, belə ritmik təkrarlar adətən şeirin ilk misrası kimi işlənir və bunlar şeirin ümumi ritmini müəyyənləşdirir. Məzmunca müraciət bildirən belə ahəngdarlıq digər dil vahidlərinin də başlıca leksik-qrammatik xüsusiyyətlərini fərqləndirir. Belə şeirlərdə xəbərlər adətən feilin əmr formasında işlədilir:

– *Arı, Arı, ay Arı,*
Az dolansan dağları.

M.Namazov

Misallardan göründüyü kimi, üçüncü komponentə *a//ay* kimi çağırış, müraciət bildirən sözlərin əlavə edilməsi ilə eyni vahidlər təkrarlanmışdır.

Şeirdə çağırış ədatı olmadan işlənən təkrarlar tamamilə fərqli bir ritmin yaranmasına gətirib çıxarır. Aşağıdakı misalı əvvəldə gətirilən nümunələrlə müqayisə etdikdə bunu daha aydın görmək mümkündür:

Günəş, Günəş, Günəş!
Nəvələrim üşüyürlər.

M.Əliyev

Çox zaman şeirin başlanğıcında işlənən, ilkin nəzərə çarpan ritm müxtəlifliyi özlüyündə şeirin yeknəsəq bir ritmdə yazılmadığını əks etdirir, oxucunu şeirin ümumi ritmini (ritmik müxtəlifliyi) tutmağa hazırlayır. Məsələn, aşağıdakı şeirlər belə başlayır:

– *Solmaz, Solmaz,*
a Solmaz,
Bir az mənə qulaq as.

M.Namazov

–*Bibi, bibi,*
ay bibi,
Çox sevirsən sən kimi?!

T.Mahmud

Bəzən əvvəlki sətirdə təkrarın bir komponenti işlənir, sonrakı komponentlər ikinci sətərə keçirilir. Ümumiyyətlə, misra və sətirlərin bölümü də ritmə tabe edilir:

– *Küləklər,*
Küləklər, küləklər!
Nəvələrim üşüyürlər.
Əsməyin,
Tələsməyin....

M.Əliyev

Feillərin təkrarı şeirdə dolayı yolla bir təkid, sürət anlayışını əks etdirir ki, bu da narahat olan, daima hərəkətə cəhd edən uşağın təbii psixologiyasına tamamilə müvafiqdir.

Gəl uçaq, uçaq, uçaq,
Ulduzlara yol açaq.

Ə.Cəmil

O qaçdı, qaçdı, qaçdı
İti uçan qumaşlı
Küləyə döndü Qumaş.

M.Əliyev

Ümumiyyətlə, hər hansı ardıcıl, ahəngdar bölgü, sıralanma ritm hesab olunur (hərəkət ritmi, musiqidə ritm və s.). Bu ümumi hökm dil hadisələrinə də şamil edilir. Deməli, ritm, ümumiyyətlə, dilə, dil vahidlərinə də xasdır. Lakin nəsr əsərində ritm çox müxtəlif və qarışıq şəkildə çıxış etdiyindən, adətən, ritmik nitqdən

bəhs açarkən ilk növbədə şeir dilini yada salırlar. Odur ki, oxucu şeiri görən kimi onun ritmik bir dildə yazıldığını bilir və bu ritmi tutmağa çalışır. Məsələn, yuxarıdakı misalda “*O qaçdı, qaçdı, qaçdı*” cümləsini şeir misrası kimi yox, adi bir cümlə (nəsr cümləsi) kimi də tələffüz etmək olar və bu zaman şeir ilə nəsr fərqləndirən meyar yalnız ritm olacaqdır.

Ritmin şeirdə rolu çox böyükdür. Şairlər eyni ritmdə oxuna bilən tərkibləri müxtəlifləşdirmək üçün ən müxtəlif vasitələrə əl atırlar. T.Elçinin “Canavarın laylası” şeiri belə bitir:

Kimi görsən parçala
Böyük canavar bala.
Parçala, parçala,
parçala.

Burada üç dəfə təkrarlanan feilin (parçala) bir komponenti digər misraya keçirilməklə ritm dəyişdirilmişdir.

Təkrarlanan feillərin bir misrada yerləşməsi davamlılıq, təkid anlayışlarını əks etdirirsə, bu komponentlərin bir-birindən ayrılıb, tək-tək misrada işlənməsi həmin mənələrdən əlavə, həm də bir sürət, intensivlik bildirir:

O fırlanır
Gurhagur.
O *uçur,*
uçur,
uçur.
Fırlanır
Yerin altdan,
Fırlanır
Yerin üstədən.

Ə.Kərim

Feillərin təkrarı (xüsusilə epik əsərlərdə) hadisənin davamlılığını, uzun müddət baş verdiyini bildirməyə xidmət edir:

–Vız-z-z!...edib bir arı uçdu:
Arı uçdu,

ayı qaçdı.

*Arı uçdu,
ayı qaçdı.
Arı uçdu,
ayı qaçdı.
Axır gəlib yetişdilər
Allı-güllü bir çəmənə.*

M.Rzaquluzadə

Müasir uşaq şeirində sayların ritmik funksiyasına nədənsə az diqqət yetirirlər. Halbuki uşaq folklorunda ritm məqsədi ilə saylardan da geniş istifadə olunduğu nəzərə çarpır: *beş, beş, beş-on beş, üç-on səkkiz, iki-iyirmi*.

C.Cabbarlı sayların ritmik funksiyasından məharətlə istifadə etmişdir:

*Söyləmişəm bu sözü məxluqə mən,
Ay babacan, bir, iki, üç kərə...*

Burada da ritm xatirinə tam yeni – fərdi ifadə tərzini meydana gəlmişdir.

Uşaq şeirində xüsusi tipli vahidlərin – “ritmik sözlər”in geniş yer tutduğu müşahidə edilir. Söz ikicəhətli dil vahidi olub, səslənmə (səs tərkibi – xarici cəhət) ilə mənanın (daxili cəhət) vəhdətindən ibarətdir. Ritmik sözlərdə isə bu iki zəruri ünsürdən biri – məna əks olunmur. Müxtəlif səs tərkibləri şeirdə yalnız ritmik funksiyada işlədilir:

*Baş vur lile, gir zığa,
Tut, ye çoxlu mığmığa,
vğa, vğa,
vğa, vğa.*

T.Elçin

- Siçanı, sən
Göndərmişdin
Yanıma?
- Şu-şu-şu-şu...
- Sən girmişdin

Dünən gecə
Bostanıma?
-Şu-şu-şu-şu...

T.Elçin

Bəzən nidalar da ritm yaratmağa xidmət edir.

Deyir mənə verin çay!
Ay, ay, ay, ay, ay, ay, ay!..
Evdə salır hay-haray,
Ay, ay, ay, ay, ay, ay, ay!..

M.Namazov

Uşaq şeirində ritmin rolu əsas hesab edilməli və nəzərə alınmalıdır ki, ritm şeirin vəznə ilə dil materialının qarşılıqlı əlaqəsində təzahür edir. Odur ki, ritmin yeknəsəq və ya müxtəlif çarxlarda təzahür etməsi dil faktlarından müəllifin istifadə etmək məharətindən asılıdır. Vəznin tələbi ilə yaranan yeknəsəq ritm semantikadan məhrum olan vahidlərin də şeirə gəlməsinə imkan yaradır. Bu zaman ritm ilə musiqililik bir növ vəhdət təşkil edir və adətən belə şeirlər “nəğmə kimi səslənir”. Bu şeirlərdə söz musiqiyə, ahəngə tabe tutulur. Məlum olduğu üzrə, mənşə etibarilə də nəğmə ritmi musiqi ritmi ilə vəhdət təşkil etmişdir. Lakin sinkretik nəğmə-musiqi bir-birindən ayrıldıqdan sonra həqiqi şeir meydana gəlmiş, şeir ritmi musiqi ritmindən fərqlənmiş və müxtəlif variantlar kəsb etməklə irəliləmişdir. Müasir uşaq şeirimizdə özünü göstərən ritm əlvanlığı bir məziyyət hesab edilməlidir. Şairlərimiz əsərlərinin ritmini mexaniki vahidlərə – təqtilərə yox, bəlkə məhz dil vahidlərinə – sözlərə və sintaqmlara əsaslanmaqla yaradırlar. Bu vəziyyət balaca oxucuların estetik zövqünün inkişafına və başlıcası, onların təfəkkürünün fəallaşmasına təkan verir:

Quzum, gəl, ay quzum, gəl,
Ay mənim yalqızım, gəl.
Sənin zərif boynuna
Zıncırovlar düzüm, gəl.

M.Seyidzadə

Beləliklə, eyni vəznin tərkibində ritmin tez-tez dəyişməsi müxtəlif fikirlərin, mülahizələrin bir mətndə toplanmasına, şeirin ümumi enerjisinin qüvvətlənməsinə təkan vermiş olur:

Gün, çıx, gün, çıx!
Kəhər atı min, çıx!

Və ya

Duman, qaç, qaç, qaç!
Səni qayadan atarlar!
Buduna damğa basarlar!

Uşaq şeirində bəzən ritmin təsiri ilə vəznin də dəyişdirildiyi müşahidə edilir. Şair zəruri bildiyi, nəzərə çarpdırmaq istədiyi sözü, ifadəni fərqləndirərkən onu vəznin ümumi tələblərinə tabe olmaqdan xilas edir.

Hadisənin mahiyyətinin, onun doğurduğu təəssüratın məzmununa uyğun ritm tapmaq mühüm məsələdir. A.Şaiq “Mahni” şeirində günəşin doğmasından yaranan şən əhval-ruhiyyəni dolayı yolla – ritm vasitəsilə müvəffəqiyyətlə oxucuya çatdırmağa bilmişdir:

Doğdu günəş qırmızı,
Can gülüm, can, can!
Topladı oğlan qızı,
Can gülüm, can, can!

Bu ritmik misralar sevinc, fərəh hissini, uşağın şadlandığını daha aydın şəkildə əks etdirir. Şeiri oxuyan balacalar ruhlanır, özlərini bəxtiyar sayır, səadət içində aşıb-daşırlar. Burada ritmik “can gülüm, can, can” nəqəratının rolu xüsusilə böyükdür. Bu ritm, ahəng, çətin ki, məzmunca kədərli olan şeirdə özünü göstərə bilsin.

Ritm məqsədi ilə müxtəlif vasitələrdən geniş miqyasda istifadə edilir. Xüsusilə təqlidi və vokativ sözlərin ritmik funksiyası diqqəti daha çox cəlb edir:

Qatar gəlir uzaqdan....
Taq-taq, taq-taq, taq-taq-taq.
Gözləyirəm bayaqdan,

Taq-taq, taq-taq, taq-taq-taq.
Tələs, tələs, ay qatar,
Yel kimi əs, ay qatar.

Z.Cabbarzadə

Eyni təqlidi sözün müxtəlif miqdarda təkrarı müxtəlif ritmlərin yaranmasına səbəb olur. Məsələn,

Maşınımı sürürəm.
Du-du-du-du-du.
Hamını mən ötürəm
Du-du-du-du-du.

Yusif Həsənbəy

Qatar gəlir: du, du, du....
Dostluq qatarıdır bu.

C.Məmmədov

Burada sanki təqlidi sözlərin qrafikası da ritm müxtəlifliyini əks etdirir.

Ümumiyyətlə, şeirin dil xüsusiyyətlərinə müvafiq vəznin, bölgülərin, ritmin mühüm təsiri vardır və bu məsələ hələ ayrıca bir problem kimi tədqiq edilməlidir. Uşaq şeirinin leksikası şeirin vəzni ilə əlaqədar səciiyyəvi xüsusiyyətlər kəsb edir. Adətən uşaq şeirləri yüngül, oynaq vəzndə yazılır. Yalnız belə oynaq vəzn uşaqlara təsir edir, onları xoşlandırır və şeir asanlıqla əzbərlənir. Hətta kiçik yaşlı uşaqlar üçün də üç-dörd hecalı şeirlər yazılır.

Ay qəşəng
Çiyələk!
Mən səni
Dərirəm.
Bacıma

Verirəm.
O yeyir
Və deyir
– Sən mənə
Ver yenə.

T.Mahmud

Belə oynaq, yüngül vəznli şeirlər müvafiq söz tiplərinin işlədilməsini tələb edir. Bu kimi şeirlərdə düzəltmə və mürəkkəb sözlərin işlədilməsi üçün o qədər də imkan yoxdur. Məlumdur ki,

ana dilimizə məxsus söz köklərinin hamısı konkretidir və bu konkret sözlərdən mücərrəd anlayışları ifadə edəcək sözlər düzəltmək üçün onlara müvafiq sözdüzəldici şəkilçilərin əlavəsi zəruridir. Belə etdikdə sözün tərkibindəki hecaların miqdarı çoxalır və bu cür mücərrəd sözlər həmin vəznli şeirə daxil ola bilmir. Deməli, uşaq şeirində söz vəzn, təqti, ritm kimi məsələlərlə bağlıdır.

Müasir uşaq şeirində müşahidə edilən ritm müxtəlifliyi bir məziyyət kimi qeyd olunmalıdır. Belə ritm əlvanlığı dil vahidlərindən müxtəlif şəkildə və məharətlə istifadənin nəticəsidir.

İ.Tapdığın “Meşənin mahnısı” şeiri öz orijinal ritmi ilə diqqəti cəlb edir. Şeir yalnız üçhecalı sözlərin ritmik funksiyasına əsaslanmaqla yazılmışdır:

Yuvaya
çəkildi
Arılar,
Böcəklər.
Titrədi
çəmənlər,
əyildi
çiçəklər....

Bu şeirin qrafik yazılış tərzində də məhz müvafiq ritmi nəzərə çarpdırmaq məqsədi izləyir.

Şeirin vəzni nəinki onun ritmini müəyyənləyir, həm də işlədilən dil vahidlərinin qrammatik və semantik səciyyəsinə təyin edir.

Şeirin vəzni nəinki onun ritmini müəyyənləşdirir, həm də işlədilən dil vahidlərinin qrammatik və semantik səciyyəsinə təyin edir. Uşaq şeirləri adətən onbirlik və yeddiliklə (habelə beşlik, üçlük) yazılır ki, bu zaman təqtilər 4+3, 4+4+3 (5+6+5) bölümündə təzahür edir. Bu o deməkdir ki, şeirdə çoxhecalı sözlər işlənmə bilmir. Belə vəziyyət uşaq şeirinin ümumi prinsiplərinə tamamilə uyğundur. Məlumdur ki, dilimizdəki konkret sözlərin çox böyük əksəriyyəti azhecalı (bir və ya ikihecalı) sözlərdir və deməli, bun-

lar müvafiq təqtiləri formalaşdırmaq üçün daha əlverişlidir. Mücərrəd sözlər çoxhecalı olur. Odur ki, bunlar yüngül, oynaq ritm üçün yararlı deyildir. Bütün bunlara görə də uşaq şeirlərindəki sözlər konkretliyi, obrazlılığı və ritmikliyi ilə fərqlənir.

Uşaq şeirlərində müxtəlif məqsədlərlə əlaqədar həmcins üzlərin də mühüm yer tutduğu nəzərə çarpir.

Həmcins üzlərin işlənməsində mənaca bir çoxluq, topluluq ifadə olunduğu kimi, bunların şeir üçün bir üstünlüyü də müvafiq ritm yaranmasına xidmət etməsidir:

Yığışdı bizim evə
Dovşan, keçi, qaz, dəvə.
Qızıl xoruz çaldı saz;
Nəğmə oxudu Naznaz.

(X.Əlibəyli)

Həmcins üzlər əlavə funksiyasında çıxış etdikdə şeirin ümumi ritminə xüsusi bir vüsət, sürəklilik daxil edilmiş olur:

Göz olardı nəvələrə...
Sədəf boyda uşaqlara.
Gözəllərə, göyçəklərə, çiçəklərə,
Dəcəllərə, qoçaqlara.

M.Əliyev

Xalq dilinə məxsus “tərsinə təkrar” üsulu da ritmin dəyişməsinə, təkidlilik, davamlılıq, uzunmüddətlik anlayışlarının ifadəsinə xidmət edir ki, belə əlavə mənə çalarları şeirin emosionallığını şiddətləndirir:

Tutu quşu...
Yumdu, açdı,
Açdı, yumdu gözlərini.

T.Elçin

Toyuq qaçıb,
Qız qovub.
Qız qaçıb,
Toyuq qovub.

T.Elçin

Bəzən hərəkətin sürətini şeirdə əyani, obrazlı tərzdə əks etdirməkdə müxtəlif təkrar növlərindən bir ritmik vasitə kimi istifadə olunur:

Kimdir gələn?
Kimdir gələn?
Cavab gəldi:
Tiq-taq, tiq-taq...
Bir bax, bir bax:
Ağacları qıra-qıra,
Çiçəkləri əzə-əzə,
Odur gəlir.
Sərxoş kimi *gəzə-gəzə*
Topal dayı,
Yekəqarın, yekə ayı!....

M.Rzaquluzadə

Şeirdə qafiyəyə əsaslanmaqla ritmin dəyişdirilməsi halları adətən effektiv nəticə verir. Burada qafiyənin daha bir funksiyası – ritm yaratma funksiyası çox aydın təzahür edir. Ritm qafiyədən asılı olur:

Ağır-ağır
yağır
qar.
Sevinirlər uşaqlar:
Ay can-ay can, gəldi qış!..
Qar yağıbdır üç qarış!..

M.Rzaquluzadə

Burada şeirin ümumi vəzninə görə birinci misranı “ağır-ağır yağır qar” şəklində bir sətirdə də yazmaq olardı. Lakin bədii dilin funksiyası yalnız məlumat vermək deyil, həm də müxtəlif vasitələrlə emosionallıq-ahəngdarlıq yaratmaqdır.

Bu misradakı *ağır-ağır* və *yağır* sözlərinin həmahəngliyi onların qafiyələndirilməsi üçün imkan vermişdir. Odur ki, ikinci sət-

ri müəllif “yağır qar” yox, *yağır* şəklində yazmışdır ki, onun birinci sətirlə həm qafiyə olduğu nəzərə çarpsın. Misrada qalan *qar* sözü ayrıca bir sətir təşkil edib, sonrakı bütöv misra ilə qafiyələndirilmişdir. Qafiyə təsiri ilə misranın üç ritm parçasına ayrıldığı aydın olur. Sonrakı misrada belə ritmik qrupa ayrılmaq üçün formal-poetik imkan yoxdur (Qrammatik imkan isə var: sevinirlər və uşaqlar sözünün hər biri bir ritmik vahid kimi işlənə bilərdi). Bədii dil isə, hər şeydən əvvəl, bədiilik məqsədinə xidmət edir.

Bəzən şairlərin şeirlərində, ümumiyyətlə, şeir, ritm nəzəriyyəsi üçün material verə bilən maraqlı faktlar meydana çıxır. Aşağıdakı kiçik mətndə ritmin (və vəznin) belə sürətlə dəyişdirilməsi sənətkar əməyinin nəticəsidir:

Eliş *vurdu bir-bir yıxdı.*
Çapal *durdu bir-bir yığdı.*
Eliş *vurdu yıxdı,*
Çapal *durdu yığdı.*
Eliş *yıxdı.*
Çapal *yığdı.*
O *yıxdı.*
Bu *yığdı.*
 Yıxdı,
 Yığdı.

M.Rzaquluzadə

Müasir şeirimizdə müvafiq ritm həm də qrafik vasitələrin köməyi ilə əldə edilir. Üç dəfə təkrarlanan feillərin bir komponenti başqa misraya keçirildikdə ritmdə müəyyən dəyişiklik baş verir. Habelə, təkrarın bir ünsürünün fərqli tələffüzü də mövcud ritmin dəyişməsinə səbəb olur.

Məngənə
Tutub *sıxdı.*
 Sıxdı, sıx-dı
Dəmiri.

T.Elçin

Sözün hecalara bölünərək işlədilməsi müvafiq tələffüz ritmini dəyişdirməyin zəruri olduğunu göstərir:

– Kimdir danışan?

Kə-ləm?

İstəyirəm sizə gələm.

T.Elçin

– Keçi bacı! Salam! Mə-ən!

Tanımadın *səsim-də-ən?*

T.Elçin

Səsin uzanması, gücü qrafik yolla əks etdirilir:

–Nə durmusan, nə durmusan?

Vurr, vurr!!!

T.Elçin

Dəyir ağaca

Balta:

Tapp!Tapp! Tapp!

Əyir ağacı

Balta:

Ta-aa-rapp!

T.Elçin

Şeirin ritmini fərqləndirmək, müxtəlifləşdirmək məqsədi ilə durğu işarələrindən də istifadə olunur:

Payızdır...

Bağlar solub...

Çən...Duman...Yağış... Külək....

Ancaq bizim bağçada

açıb əlvən gül-çiçək.

M.Rzaquluzadə

Çox nöqtələrdən, hecalara bölümdən məharətlə istifadə ilə əşya və hadisələri qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırmaq məqsədi güdülür. Başqa sözlə, bütün bu xarici amillər fikrin, mənanın relyefli ifadəsinə xidmət edir. Məsələn, şair dovşanın qorxaqlığını, vahiməyə düşməsini qrafik yolla belə əks etdirir:

Canavar məni
Çoxdan axtarır.
Məni...tutmaq....
Mə-ni...
Ye-mək istəyir.

T.Elçin

Şeirdə ritm təşkeledici, nitqi nizamlayıcı faktorlardandır. Ritmin təsiri ilə kommunikativ-qrammatik bölgü formal-poetik bölgüyə tabe tutulur:

Onu bu səhər qalın
Geyindirmiş nənəsi.
Titrəyir, bir-birinə
Dəyir qızın çənəsi.

M.Əliyev

Qrammatik baxımdan “*Bir-birinə dəyir qızın çənəsi*” ya bir sintaqm kimi, ya da (*bir-birinə dəyir, qızın çənəsi*) şəklində iki sintaqm kimi alınıb tələffüz edilməlidir. “*Bir-birinə*” vahidi ayrıca sintaqm ola bilməz. Lakin ritm şeirdə qrammatik qanunlardan kənara çıxılmasına səbəb olmuşdur.

Şaxta baba, səninlə
Gəldi yenə gözəl qış.
Otur, bizə sübhəcən
Şirin nağıllar danış.

M.Əliyev

Adi, nitqdə *səninlə gəldi yenə gözəl qış* tərkibində *səninlə* sözündən sonra fasilə mümkün deyil. Şeirin ritmi isə buna imkan yaratmışdır. Bütün bunlara görə ki, poetik dilin xüsusi səciyyəli bir “dil” olduğunu deyirlər.

Uşaq şeirində söz, habelə ahəng, musiqi kimi məsələlərlə də bağlıdır. Şeir in musiqililiyi, şeirdəki sözlərin səs tərkibi məsələsi çox mühümdür. Odur ki, ən yaxşı şeirlərdə səs ahəngdarlığına xüsusi diqqət yetirilir. Məsələn, İ.Tapdığın “Ağ şanı, qara şanı” adlı şeirində “ş” səsinin təkrarı musiqililik yaratmaq məqsədi daşıyır.

Şeir belə başlayır:

Gəzmişəm Pirşağını,
Şüvəlanı,
Şağanı, –
Şəkərdən
Şirin olur.
Qara şanı,
Ağ şanı.

Uşaq şeirində musiqililiyə böyük əhəmiyyət verən böyük rus tənqidçisi V.Q.Belinski yazırdı: “Qoy onların qulağı rus sözünün ahənginə öyrəşsin, ürəkləri gözəllik, zəriflik duyğuları ilə dolub daşsın; qoy şeir də onlara musiqi kimi bilavasitə təsir göstərsin”.²

Adətən yanılmaclarda bu musiqililik keyfiyyəti daha zəruri və bəlkə də əsas məqsəd olur. Təsadüfi deyildir ki, son dövrlərdə uşaq şeiri yazan şairlər yanılmac yazmağa güclü meyl göstərirlər.

QAFİYƏ....QAFİYƏ....

Dünya folklorunun ən mühüm, ümumi əlamətlərindən biri, paralelizm hesab olunur. Müxtəlif (psixoloji, sintaktik, leksik, intonasion) növləri olan paralelizm hadisəsi əslində digər poetik üsul və formaların (o cümlədən qafiyənin) əsasını təşkil edir. Bu, ümumiyyətlə, insan nitqinin, xüsusən də poetik nitqin başlıca ritmik-struktur və üslubi əsası hesab olunur.

Psixoloji paralelizm ibtidai dövrdə dərkətmə işində mühüm rol oynamışdır. Bunun mahiyyəti belədir ki, canlılar və cansızlar aləmi, habelə təbiət və insan aləmi qarşılaşdırılır, yanaşdırılır, bir-birinin ardınca xatırladılır.

Psixoloji paralelizmdən sintaktik paralelizm törəmişdir. Burada eyni quruluşlu cümlələrin ardıcıl işlədilməsi nəzərdə tutulur ki, bu ardıcılıq qafiyənin meydana çıxması üçün başlıca amil olmuşdur.

---

² В.Г.Белинский. Полное собрание сочинений. Т. IV, М., 1954, səh. 88.

Qafiyə uşaq şeirində çox mühüm struktur və semantik keyfiyyətlərə malik olması ilə səciyyəlidir. Şeir misralarının fərqləndirilib ayrılmasında, eyni və ya müxtəlif sətirlərdə yazılıb yerləşdirilməsində qafiyə bir struktur amil rolu oynayır. Misradaxili qafiyə bölgüləri adətən daha uğurlu olur, xoş səslənir və asan anlaşılır:

Bir *qaz*,
Kefi *saz*,
Velosiped sürürdü.
Nə *yol*,
Nə *kol*,
Nə də adam görürdü.

T.Mahmud

Gecələrin yuxusu var,
Gecələrin qorxusu var.
Gecələri oyaq *qalır*
Layla *çalır*
Analar.

T.Elçin

Uşaq şeirində qafiyə kimi işlənən sözlər əslində bütün ifadənin, fikrin formalaşdırılmasında mühüm rol oynamalı, öz semantik tutumu, məna dolğunluğu ilə fərqlənməlidir. Çünki “qafiyə olduğundandır ki, belə sözlər uşağın diqqətini xüsusilə cəlb edir”.³ Qafiyə kimi işlənən sözlərin həmin xüsusiyyətini nəzərə çarpdırarkən K.Çukovski göstərir ki, bu cəhəti o, çox mühüm hesab edir və onu heç bir vəchlə pozmamğa çalışır.

Oynaşdılar,
Dalaşdılar,
Boğuşdular,
Yorulub yatışdılar
balalar.

T.Elçin

---

³ К.Чуковский. От двух до пяти. М., 1962, сәh.347.

Baxdılar, hirsləndilər,
Kiçik mərd yeridikcə.
Qarşısında *durdular*,
Bir şillə də *vurdular*.
Vurdular, *qudurdular*.
Korçik üzünü sildi:
Bilirdi, *qoturdular*.

Ə.Kərim

Qafiyənin semantik funksiyası misrada fikrin formalaşmasını başa çatdırmaqdır. Buna görədir ki, adətən semantik cəhətdən daha tutumlu, əhatəli isimlər və xüsusilə feillər qafiyə kimi işləndikdə fikirlər də aydın və bitkin ifadə edilmiş olur.

M.Seyidzadənin “Nərgiz” poemasından gətirilmiş aşağıdakı parça buna misal ola bilər:

Şamaxıda bir şah vardı,
Çox qaniçən canavardı.
Məzlumları *qırdırmışdı*,
Çox boyunlar *vurdurmuşdu*.
Çox belləri *bükdürmüşdü*,
Göz yaşları *tökdürmüşdü*.
Yoxsulları *asdırmışdı*.
O çox başlar *kəsdirmişdi*.
İllər boyu *tökmüşdü* qan
Ad almışdı ilan Tərxan.

Misrada ən sanballı, siqlətli sözlərin qafiyələndirilməsi məsələsini bir sənətkarlıq problemi kimi irəli atan görkəmli söz ustalarına (V.Mayakovski, K.Çukovski və s.) haqq vermək lazım gəlir.

Uşaq şeirində qafiyənin sadəliyi və təbiiliyi çox zəruridir. Burada “müqəyyəd qafiyə” məsələsinə bir qədər başqa şəkildə yanaşmaq lazımdır. Şeir, ədəbiyyat aləmində hələ püxtələşməmiş gənc oxucular üçün bu problem əhəmiyyətini itirir. Odur ki, burada məhz “gözlənilən” qafiyələr daha əlverişlidir. Qafiyənin sadəliyi şeirin əzbərlənməsi işini də asanlaşdırır.

*Taxillıqda öldürüb
Paxillıqdan öldürüb.*

İ.Tapdıq

*Gedək bağ-bostanıma
Özün bax, bostanıma.*

İ.Tapdıq

*Vardı onun yanında
Düz iki yüz yetimi,
Həmişə göz qoyardı,
Görsün hamı yedimi.*

Ə.Kərim

Uşaq şeirinin başlıca xüsusiyyətlərini geniş miqyasda tədqiq edən K.Çukovski yazmışdır: “Uşaq şeirində qafiyələr bir-birinə çox yaxın yerdə işlədilməlidir”. Görkəmli sənətkar bunun səbəbini belə izah edir ki, “balacaların özlərinin quraşdırdıqları şeirlərin az qala hamısında qafiyələr bir-birinin qonşuluğunda yerləşdirilir”. “Qafiyələri bir-birinə yaxın yerdə olmayan şeirləri qavramaqda uşaqlar çox çətinlik çəkirlər”.⁴

Qafiyə ilə əlaqədar olan bu prinsipə Ə.Kərimin şeirlərində daha çox riayət edilmişdir:

*Çəpiş baxdı...
Gözü axdı.
Yavaş-yavaş
yerdən qalxdı.
Yarı yolda qarşıladı
qara qoçu,
coşub dindi, qalxıb endi,
Toqquşdular,
vuruşdular,
Buynuzları dolaşanda.
Dizi üstə,
üzü üstə*

---

⁴ К.Чуковский. От двух до пяти. М., 1962, сәh. 347.

fırlananda,
dalaşanda
məst düşdülər.

Başqa maraqlı misallar:

Toyuq özü
Otaqda dən
Axtarmağa başlayıb.
Qaqqıldayıb,
Şaqqıldayıb.

T.Elçin

Tez toyuğun
Kəkilindən yapışıb,
Şəkilindən yapışıb.

T.Elçin

Qafiyəsi çox yaxın olan bütöv şeirlərin yazılması ədəbiyyatımızın, uşaq poeziyasının müvəffəqiyyəti kimi qiymətləndirilməlidir. M.Namazovun “Bir anda” şeiri bu cəhətdən maraqlıdır:

Dağlara

Bağlara

Qondu qar.

Çöllərdə

Göllərdə

Dondu qar.

Üzümə,

Gözümə

Qonanda –

Əridi

Bu nədi

Bir anda?!

Qeyd etmək lazımdır ki, həm qafiyə sözlərin misra daxilində bir-birini izləməsi şeiriyyətin artmasına səbəb olur:

Titrəsin zəmilər dəryalar kimi,
Vurulsun *tayalar qayalar* kimi.

A.Şaiq

Ana yurdun qucağında
Boy atırıq azad, şən.
Bəslər bizi, səslər bizi,
Xoş günlərə bu Vətən.

Z.Cabbarzadə

İki qara *dolaşa*
Dalaşa-dalaşa
Gəldilər.

T.Elçin

Qafiyənin, ümumiyyətlə, insan həyatında, gündəlik nitqində, məişətdə ünsiyyət prosesində çox böyük rol və funksiyası vardır. Qafiyəli söz təsirliliyinə, obrazlılığına, inandırıcılığına görə daha güclü hesab olunur.

Məlumdur ki, qafiyə *göz qafiyəsi* və *qulaq qafiyəsi* adları ilə fərqləndirilir. Göz qafiyəsi, daha çox yazı ilə, qulaq qafiyəsi isə daha çox şifahi tələffüzlə əlaqədardır. Bizim bütün yazılı şeirimiz göz qafiyəsinə əsaslanırsa, xalq yaradıcılığına məxsus şeirlərdə qulaq qafiyəsi də mühüm rol oynamışdır.

İnqilabdan əvvəlki uşaq şeirindən fərqli olaraq, müasir şeirimizdə qulaq qafiyəsinin rol və funksiyası qat-qat çoxalmışdır. Bu da cəmiyyətimizdə baş verən ictimai hadisələrlə əlaqədardır. Hazırda şeir daha çox kollektivlərdə – bağçalarda, pioner düşərgələrində, uşaq sanatoriyalarında kollektiv içərisində oxunur. Odur ki, obyektiv şəkildə qulaq qafiyəsinin rolu artmış, həmin qafiyə üstündə yazılan şeirlərin miqdarı çoxalmışdır.

Qulaq qafiyəsinin funksiyasının artması şeirin daha maraqlı, daha demokratik səciyyə kəsb etməsinə təkan vermişdir. Tələffüzə əsaslanan bu yeni qafiyə növü əsas fikrin nəzərə çarpdırılmasına, sözün müxtəlif formalarda işlədilməsinə imkan verir:

Uğuldadı *qazança*
İstədi qazan *uça...*
Tənbəl
Tənbələ
Təpindi.
Tənbəl
Təndirə
Təpildi!

İ.Tapdıq

Adətən, mətndə zəruri hesab edilən, mənaca da sıqlətli olan və üzərinə vurğu düşən sözlər qafiyələndirilir ki, bu da qafiyəni tam formal qanunlara (göz qafiyəsi) tabe olmaqdan xilas edir.

Nə gözəldir Bilgəhin
Buzovnanın
Axşamı!
Nə gözəldir – gecələr
Şəhdə çimən
Ağ şanı.
Gözəldir meynələrin
Qum üstə
Yarışanı...

İ.Tapdıq

M.Aslanın “Alma ağacı” şeiri bir qafiyə üzərində qurulmuşdur:

Bir ağac çiçəkləndi,
Babam dedi: – *Almadı.*
Üzə güldü budaqlar
Vaxtsız çiçək *salmadı.*
Əzizlədik,
Gözlədik.
Heç kəs onu *yolmadı.*
Yetişi meyvələri,
Payladı bir-bir bizə,
Bıy, özünə *qalmadı.*

Burada qafiyə struktur funksiyada çıxış etmişdir. Müxtəlif ritimli vahidlərin bir tam, bir bütöv təşkil etməsi qafiyə sayəsində mümkün olmuşdur.

Qafiyə yalnız uşaq şeirinin deyil, ümumiyyətlə, şeirin başlıca struktur-poetik və semantik faktorlarındanır. Bəzən hətta “ şeiri şairmi, yoxsa qafiyəmi yazır?” – kimi qəribə suallar irəli atılır. Uşaq şeirlərində, adətən, personajlara elə adlar verilir ki, onlara qafiyə tapmaq asan olsun. Məsələn, M.Əliyevin “Günəbaxan nə-nə” poemasında personajların afdları belədir: Gündoğ, Günçix, Güngəl,. Şeirdə bunlara həm qafiyə sözlər işlənməklə həm sözün ümumi və xüsusi mənalari qarşılaşdırılır, həm də onun daxili strukturu, quruluşu nəzərə çarpdırılır ki, bütün bunlar poetik effekt yaratmaqdan əlavə, həm də şeirin dərk olunma əhəmiyyətini əks etdirir:

Qışqırdı Gündoğ:

– Gün doğ! Gün, doğ!

Qışqırdı Günçix:

– Gün, çıx!

Gün, çıx!

Qışqırdı Güngəl:

– Gün, gəl!

Gün, gəl!

Şairlərimiz şeirdə şəxs adlarını bir qayda olaraq, qafiyə funksiyasında işlətməyə də meyl göstərirlər. Məsələn, X.Əlibəylinin “Oyun otağında” şeirində şəxs adları belə işlənmişdir:

Doğrayıb kiçik *Bikə*

Kağızı *tikə-tikə*.

Bax, necə süzüb *gedir*,

Bu “Pobeda” maşını.

Oturub öndə *Nadir*...

Odur, balaca *Bəkir*,

Taxtalardan ev *tikir*...

Tərbiyəçi *Gülbahar*,

Dedi, gəlin *uşaqlar*.

Şairin “Qatar” şeirində də vəziyyət belədir:

–Gərək düz üçüncü gün
Moskvaya çataq *biz*...
Vaqondan baxdı *Sərdar!*..
Dedi, əcəb yerlər *var!*..
Qatardan düşən *zaman*
Belə söylədi *Elman*...
Yığışib düşdü *Pərviz*
O balaca *mühəndis*...
Gülər üzlə *Qəzənfər*
Belə dedi bu *səfər*...

M.Seyidzadənin “Üç alma” nağlında isə üç qardaşın adı həm qafiyə seçilmişdir:

Qocanın üç oğlu vardı
Qoçaq, zirək oğlanlardı.
Böyüyünün adı *Zaman*,
Ortancılın adı *Duman*
Kiçiyinin isə *Elman*.

ALMA, PALID, ŞAM AĞACI HAL İLƏ EYLƏDİLƏR BƏHS BU MİNVAL İLƏ...

Xarici aləmi, əşya və hadisələrin başlıca əlamət və xüsusiyyətlərini uşağa yalnız konkret və obrazlı söz vasitəsilə dərk etdirmək mümkündür. Məsələn, M.Ə.Sabirin “Ağacların bəhsi” şeirini mütləq edən, əzbərləyən oxucuda orada adı çəkilən ağaclar haqqında müəyyən təsəvvür yaranmış olur. Bədii əsərdə müxtəlif əşya və hadisələr haqqında məlumat vermək məqsədilə şairlər maraqlı üsullardan, xüsusilə sadalama, paralelizm prinsipindən istifadə edirlər. Beləliklə, bədii dilin ümumi kompozisiya ilə əlaqəsi meydana çıxır. Məsələn:

Bir gün bizim pətefon
Radioqəbuledən,

Bir də ki, televizor
Mübahisə etdilər.
Hərə dedi özündən...

M.Rzaquluzadə

Burada da “Ağacların bəhsi”ndə olduğu kimi, personajların hər biri öz məziyyətlərini sadalayır. Bu zaman dolayı yolla və məharətlə hər sözün əşya ilə əlaqədar məzmunu açılmış olur.

Ayrı-ayrı şeirlərdə müxtəlif əşya adlarının bir yerə toplanması ilə həm mənaca topluluq, cəmlilik anlayışı bildirilir, həm də müəyyən ritm, sadalama, ahəngdarlıq əldə edilir. İ.Tapdığın “Bilirsənmi, ay Sənəm?..” şeirində bu baxımdan diqqəti cəlb edən konkret isimlər çoxdur:

*Evin zəngli saati
Telefon aparatı,
Stul, miz, ayaqaltı,
Qələmdan, şotka, daraq
Gəldi haray salaraq...
Dinc durmadı kukla, şar,
Stolüstü lampalar,
Çiçəkqabı, gülqabı,
Çörəkqabı, külqabı
Mücrü, sandıq, çamadan,
Sabunqabı, tozsoran
Dedi: – Bil ki, ay Sənəm...*

Əşya adlarının onların funksiyası ilə əlaqədar izah edib tanıtməyin da mühüm idrakı əhəmiyyəti vardır. Bu cəhətdən M.Aslanın “Nənəm xalça toxuyur” şeiri maraqlıdır:

*Bu, hana ağacıdı,
Bu, əriş arğacıdı,
O gördüyün kirkitdi,
İlmələri bərkitdi,
O da gonbul həvədi,
Dişi sanki dəvədi.*

Necə də hazır durub,
Gurup-gurup gurup-gurup...

Əşyaların əlamətlərinə görə fərqləndirilməsinə uşaq şeirində daha çox diqqət yetirilir. Məsələn, S.Məmmədzadənin “Dondurma” şeirində əşyanın əlamətinin təsviri real bir lövhə əsasında verilmişdir:

Solmaz dondurma yedi:
–Heyif! – dedi – soyuqdur.
İstisini istədi.
Ona dedilər – Yoxdur,
Yadında saxla, Solmaz,
İsti dondurma olmaz.

Şairin “Pambıq yeyən qız” şeiri də bu cəhətdən maraqlıdır:

– Siz Gülərə baxın, bir,
Oturub “pambıq” yeyir, –
Güldü Tofıqlə Səhər:
Adam da pambıq yeyər?
Gülər dedi: – Yediyim,
Pambıq deyil, peşməkdı.
Gəlin qonaq eləyim;
Görün necə qəşəngdi.

Adətən, həmcins üzvlərin çox işləndiyi şeirlərdə kompozisiya psixoloji paralelizmə əsaslanır. Bunun nəticəsində isə eyni tipli ifadə üsulları – dil vahidləri (müxtəlif əşyalarla əlaqədar) təkrarlanır ki, bu da müvafiq parçaların əzbərlənməsinə, yadda qalmasına səbəb olur.

Uşaq şeirində sadalamaların yeni-yeni növləri yaranır ki, bunlar əvvəlki sırf “oyun” funksiyasından təcridən uzaqlaşaraq, müqayisə, qarşılaşdırma məqsədi izləyir. Bu cəhət isə həm əşya və hadisə adlarının emosionallığını artırır, həm də onların müxtəlif əlamət və keyfiyyətlərinin dərk olunmasını asanlaşdırır.

İ.Tapdığıın paralelizm prinsipi üzrə yazılmış sadalama tipli “Mən xalamın qızıyam” şeiri öz sadəliyi və ahəngdarlığı ilə ən yaxşı uşaq şeirlərindən hesab oluna bilər:

Atam deyir:
Sevincəm.
Anam deyir:
Nadincəm.
Nənəm deyir:
Qoçağam.
Bacım deyir:
Uşağam.
Xalam deyir:
Quzuyam,
Mən xalamın
Qızıyam.

M.Aslanın “Hər şey, hər şey mənimdi!” əsəri də, demək olar ki, uşaq şeirinin bütün tələblərinə cavab verir:

– Bu dağ kimindir, baba?
Havası nə səřindi?!
– Sənin, bala, sənindi.
– Bu çay kimindi, baba?
Həm gurdu, həm dəřindi.
– Sənin, bala, sənindi.
– Meşə kimindir, baba?
Gör nə qəşəng göründü!
– Sənin bala, sənindi!
– Bəs bu, bəs o, bəs onlar?
Gör nə gözəl yerlər var!
– Ay mənim Ağgöl balam,
Yanaqları gül balam,
Nə görürsən sən indi,
Qəşəng balam, sənindi!

Burada sənətkarlıq baxımından maraqlı bir məsələ də şeirin uşaq davranışını, psixologiyasını, xarici aləmə münasibətini və onu qavrama cəhdini realistsəsinə əks etdirməsidir. Hansı valideyn uşağın nə?, necə?, kim?, nə üçün?, niyə?, kimindir? və s. kimi saysız-hesabsız suallar yağdırdığının şahidi olmamışdır?

Şeirin paralelizm prinsipi üzrə yazılması bəzən mövzudan, şairin qayəsindən asılı olur. Aydın olmaq üçün C.Məmmədovun “Sual-cavab” şeirinə nəzər salaq:

- Dənizdəki o kimdir?
- Gəmidir.
- Gəmidəki o kimdir?
- Əmidir.
- Əmi orda neyləyir?
- İş görür.
- Nə iş görür o axı?
- Tor hörür.
- Əmi toru neyləyir? və s.

Beləliklə, əşya və hadisələrin daxili rabitəsini qavramaqda xüsusi sadalama tipli şeirlərin rolu böyükdür:

- Bel sapı kəs, ay baba,
- Bel nəyinə gərəkdir?
- Bağda quyu qazıram,
Bəlkə bir çəkil əkdim.
- Neyləyirsən çəkili?
- Qoy çəkil budaqlasın!
- Neyləyirsən budağı?
- Qoy budaq yarpaqlasın!
- Neyləyirsən yarpağı?
- İpək qurdu saxlaram...

M.Aslan

Misal gətirilmiş şeirin kompozisiyasında maraqlı cəhət bel ilə quyu qazmaq, çəkil əkmək arasında, çəkil ilə budaqlamaq, budaq ilə yarpaqlamaq, yarpaq ilə ipək qurdu saxlamaq anlayışları (və onların ifadəçisi olan sözlər, birləşmələr) arasındakı rabitənin,

əlaqənin şeir dili ilə ifadəsidir. Burada hər sözün arxasında xarici aləmin əşya və hadisələri durur. Sözləri, onların əlaqəsini öyrənən uşaq obyektiv aləm haqqında zəruri biliklər əldə etmiş olur.

Müxtəlif predmet və hadisələrin daxili əlaqəsini, bağlılığını, cəbəb və nəticəsini poetik tərzdə ifadə etmək üçün sadalamaların imkanları çoxdur.

T.Mahmudun “Nəğmə” şeirində “bütün həyatın” nəğmə öyrənməsi sadalama üsulu ilə maraqlı şəkildə ifadə edilmişdir:

Müəllimindən Məsmə
Öyrəndi təzə nəğmə.
O sevinə-sevinə
Qayıdıb evlərinə
Çağırdı *Yasəmən*i,
Öyrətdi bu nəğməni;
Yasəmən də *Süsənə*,
Süsən isə *Həsənə*.
Həsən də *qardaşına*,
Qardaşı *yoldaşına*,
Yoldaşı *Etibara*,
*Etibar Yadigar*a,
Yadigar da *İlqara*.
O nəğmə düşüb dilə
Yetişdi *Afətgilə*.
Onu *Afət* öyrəndi,
Bütün həyat öyrəndi.

Şeirin ritminin oynaqlığına şadlanan həmqafiyə adların seçilməsinin müsbət təsiri vardır.

ŞAM AĞACI ŞATIR KEÇİ, QOZ AĞACI QOTUR KEÇİ...

Bu başlıqda sözlərin sıralanması üsulu diqqəti cəlb edir. Təkrarlanan *ağac* və *keçi* sözləri deyil, *şam* ilə *şatır*, *qoz* ilə *qotur* sözləri arasındakı əlaqə maraqlıdır. Bu sözlərin yanaşdırılması sırf xarici əlamətə – sözlərin səs tərkibinə əsaslanır. Əsas məqsəd eyni səslə başlanan sözlərin ardıcıl gəlməsi və beləliklə, səs təkrarından doğan bir ahəngdarlıq, musiqililik əldə edilməsidir. Ardıcıl gələn sözlərin tərkibində eyni və ya yaxın samitlərin təkrarlanması hadisəsi *alliterasiya* adlanır. Azərbaycan folklor nümunələrində, idiomatik ifadələrində alliterasiya mühüm yer tutur. Xüsusilə uşaq folklorunun dilini alliterasiyasız təsvür etmək mümkün deyildir. Xalq yaradıcılığı nümunələrindən bəhrələnən şairlərin yaradıcılığında da alliterasiya hadisəsinə çox böyük əhəmiyyət verildiyi müşahidə edilir. İ.Tapdığın “Zəminənin zoğalı” şeiri bu baxımdan maraqlıdır:

Zolaq-zolaq

Zənbilə

Zoğal yığdı

Zəminə.

Zeynəb nənə

Zoğalı

süzüb dedi:

– Gözəldir,

Mürəbbəməz

düzəldi.

Məlum olduğu üzrə, alliterasiya böyükələr üçün yazılmış şeirlərə də yad deyildir. Lakin böyükələr üçün olan şeirlərdə alliterasiya yalnız sırf estetik funksiyaya malik olur. Uşaq isə söz oyununun bir növü olan alliterasiya hadisəsinə daha fəal münasibət bəsləyir, onu daha artıq xoşlayır. Səs ahəngdarlığı uşağın sevincinə səbəb olur. Öz fizioloji təbiətinə görə uşaq xarici aləmə qarşı daha həssas olduğundan səslərin ahəngdarlığı onun diqqətini daha

artıq cəlb edir. Belə şeirləri əzbərləmək, ondan bir oyun kimi istifadə etmək uşaq üçün asan və maraqlı olur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, alliterasiya yalnız sözlərin ilk səsləri ilə məhdudlaşmır. Burada sözlərin daxili ahəngdarlığı daha qüvvətli təsirə malik olur. İ.Tapdığın yüksək qiymətləndirdiyimiz “Bildirçin” şeirini bir daha oxucuların nəzərinə çatdırmaq istərdik:

Bildir uçub
Bağçanı
Meşə bildi
Bildirçin.
Arzu baxıb çağırıdı:
“Çildir, çildir
Bildirçin!”.
Bəlkə pişik qoparıb?
Neçə ildir,
Bildirçin?
Ötdü kolun dibində
Bildir-bildir
Bildirçin.

Qurbağalar ağladı
Gildir-gildir
Bildirçin!
Qarışqalar
Qaçdılar –
Udar bizi,
Ay aman!
Yekə fildir
Bildirçin!

İ.Tapdıq

Burada daxili alliterasiya ilə yanaşı, qüvvətli ahəngdarlıq, xüsusilə ritm şeirin yüksək estetik keyfiyyətlərini təmin edən vasitələr kimi birlikdə çıxış edir.

T.Elçinin “Cücü” adı ilə nəşr olunan bir şeiri belədir:

Cücüləri cücələrə
Tapşırıdılar cücələr.
Cücüləri bircə-bircə
Aşırdılar cücələr.

Bir sıra dünya dillərindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində söz kökləri müstəqil şəkildə mövcud olur və ayrıca bir vahid kimi nitqdə işlədilir. Habelə eyni kökdən həm feil, həm isim (və digər nitq hissələri) düzəldilə bildiyindən cümlələrin alliterasiya prinsipi üzrə sıralanmış vahidlərdən təşkil olunması üçün geniş imkan vardır. Obyektiv şəkildə mövcud olan belə imkandan istifadə ilə müəyyən səsin musiqisinə əsaslanan şeirlər yazmaqda bəzi şairlərimizin müvəffəqiyyəti diqqəti cəlb edir. Məsələn, Y.Həsənbəyin “Cırcırma” şeirində təqlidi söz kökü (*cır*) və ondan düzələn feil (*cırıldamaq*) və ismin (*cırcırma*) düzümü xüsusi bir musiqililik yaradır:

Elə gələndə bahar,
Cırcırma cırıldar.
Cır-cır, cır-cır,
Cırcırma cırıldar.

Zahid Xəlilin yanılmaclarından biri belədir:

Qu gölündə
Qurbağalar
Quruldayır.
Qular deyir
“Qur-qur” ağalar
Quruldayır.

Burada da eyni kökdən (“*qur*”) düzələn *qur-qur*, *qurbağa*, *quruldamaq* kimi təqlidi söz, təqlidi isim və təqlidi feilin bir mətnədə işlənməsi alliterasiya üçün dilin özündə obyektiv şəkildə geniş imkanların mövcud olduğunu nümayiş etdirir və bu imkanlardan uğurlu istifadə nəticəsində musiqililik əldə etmək mümkündür. Bu isə şeir üçün çox mühümdür.

II FƏSİL

OBRAZLI SÖZLƏR

(Vokativ sözlər. Nidalar. Təqlidi sözlər. Uşaq sözləri)

LAYLAY, BEŞİYİM, LAYLAY...

Uşağın doğulan gündən ilkin eşitdiyi, dinlədiyi mahnılar – sözlər laylalardan ibarətdir. Analar, tərbiyəçilər laylalarda həyat, varlıq, gələcək haqqında arzu və istəklərini adətən lirik və həzin bir dildə ifadə edirlər.

Layla” adlanan beşik mahnılarının çox qədim tarixi vardır. Azərbaycanın bəzi dialektlərində buna “nənni mahnısı” da deyilir. Bu mahnını türklər “ninni”, özbəklər “alla”, tatarlar “elli” və ya “belli” adlandırırlar. M.Kaşğarının lüğətində bu mahnı “beşik” (“Ol anar beşik oqrişti”) adlanır. M.Kaşğari bu mahnının həm də “bolu-bolu” (III, səh. 251) adlandırıldığını göstərir.

Layla körpəni ovutmaq, yuxulatmaq məqsədi güdür. Körpəni yatırımaqda müstəsna əhəmiyyəti olan laylalar mühüm tərbiyə vəsitəsidir. Layla uşağın həm cismani, həm də mənəvi tərbiyəsi üçün zəruridir. Bu cəhətə qədimdən bəri bir çox pedaqoqlar, həkimlər, filosoflar xüsusi diqqət yetirmişlər. Şərqin görkəmli filosof həkimi Əbu-Əli ibn Sina körpənin tərbiyəsində, inkişafında iki mühüm amil olduğunu göstərdi: onu yuxuladarkən ahəstə şəkildə yırğalamaq, yellətmək və ona səciyyəvi musiqisi olan layla oxumaq. Bu yolla körpənin bədəni fiziki tərbiyə alırsa, onun ruhu (mənəviyyəti) musiqi (estetik) tərbiyəsi kəsb etmiş olur. İbn Sina layla deyən ananın qəzəbli, kədərli, qəmgin, fikirli olmamasını təkidlə tələb edirdi ki, bu da pedaqoji baxımdan xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Körpənin qəlbi çox kövrək, yaddaşı isə möhkəm olur. O, ananın, böyüklərin sözlərini, əhvalını uzun müddət unutmur, bəzən ömrü boyu yadında saxlayır. Körpələrə məxsus bu keyfiyyəti – onların ilk təəssüratları unutmadıqlarını, böyüklərə nisbətən onların daha həssas olduqlarını K.Marks da qeyd etmişdir.

Beləliklə, uşaq şeirinin ən gözəl inciləri, bir nömrəli uşaq şeirləri əzizləmə, nəvaziş məzmunlu sözlərdən təşkil olunur. Sevin-dirici haldır ki, müasir uşaq ədəbiyyatında “Laylay” şeirləri getdikcə artmaqdadır. Belə şeirlərdən biri də M.Gülgünün “Laylay” şeiridir:

Körpə balam, a laylay...
Laylay, sevincim, laylay,
Gövhərim, incim, laylay...
Sənindir ömrüm, laylay,
Dəcəlim, kürüm, laylay...
Mənim təsəllim, laylay,
Obalım, ellim, laylay...
Arxam, pənahım, laylay,
Mənim sabahım, laylay...

Laylada söz ilə musiqi vəhdətdə çıxış edir. Körpəni yatıran ana (və ya digər şəxs – tərbiyəçi, bacı və s.) əl və ya ayaq tərپət-məklə yanaşı, həmin hərəkətlərə müvafiq ritmdə sözlər işlətməyə məcbur olur. M.Qorkinin sözləri ilə desək, burada ana – şair ilə işçi – tərbiyəçi bir sima təşkil edir, bir simada birləşir, beləliklə, ölməz poeziya yaranır:

Yat, ay mənim körpə quzum,
Yat, saçları körpə quzum.
Laylay, balam, a laylay,
Laylay, gülüm, a laylay.

M.Seyidzadə

Günəşim, canım, laylay!
Körpə şeytanım, laylay!...
Nurlu ulduzum, laylay!
Qurbanın özüm, laylay!

Ə.Kərim

Maraqlıdır ki, laylalar yazmağa qadın şairlərimiz daha çox meyl göstərirlər:

Laylay, ceyranım, laylay!
Körpə tərlanım, laylay!

N.Rəfibəyli

Yat, canım-gözüm, laylay,
Qurbanın özüm, laylay...

M.Dilbazi

Bütün bu laylalarda körpəyə ən səmimi, əziz, munis anlayışları bildirən sözlərlə müraciət edilir. Həm də bu sözlər mütləq birinci şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş sözlər olur: *bala-m, sevinc-im, gövhər-im, inci-m, ömr-üm, dəcəl-im, kür-üm, təsəlli-m, obalı-m, elli-m, arxa-m, pənah-ım, sabah-ım, günəş-im, can-ım, şeytan-ım, ulduz-ım, gül-üm, ceyran-ım, tərlan-ım, quzu-m, qız-ım, göz-üm, dəniz-im, doğma-m, əziz-im* və s.

Sözlərin belə forma və mənada işlənməsi laylaların başlıca dil-üslub xüsusiyyətlərini təşkil edir. Əslində bu hal xalq yaradıcılığı təsirindən irəli gəlir:

Laylay, beşiyim, laylay,
Evim, eşiyim, laylay...

Beləliklə, dilimizdə laylalar üçün hətta xüsusi ifadə tərzini formalaşdırıb sabitləşmişdir. Özünün funksiyası, forması, mənə və məzmununa görə fərqlənən belə dil vahidlərinə vokativ sözlər deyilir.

A.Şaiqin “Layla” şeiri belə başlayır:

Layla dedim, yat, ciyərim parası,
Ağlama çox, ey gözümün qarası.
Olma yemək-içməyin avarası,
Layla quzum, layla gözüm, yatgilən,
Rahat olub bir azca boy atgilən.

S.Rüstəmin “Laylay” şeiri belə bitir:

Boy at yurdum tək, bala,
Günəşsən istiqbala.
Qoru xalqı, vətəni
Qoy hamı sevsin səni.

Laylay, həyatım, laylay,
Qolum, qanadım, laylay.

Həyatın elə birinci həftəsindən çağada səsləri duyma qabiliyyəti yaranır. Körpə sakit, şirin, ahəngdar, xoş sözləri kobud, qaba səslərdən ayıra bilir. Ana səsi isə çağanın göz açdığı bu dünyada eşitdiyi ən munis, zərif, lətif səs kimi bütün varlığına hopmuş olur.

Dünyanın ən müxtəlif səs-küyü içərisində çağa ilk öncə ana səsini ayırır fərqləndirə bilir, bu səsdən həzz alır, bu səsi öz varlığına hopdurur, onu eşitdikdə sakitləşir, sevinir. Bu dəqiq elmi fikri Firidun bəy Köçərli çox gözəl ifadə etmişdir: “Ananın südü bədənin mayası olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır”.

Əsrlərlə davam edib gələn “Layla”lar müasir uşaq poeziyasında kəmiyyət və keyfiyyətə çox zənginləşmişdir. T.Elçinin “Analar və laylalar” şeirlər silsiləsi öz yeniliyi, orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Şeirdə deyilir ki, hər ana (ana maral, ana fil, ana qartal, ana şir, ana dovşan) balasına öz dilində layla deyir. Bu şeirdə turac, delfin, qurbağa, canavar və kirpinin layla deməsi prosesi təsvir edilir və hər birinin laylası göstərilir.

Yatın, yatın, cücələr.
Səs salmayın gecələr.
Kəsin cikkiltinizi,
Tapar tülkülər sizi.

(“Turacın laylası”)

Qaçma ora-bura sən,
Tez düşərsən tora sən.
Ağıllı ol, can balam,
Göyçək, mehriban balam,
Delfin balam, yat!

(“Delfinin laylası”)

Yat, mənim ağa balam,
Körpəm, qurbağa balam,
Ye, ağzın yekə olsun,
Boyun bir tikə olsun.

(“Qurbağanın laylası”)

Yat, mənim küçük balam,
Tez böyü, kiçik balam.
Qulaqların, gözlərin,
Dişlərin iti olsun,
Quzunun əti olsun
Yediyn.

(“Canavarın laylası”)

–Meşədə səs var,
Gəzir canavar,
Səsin gəlməsin,
Yat, kirpiciyim,
Yat, körpəciyim.

(“Kirpinin laylası”)

Bütün bu laylalarda dil baxımından maraqlı cəhət vokativ sözlərin və əmr formalı feillərin işlədilməsidir. Bu silsilə “Ananın laylası” ilə bitir:

Yerini saldı rahat
Qoçaq, zirək *balam*, yat.
Yuxun ətirli olsun
Mənim çiçək *balam*, yat.
Yat, körpə *quzum*,
Şəkərim, *duzum*,
yat!

M.Namazovun “Layla” şeirində isə ənənəvi ritm qismən dəyişdirilsə də, buradakı sözlərin funksiyası yenə də əvvəlki kimi qalmaqdadır:

Anası layla çalır:
“Layla *balam*,
Yat, *balam*,
Qızıl beşik içində
Şirin yuxu
Tap, *balam!*”.

Layla uşağın ilk eşitdiyi söz sənətidir, bir nömrəli şeiridir. Bu şeir iki cəhətə istiqamətlənir: laylanı deyənə və dinləyənə. Dinləyən üçün daha çox ritm, ahəng, deyən üçün həm ahəng, həm də məna əsasdır. Odur ki, belə şeirlərin dili mənaca çox aydın və ahəngdar sözlərdən ibarət olmalıdır. Bu şeirlərdə obrazlılıq sırf xarici ünsürlərin (ritm, intonasiya) vasitəsilə əldə edilir. Belə şeirlər üçün sözün məcazi – metaforik mənaları əlverişli deyildir. Aşağıda verilmiş parçada məcazlar uşaq təfəkkürü, uşaq ağı, zehni üçün çox ağırdır:

Nəfəsi süd qoxulu,
Üzümə çox baxmısan.
Axşam gəldi yuxulu,
Sən hələ oyaqmısan?
Laylaları çəkmişəm
Yastığının üzünə,
Səslər ilə tikmişəm,
Qıyma onlar üzülə.

Sərdar Əsəd

Şübhəsiz, bundan sonra da “Layla” şeirləri çox yazılacaq, onun müxtəlif növləri yaranacaqdır. Bu şeirlərdə ən pak, ən munis və səmimi nitq vahidləri körpə qəlbinə süzülüb axacaqdır.

Görkəmli şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə “Ana laylası, uşaq dünyası” məqaləsində yazmışdır: “Ana beşik başında layla deyir. Layladakı doğma sözlər nəğmənin ahəngində daha da gözəlləşir. Hələ dünyanı dərk etməyən, dünyaya nə üçün, hansı məqsədlə gəldiyini bilməyən körpə sözlərlə ahəngin vəhdətindən yaranmış gözəllik aləminə qanadlanır, uçur və yuxunun içində gülümsünür. Bu pak, bu təmiz təbəssüm nədir? O, nəğmənin qüdrətindən yaranmış əfsanəvi gözəllik dünyasını fəhmlə hiss edir. Bəlkə də yuxu görür. Yuxusunda nağıllar, əfsanələr dünyasına qanadlanır. Ana qəlbindən süzülən doğma sözlər və doğma xallar körpənin beşiyində ikən vətənlə, onun ab-havası və ruhu ilə tanış edir.

Budur laylalardakı qüdrət və gözəllik! Kim deyə bilər ki, hələrdə böyük qəhrəmanlıqlar göstərən atalarımızın, babalarımızın fədakarlığında, əzmkarlığında, bir sözlə, vətənpərvərliyində bu doğma sözlərin – şirin laylaların rolu olmamışdır? Bizim atababalarımız yadellilərə qarşı vuruşarkən məgər düşməndən yalnız kəndlərimizi, şəhərlərimizi, bir sözlə, daş-torpağımızı qoruyurdular? Xeyr! Onlar həm də mənsub olduqları xalqın mənəviyyatını, ruhunu, bu ruhun ifadəsi olan nağıl və dastanlarımızı, bayatı və laylalarımız qoruyurdular!⁵

Vokativ sözlər (bədi xitablar) yalnız laylalarda deyil, ümumiyyətlə uşaq şeirində səciyyəvi mövqe tutan dil vahidlərindəndir. Müəyyən obyektə müraciət məqsədilə işlənən və əsasən oxşama, nəvaziş, əzizləmə məzmunu daşıyan bu bədi vasitələr dilimizdə xüsusi bir leksik-qrammatik kateqoriya təşkil edir. Bu sözlər nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsündə heç bir qrupa daxil olmayıb, müstəqil leksik-morfoloji kateqoriya kimi fərqlənir. Müraciət və nəvaziş bildirən vokativ sözlər cümlə daxilində sintaktik xüsusiyyətlərinə görə xitab vəzifəsində işlənir. Sözü vokatib olub-olmamasını müəyyənləşdirməkdə intonasiya və mətn mühüm rol oynayır.

Uşaq şeirlərində geniş yer tutan vokativ sözlər aşağıdakı vasitələrin köməyi ilə formalaşır.

Mənşəcə birinci şəxsin təkini bildirən *-m, -ım, -um, -üm* mənsubiyyət şəkilçili sözlər vokativ funksiyada işlənərkən bədi xitab səciyyəsinə malik olur:

Sən mənə: – “Oğul *balam*,
Qənd *balam*, noğul *balam!*”
Söyləyirsən can nənə!

H.Abbaszadə

– Nə əcəb *balam*, – dedi.
Bura mädən olacaq?

M.Rahim

---

⁵ “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 17 fevral, 1973-cü il.

Bu misralarda işlədilən “*balam*” sözü vokativ (bədii xitab) funksiya kəsb etmişdir. Həmin funksiyada sabitləşdiyi üçün bu kimi vahidlərdə qrammatik şəkilçi axtarmaq düzgün deyildir, yəni buradakı sözü *balam* şəklində kök və şəkilçiyə ayırmaq, bu sözün birinci şəxsin təkinə məxsus olduğunu söyləmək olmaz. Buradakı *-m* ünsürü yalnız tarixən, mənşəcə şəkilçi hesab oluna bilər, müasir vəziyyətində belə vahidləri bütövlükdə alıb qiymətləndirmək zəruridir. Öz əvvəlki funksiyasından uzaqlaşmış şəkilçi isə qoşulduğu hər hansı sözün vokativlik (çağırış, müraciət, xitab) anlayışının ifadəsinə xidmət göstərməsinə səbəb olur. Uşaq şeirində səciyyəvi vahidlər olan *balam*, *gülüm*, *əzizim*, *canım* və s. sözlərdə yalnız mənşəcə qrammatik (sözdəyişdirici) funksiyaya malik olan şəkilçilər müasir vəziyyətdə leksik (sözdüzəldici) şəkilçi mövqeyinə keçməkdədir. Qrammatik formaların bu şəkildə leksikləşməsi müvafiq vahidlərin funksiyasında da dəyişiklik yaranmasına səbəb olur, onlar nitqdə yalnız müraciət məqamında işlədilir.

Uşaq şeirində (habelə ümumxalq dilində) vokativlik ilə əlaqədar olaraq leksikləşən qrammatik formalardan biri də mənşəcə üçüncü şəxs təkin nisbət şəkilçiləri hesab oluna bilər:

- Hə, aylar ölməyir...
- Mağarada nə yeyir?
- Heç nə yemir, *qadası*.

T.Mahmud

Qızıl rəngə boyanır,
Meşənin də talası.
Günəş tezdən oyanır
Bəs sən necə, *balası*?

X.Əlibəyli

Bu misallarda *qada*, *bala* isimləri əslində (tarixən, etimoloji cəhətdən) üçüncü şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisi olan “*-sı*” ünsürünü qəbul etmiş, lakin get-gedə həmin söz formaları yalnız bir funksiyada – müraciət (bədii xitab) funksiyasında sabitləşmiş və

beləliklə, isimlərin ümumi təsərif (şəxslərə görə dəyişmə) sistemindən uzaqlaşmışdır. Çünki bu sözləri digər şəxslərə görə dəyişib, həmin vəzifə və mənada işlətmək mümkün deyildir. Deməli, bütünlükdə göstərilən forma ismin ümumi paradigmalarından, yəni formaca dəyişmə sistemindən ayrılaraq xüsusiləşmiş, sabitləşmişdir və müasir vəziyyətində fikrin dinləyiciyə emosional çağırılıqla çatdırılması məqsədinə xidmət edir.

Uşaq şərinə subyektiv münasibət – əzizləmə anlayışı bildirən *-can* ünsürünün isimlərə qoşulması ilə də müraciət bildirmək üçün formalaşan vokativ sözlər geniş yer tutur:

Xoruz dedi: – *Babacan*,
Sənə bu canım qurban.

A.Şaiq

Anacan, niyə
Coşur bulaqlar?

T.Mütəllibov

– Axır nə oldu, nə?
Atacan, öldü Qumaş?
–Yox, qızım, yaralandı.

M.Əliyev

-can ünsürü ilə formalaşan vokativ sözlər uşaq nitqində daha çox ata-anaya, yaxın qohumlara və bəzən də, ümumiyyətlə, bö-yüklərə müraciət zamanı işlədilir və bu funksiyada sabitləşmişdir. Lakin bəzən başqa varlıqlar da şəxsləndirilərkən onların adlarına həmin ünsür qoşulur ki, bu hal sabit yox, keçici, ötəri hal hesab olunur:

Sən burda qalsan əgər,
Ya sənə soyuq dəyər,
Ya da ay *torəğaycan*,
Səni it-pişik yeyər!..

M.Rzaquluzadə

Maraqlıdır ki, *-can* ünsürü yalnız müraciət funksiyasında iş-lənərkən müvafiq sözün sonunda gəlsə, xahiş, minnət, yalvarış,

arzu-istək məqamında bu ünsür aid olduğu sözdən əvvələ keçirilir. Ə.Cəmilin məşhur “Can nənə, bir nağıl de” misrasında, yaxud “Aman nənə, gülüm nənə, can nənə, hey can nənə” nəqəratlı xalq şeiri nümunələrində bu vəziyyət müşahidə edilir.

Bəzən *-cıq (-cik, -cuq, -cük)* şəkilçili əzizləmə, kiçiltmə bildirən isimlərə birinci şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisini qoşmaqla da morfoloji cəhətdən da morfoloji cəhətdən çox maraqlı quruluşu olan vokativ sözlər düzəldilir. Demək lazımdır ki, bu forma yalnız vokativ sözlərlə əlaqədardır və əsasən uşaq şeirində özünü göstərir. (Tək-tək hallarda böyükklər üçün yazılan şeirlərdə də belə formalara təsadüf edilir. Məsələn, A.Şaiqın, S.Vurğunun şeirlərində “sevdicəyim”, “sevdiciyim” formalarına rast gəlmək olar. Lakin bu hal ümumi səciyyə daşımır).

Görkəmli sənətkarımız A.Şaiq uşaq şeirlərində bu formaya xüsusi yer verirdi. Onun “Uşaq və bənövşə” şeirində deyilir:

Söylə, söylə, gözəl *bənövşəciyim*,
Hələ bağlarda gül, çiçək ikən
Hamı güldən əzəl, *bənövşəciyim*,
Açmısan gül bu bağçalarda nədən.

Göstərilən forma vokativ sözlər üçün sabitləşmişdir və xüsusi bir yaxınlıq, məhrəmlik, əzizləmə mənasının ifadəsinə xidmət edir:

Meşədə səs var,
Gəlir canavar,
Səsin gəlməsin,
Yat, *kirpiciyim*,
Yat, *körpəciyim*.

T.Elçin

Xitab funksiyasına malik olan bu vokativ formanın cəmlilik şəkilçisi ilə işlənməsi nəticəsində emosionallıq keyfiyyəti, sözün hissi çalarlığı daha da artırılır. Bu cəhətdən A.Səhhətin “Bağça” şeirində işlənen aşağıdakı sözlər diqqəti cəlb edir:

Yetişin, *meyvəciklərim*, yetişin,
Saralın, *heyvacıqlarım*, saralın.

Ümumiyyətlə, uşaq şeirlərinin leksikasında mühüm yer tutan vokativ sözləri *sabit* və *müvəqqəti* olmaqla iki yerə ayırmaq mümkündür. Sabit vokativ sözlər dil materialıdır və linqvistik səciyyə daşıyır. Bunların vokativlik xüsusiyyəti sözün daxili məzmunu və forması ilə əlaqədar olub, sabit, daimi səciyyə daşıyır. Ona görə də sabit vokativ sözlərin lüğətlərdə qeyd və təsbit edilməsini tələb edən tədqiqatçılara haqq qazandırmaq lazım gəlir. Doğrudan da, müasir dildə “*qadası*”, “*balası*”, “*balam*”, “*canım*”, “*əzizim*” kimi sözlərdə şəkilçilər öz qrammatik funksiyasından uzaqlaşmış sözün sabit bir ünsürünə çevrilmişdir. Deməli, bu kimi sözlər tam leksik vahid hüququnda lüğətlərdə öz yerini tutmalıdır.

Uşaq şeirlərində yuxarıdakı nisbət şəkilçilərini qəbul edən və metaforik səciyyə daşıyan müvəqqəti vokativlik xüsusiyyəti kəsb etmiş sözlərə də çox rast gəlirik. Bunlar “*ceyranim*”, “*quzum*”, “*göyərçinim*”, “*tərlanım*” və sair kimi xalqın müsbət rəmz olaraq qiymətləndirdiyi adlardır. Həmin adlar, xüsusən nəvaziş və əzizləmə anlayışları ilə əlaqədar olduqları üçün uşaq şeirlərində geniş miqyasda işlədilir. Bu sözlərin funksiyası onların intonasiyasına da təsir göstərir. Müvafiq intonasiyasız bunları vokativ söz hesab etmək mümkün deyildir:

Sən də onu sev, *quzum*,
Səni sevdiyi qədər.

B.Vahabzadə

Körpə quzum, illər keçər

Böyüyərsən bir gün sən də...

M.Rzaquluzadə

Hissin coşğun təsiri altında ən müxtəlif anlayışları ifadə edən sözlər daha çox məhz uşaq şeirində müvəqqəti vokativləşdirilir. M.Gülgünün “Mənim Telli nənəm” şeirindən gətirilən aşağıdakı parçada işlənən vokativ sözlər bu deyilənləri təsdiq edir:

Pərvanə, ay Pərvanə,
Sən mənim *göyçəyimsən*
Ətirli *çiçəyimsən*,

*Ceyranımsan, quzımsan,
Dəcəl, şeytan qızımsan.
Ay mənim körpə quşum –
Sərvətim, varım balam,
Körpə nobarım balam.*

Hər dəfə müvafiq situasiyadan asılı olaraq sözlərin müvəqqəti vokativ funksiyada işlənməsi uşaq şeiri üçün çox səciyyəvidir.

CİB-CİB, CÜCƏLƏRİM...

Vokativ sözlərin çox mühüm bir qismi digər canlılara, hətta nitqləndirilmiş əşyalara müraciət üçün formalaşmış olur və bunlar uşaq şeirində qüvvətli bədii ifadə vasitələrindən biri kimi çıxış edir. Məşhur “Cücələrım” şeirindən alınmış aşağıdakı parçada birinci şəxsin təkinə məxsus mənsubiyyət şəkilçili “*cücələrım*” sözü müvəqqəti vokativləşmiş sözlərdəndir. Buradakı *cib-cib* vahidi isə yalnız vokativ funksiyaya malik vahiddir, deməli, sabit vokativ sözdür. Beləliklə, sabit və müvəqqəti vokativ vahidlərin yanaşı gəlib, eyni obyektə aid edilməsi xitab-müraciətin emosionallığını şiddətləndirmiş olur:

*Cib-cib, cücələrım,
Cib-cib, cib-cib cücələrım.
Gözləyirəm, tez gəliniz,
Göy çəməndə dincəliniz,
Ay qəşəng cücələrım.*

Ədəbiyyat uşaq şüuruna nitqlər yolu ilə deyil, uşaq qəlbini təbiətə və insana məftun etmək yolu ilə getməlidir”⁶

Böyük sənətkarın irəli sürdüyü bu məqsədə çatmaqda (“uşaq qəlbini təbiətə...məftun etmək”) vokativ sözlərin müstəsna əhəmiyyəti vardır.

---

⁶S.Vurğun. Böyük sənət uğrunda. Bakı, 1970, səh. 39.

İsmlərin müvəqqəti vokativ (xitab vəzifəsində), feillərin isə əmr formasında işlədilməsi uşaq dünyasına məxsus emosionallıq ilə əlaqədardır. Sanki uşaq dilində və eləcə də uşaq şeirində sözlər daha artıq emotiv funksiya kəsb edir. Bu baxımdan A.Səhhətin “Bağça” şeirindən alınmış aşağıdakı parça maraqlıdır:

*Göyərin, göy çəmənlərim, göyərin,
Sünbülüm, yasəmənlərim, göyərin.
Açılın, iyli güllərim, açılın,
Allı-əlvanlı güllərim, açılın.*

Şeirdəki sözlər əsasən isim və feillərdən ibarətdir. Həm də feillər əmr formasında, ismlər (müvəqqəti də olsa) vokativ formada işlənmişdir və bu formaların hər ikisi emosionallığı ilə səciyyələnən nitq vahidləridir. Emosionallıq mənası ilə əlaqədar vurğu da öz yerini dəyişməli olmuşdur. Adi şəraitdə *çəmənlərim*, *yasəmənlərim* və s. kimi sözlərdə (və ümumiyyətlə Azərbaycan dilində) vurğu sözün son hecasına düşür. Lakin şeirdə göstərilən sözlərdən və eləcə də uşaq şeiri ilə əlaqədar topladığımız materialardan aydınlaşır ki, hər hansı söz vokativ funksiyada işlənərkən onun vurğusu da məna və məzmun ilə bağlı olaraq öz əvvəlki, sabit yerini dəyişməli olur.

Azərbaycan dilində hər heyvana (xüsusilə uşaqlara daha yaxın olan ev heyvanlarına) müraciət üçün xüsusi tipli sözlər formalaşmışdır ki, bunların şeirdə işlədilməsi əyanilik, obrazlılıq baxımından uğurlu hesab edilməlidir. Adətən təkrar şəklində çıxış edən belə vokativ sözlərdə səs ahəngdarlığı şeirin təsirliliyini təmin edir.

*A piş-pişi, piş-pişi,
Görərlərmi bu işi,
Nə qaçırsan aşağı,
Tuta bilməzsən axı.*

Z.Xəlil

Ümumiyyətlə isə bu tipli sözlərin poeziyada işlənməsi folklor ənənəsi ilə bağlıdır və deməli, tarixən çox qədimdən başlanıb

gələn, özünü təcrübədə doğruldan bir prosesdir (tapmacalarda, uşaq mahnılarında belə əyani sözlərə sıx-sıx rast gəlinir). Mənasından əlavə, bu sözlər həm də intonasiya, ritm, ahəng baxımından da əlverişli təsir vasitəsi kimi diqqəti cəlb edir. A.Səhhətin məşhur “Köç” şeirindən bir parçaya nəzər salaq:

Ağ dəvə alçaq gedər,
Qolunda qolçaq gedər.
Ağ dəvənin gözləri
Yerə dəyir dizləri.
Endi çaya, *yuh-yuh*,
Ağca maya, *yuh-yuh*.

Burada qeyd olunan *yuh-yuh* vahidləri müasir dövr üçün artıq arxaikləşmişdir.

Öz məzmununa və nitqdəki funksiyasına görə sırf vokativlik mahiyyəti daşıyan bir sıra yeni lüğət vahidləri yaranıb uşaq şeirinə daxil olmaqdadır. (Diqqət edilsin ki, arxaikləşən sözlər heyvanlar ilə, yeni sözlər texnika ilə əlaqədar olan vahidlərdir).

Qabaqda durdu Fikrət!
Dedi ki: – Diqqət, diqqət!
Alo! Alo! Alo!
Danışır radio.

X.Əlibəyli

– *Allo, allo*, dinləyin...

C.Məmmədov

Bəzən şairlər şeirdə çağırış, müraciət məzmununun ifadəsi üçün müxtəlif səs birləşmələrindən istifadə edir və beləliklə də, vokativlik anlayışının əks etdirilməsi işində fərdi yaradıcılıq imkanlarının geniş olduğunu əyani şəkildə nümayiş etdirirlər. Məsələn, aşağıdakı parçada olan vokativ vahidlər fərdi səciyyəlidir:

– *Au, au...*
Bir səs eşidildi...
Bütün meşəni

– *Au, au, au*
səsləri bürüdü.
Uşaqlar
azmış oğlana
səs verdilər.

T.Mahmud

Metaforik səciyyəli bir sıra sözlər uşaq şeirində müraciət məqsədilə işləndiyindən vokativ vahidlər rolunda çıxış edir. Bu zaman söz, elə bil ki, ikiqat qüvvətli emosionallığa malik olur. Bir tərəfdən həmin söz öz metaforikliyinə görə obrazlıdır, digər tərəfdən bu söz müraciət – xitab məqsədi izlədiyinə görə (emotiv funksiya) emosionaldır. Belə qüvvətləndirilmiş metaforaların təsiri yüksək olur.

Qarğa güldü tülküyə
Dedi: – Ağ *uzunqulaq*,
Məni sanırsan axmaq?

A.Şaiq

Daimi epitet kimi sabitləşmiş sözlərin müraciət funksiyasında işlənməsini də uşaq şeirində müvəqqəti vokativ söz hesab etmək olar:

Tülkü lələ,
Qoyma gəlsin
Amandır!
Görürsənmi
Halım yamandır?!

T.Elçin

A...BACIM NECƏ OXŞAYIR MƏNƏ?

Bu mısralar M.Əliyevin “Əkizlər” şeirindəndir. Şeir in bütöv bəndi belədir:

A...bacım necə
Oxşayır mənə?
Baxır, hey baxır,
Tanımır nənə.

Göründüyü kimi, adi və sadə sözlərin düzümü ilə çox sevilən bir şeir meydana gəlmişdir. Buradakı şeiriyyət daha çox intonasıya sayəsində əldə edilmişdir. Şeir in ahəng və musiqisinin yaranmasında *a...nidası*, *hey* ədatı, *baxır* sözünün təkrarı mühüm rol oynayır. Xüsusilə nidalar uşaq şeirinin formaca ahəngdarlığını, məzmunca emosionallığını təmin edən vasitələrdəndir.

Ümumi şəkildə götürüldükdə uşaq şeirinin lüğət tərkibi üçün isim, sifət və feillər daha səciyyəvidir. Bunlar daha tutumlu sözlərdir. Bu sözlərin semantik həcmi də çox genişdir. Əsas fikir, obrazlar həmin sözlərdə çox uğurlu verilə bilir. Uşaq şeirində həmin sözlər həm mənə vahidi, həm də ritm, ahəng yaradan vasitə kimi çıxış edir. Köməkçi sözlərdə belə geniş imkan yoxdur. Nidalar, ədatlar yalnız bu funksiyada çıxış edir, yalnız ritm və ahəng məqsədi güdür. Maraqlıdır ki, müxtəlif dil – intonasıya vasitələrindən istifadə üsullarına müasir uşaq şeirində geniş yer verilir. Elə bu axtarışların, yeni-yeni vasitələrdən istifadənin nəticəsidir ki, müasir uşaq şeirində nidalara daha çox rast gəlirik. Bunun bir səbəbi də odur ki, nidalar obyektiv aləmə insanın fərdi, subyektiv münasibətinin ifadəsidir. Öz emosionallığına görə nida, ümumiyyətlə, poeziya üçün əlverişli vasitələrdən hesab olunur.

Nidalər həm hissə təsir dərəcəsinin yüksəkliyinə, həm də mənəyə yaygın, qeyri-müəyyən olduğuna görə şeirdə, təbii ki, daha tez nəzərə çarpır. Uşaq dünyasının zəngin hisslərini, uşağın obyektiv aləmdən aldığı müxtəlif təəssüratı, onun daxili intibalarını ifadə etmək üçün nidalardan yerli-yerində, bacarıqla istifadə etmək bir məharətdir və burada “ölçü hissi” gözlənilməlidir.

Öz mənasına görə uşaq şeirlərində işlənən nidalar çağırış – müraciət, şadlıq, təəccüb, heyrət, peşmançılıq, təəssüf, kinayə, etiraz, acıq, qorxu, qürrə, nifrət və s. kimi hissləri əks etdirir.

Uşaq şeirində *ay* və *ey* nidaları daha çox işlənir. Zəngin məna xüsusiyyətlərinə malik olan bu nidalar əsasən müraciət məqamında işləndikləri üçün vokativ sözlərə çox yaxınlaşır. Bəzən isə lap vokativ söz ilə birlikdə işlənib, bir vəhdət təşkil edir:

Ay canım, yanğın nədir?

Z.Xəlil

Ay və *ey* nidaları bəzən də ritmik funksiya daşıyır. M.Dilbaziinin bağça uşaqları tərəfindən çox sevilən “Qış baba” şeirində ritmik funksiya əsas rol oynayıır:

*Ay sənə alqış, baba,
Şaxta baba, qış baba!*

M.Dilbazi

Hər iki nida həm ümumi, həm də xüsusi isimlərlə birlikdə çıxış edir.

Çağırış nidaları balaca oxucuları fəallaşdırmaq, onları ya bir şeyi dinləməyə hazırlamaq, ya da hərəkətə təhrik etmək məqamında işlədilir. Bunlar konkret şəxs adları ilə birlikdə çıxış edərkən tam reallıq bildirir. Təsadüfi deyil ki, belə nidalar feilin əmr formasında işlənən cümlələrdə daha çox yer tutur:

Sağ ol, sağ ol, ay İmran.

Ə.Kərim

Eşit sən, ay İldırım.

M.Rahim

Əlbəttə, nidanın məna və funksiyası şeirin mövzusu ilə bağlıdır və ondan asılıdır. Odur ki, bunlar şeirin ümumi ruhu, məzmunu ilə əlaqədar işlədilməlidir.

Nidalar ümumi isimlərlə birlikdə də çıxış edir. Uşaq şeirində nidalar daha çox heyvan və cansız əşyaların adları ilə birlikdə işlənib, xitab funksiyası daşıyır. Burada poeziya üçün maraqlı cəhət şəxsləndirmə işində nidanın oynadığı roldur. Şəxsləndirmə isə, məlum olduğu kimi, mühüm bədiilik vasitələrindəndir:

Bax, ay dələ, düşür axşam.

T.Mahmud

Nə tez solursan

Sən, ay bənövşə?

N.Xəzri

Nidalar ilə onların aid olduqları isimlər arşında təyinedici, müşayiətedici sözlər də işlədilir:

Ay mənim gözəl keçim.

T.Mahmud

Ey sevimli dostlarım.

Ə.Kərim

Ey qartal yurdu dağlar.

M.Dilbazi

Bəzən ey nidasına “saf, təmiz” halda təsadüf olunur, yəni aid olduğu obyektədən ayrı işlədilir:

*– Ey, bura gəlin, bura,
Ey, bizi itirməyin.*

Ə.Kərim

Ay nidasının müxtəlif hissləri ifadə etmək məqsədilə təkrarı və bunun qrafik cəhətdən müxtəlif tərzdə əks olunduğu diqqəti cəlb edir:

*Kukla ağladı: – Ay, ay...
Kim çalar mənə lay-lay!*

X.Əlibəyli

Ay müraciət nidasının daha yığcam “a” variantı da çox işlədilir:

A mehriban ağ toyuq,
A tükü yumşaq toyuq.

S.Məmmədzaadə

“Ay” nidasının aid olduğu obyekt bəzən təkrarlanır:

*Pərvanə, ay Pərvanə,
Sən mənim göyçəyimsən.*

M.Gülgün

*Arı, ay arı
Qanadı sarı.*

İ.Tapdıq

Nida vasitəsilə müraciət obyektinin belə təkrarı uşaq şeiri üçün çox səciyyəvidir və ox zaman ritmik funksiya daşıyır:

*Qaranquş, ay qaranquş.
Qalmışıq nigaran, quş!*

M.Dilbazi

*Quzum, gəl, ay quzum, gəl,
Ay mənim yalqızım, gəl...*

M.Seyidzadə

Uşaq şeirində *vay* nidasının da tək və təkrar formaları çox işlədilir:

–Vay...bu nədir?!
Budaqsız ağac...

T.Mahmud

–Vay-vay!..
Sən burda qalsan əgər...
Səni it-pişik yeyər.

M.Rzaquluzadə

Yuxarıda sadalanan hissələrin ifadəsi üçün daha bir sıra nidalardan istifadə edilir:

–Ah, əncir, sənsən?!

–Ay Süsən, mənəm.

T.Mahmud

Eh, sürüşdü ayağım...

İ.Tapdıq

Ura və afərin sözləri də uşaq şeiri üçün səciyyəvidir:

İti baxışlı Həzi

“Ura! Quru!” qışqırır.

H.Ziya

Afərin sənə, Murtuz!

Ə.Kərim

Uşaq şeirlərində nidaların substantivləşməsi hadisəsi çox geniş miqyas almışdır:

Kim uzaqdan

Baxsa bizə.

“*Bəh-bəh*” desin

Hüsnumüzə.

Z.Xəlil

“Ura!” səsləri

Göyə ucalır.

C.Məmmədov

Uşaq şeirlərində nidaların da işlədilməsində fərdi xüsusiyyətlər müşahidə edilir. Məsələn, *aman*, *dad* nidalarına yalnız M.Rzaquluzadənin şeirlərində rast gəlmək olar:

–*Aman*, göyərçinləri

Quzğun vurur, *ay aman!*...

Gördü gəlir bayırdan

–*Ay aman!* *Ay dad!* – səsi.

Ümumiyyətlə, uşaq şeirində fikir və düşüncələrin, hiss və duyğuların hüdudu o qədər də geniş olmayıb, uşağın həyat təcrü-

bəsi ilə əlaqədar məhduddur. Şair kiçik oxucusunun dünyabaxışını genişləndirmək, onun hissələrini zənginləşdirmək məqsədi güdəndə də uşağın həyat təcrübəsinin azlığı faktı ilə hesablaşmalıdır.

Təsadüfi deyil ki, fərdi, dildə geniş miqyasda işlənməyən nidalər uşaq şeirində yox dərəcəsinədir.

QA! – DEYƏRKƏN HƏNUZ BİRCƏ KƏRƏ...

Adətən, uşaqlarda müşahidə qabiliyyəti çox qüvvətli olur. Böyüklərin diqqətini o qədər də cəlb etməyən bir çox məsələ, hadisə uşağın nəzərindən yayınmır. Uşaq gördüyü hadisə və predmetləri, səs və hərəkətləri yamsılamağı çox sevir. Xarici aləmə məxsus müxtəlif səsləri təqlid etməyə xüsusi meyl göstərən balacaların dili, danışq tərzı ibtidai insanın yaradıcılıq tərzini xatırladır. Odur ki, tarixən ən qədim sözişlətmə üsullarından biri – təqlidi yol ilə sözdüzəltmə uşağın konkret təsəvvürünə təsir üçün ən əlverişli vasitələrdəndir. Müxtəlif təbiət hadisələrini, əşyaları canlı zənn edən, onları özündən ayırmayan, özünü də təbiətin bir parçası hesab edən qədim insan həmin hadisələrlə təmasda olmağa, onlarla ünsiyyət saxlamağa, təbiətin “dilini bilməyə” cəhd edərkən bir sıra təqlidi sözlər düzəltməyə məcbur idi. Təsadüfi deyil ki, belə sözlər öz əyaniliyi və konkretliyi ilə səciyyəli. Elə bu xüsusiyyətinə görə də həmin sözlər, ümumiyyətlə, bədii dil, xüsusən uşaq şeiri üçün ən təsirli emosional vasitələrdəndir. Məlumdur ki, əyani və konkret hadisələr, varlıqlar insanın hiss və duyğularına güclü təsir göstərir.

Təqlidi sözlər anlayışı səs təqlidi və obrazlı sözləri əhatə edir. Təbiət hadisələri zamanı yaranan səslərin, canlı və cansız əşyaların çıxardığı müxtəlif səslərin təxmini təqlidini verən sözlərə – *səs təqlidi*; işıq hadisələri, əşya və hərəkətin xarici görünüşü haqqında obrazlı təsəvvür yaradan sözlərə isə *obrazlı sözlər* deyilir. Təqlidi sözlər görmə və eşitmə duyğuları ilə bağlıdır. Uşaq əşyanın, hadisənin əlamətlərini müəyyən hərəkətlər zamanı görmə, toxunma, eşitmə və sair kimi duyğular vasitəsilə dərk edir və onlara öz

münasibətini bildirir.⁷ Bunlardan əlavə, uşaqlar ilk dövrlərdən başlayaraq böyüklərdən eşitdikləri sözlərə uyğun səslər çıxarmaqla həmin səsləri təqlid edirlər ki, bu da onların səs tellərinin nizamlanmasında, nitqə yiyələnmələrində böyük rol oynayır. Deməli, təqlidi sözlər uşaq psixologiyasına daha yaxındır, onlar belə sözləri daha tez və asanlıqla qavrayırlar.

N.K.Dmitriyev türk dillərində təqlidi sözlərin yüksək mənə çalarlığına və təsir qüvvəsinə malik olmasını qeyd edərək göstərmişdir ki, belə sözlərin tədqiqindən bəhs edən sahə dilçiliklə sənət nəzəriyyəsi arasında orta bir mövqe tutur.⁸

Təqlidi sözlər uşaq şeirində xüsusilə çox işlənir; əyaniliyə və obrazlılığa xidmət edir:

Siçan görcək *mırıldar*,
Quş görcək *moruldar*.
Görüz nə haldadır
Nağıl hələ daldadır.

S.M.Qənizadə

Cik-cirik
Bu nə səsi?
Bu dağlar niyə əsdi?
Kitabı götürüb Sona
Çıxdı yaşıl eyvana.

H.Abbasadə

Qar əridi, daşdı çaylar,
Şırl-şırl sular gəldi.

T.Elçin

Bu şeir parçalarında işlənmiş *mırıldar*, *moruldar*, *cik-cirik*, *şırl-şırl* kimi təqlidi sözlər hadisənin mahiyyəti, onun hərəkəti

---

⁷ Л.Венгер. О развитии восприятия в раннем и дошкольном детстве, журн. «Дошкольное восприятие», 1963 №7, сәһ. 70.

⁸ Н.Дмитриев. Строй тюркских языков. М., 1962.

haqqında əyani, obrazlı təsəvvür yaratmaqla bərabər, emosional təsiri qüvvətləndirir. Böyük rus mütəfəkkiri V.Q.Belinski yazmışdır ki, uşaqlara dilin obrazlı vasitələri ilə yaradılan surətlər, rənglər və səslər lazımdır.⁹

Təqlidi sözlər şeirin ahəngdar olmasına, mənə çalarlığının artmasına kömək etməklə, eyni zamanda səciyyəvi bir üslubi vəsait kimi diqqəti cəlb edir. Belə ki, bu sözlərdən istifadə olunan şeirlərdə alliterasiya, intonasiya, ritm kimi musiqililik yaradan vasitələr güclü olur, deməli, müvafiq məzmun yüksək emosionalılıqla verilir:

Qarğalar *qırhaqır* edir *qır-qır*,
Qırğılar *qıyhaqıy* edir *pır-pır*.
Dağda *qaqqıldayır* qazaq, kəklik,
Sonasın axtarıb edir şənlik.

S.M.Qəlizadə

Hadisənin gərginliyi və zəifliyi, hərəkətin sürətliliyi və ləngliyi, hecaların birinin digərinə nisbətən daha yüksək intonasiya ilə tələffüzü məzmunun parlaq lövhələrlə, əyani olaraq qavranılmasına kömək edir:

Nağaranı vurum-vurum,
Dumba durum, dumba durum.

X.Əlibəyli

Qəfildən baş verən və ya aramla davam edən hadisəni əks etdirən təqlidi sözlər şeirin xüsusi bir intonasiya ilə tələffüz edilməsinə zəruriləşdirir. Belə hallarda sözün leksik mənası, yəni hadisəni təqlid edən səs tam aydınlığı ilə qavranılmış olur:

Deyəndə tülkü bəy "*qa*",
Ağzından uçdu qarğa.

A.Şaiq

Tap...çırıpıldı qapı-baca,
Quşlar yağa-yağa gəldi.

---

⁹V.Q.Belinski. Seçilmiş məqalələri. Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1948, səh. 132.

Salam verib hər ağaca
Xəzri səhər bağa gəldi.

X.Əlibəyli

Uşaq şeirində təqlidi sözlər çox zaman substantivləşmiş şə-
kildə işlədilir ki, belə səciyyəvi *metaforalar* ad ilə əşya arasında
bir uyğunluq, əlaqə yaratmış olur. Şeirdə əşya öz adı ilə yox, hər-
rəkət zamanı onun çıxardığı səsi təqlid edən sözlə adlanır:

Kim bilir dənçidir bizim *Çaq-çaq*?
Vallahi bilməyir nədir *çaq-çaq*?

S.M.Qənizadə

El bilir, ölkə bilir,
Tıq-tıq xanımdır adım!..

Ay *Tıq-tıq*, *Şıq-şıq* xanım
Hara gedirsən belə?

A.Şaiq

Ayın kiçik qardaşı
Bizim yerin sirdaşı
Balaca ulduz *Bib-bib*.

T.Elçin

Təqlidi sözün metafora kimi işlənməsi şeirdə bədiliyi, ob-
razlılığı, emosionallığı daha da artırır, bir sıra hallarda sözcülü-
yün qarşısını alır, artıq sözlərin ixtisarına imkan verir. Bunlardan
əlavə, metaforik təqlidi sözlər vasitəsilə əşyanın, hadisənin ma-
hiyyəti, səciyyəvi cəhətləri elə verilir ki, əşyanın adı çəkilməsə də,
həmin əşya haqqında obrazlı təsəvvür yaranmış olur. Bu isə uşaq
şeirinin dili üçün çox səciyyəvi və zəruridir.

Təqlidi sözlər fikrin yığcam ifadəsi üçün əlverişli və konk-
retlik bildirən vahidlərdir. Uzun-uzadı təsvirlər əvəzinə konkret
bir təqlidi sözün yaratdığı obrazlılıq daha əyani olur:

*Hopp...*düz düşərəm Aya.

X.Əlibəyli

*Tapp...*çırpıldı qapı-baca

X.Əlibəyli

Bir sıra əsərlərdə personajların adları yalnız təqlidi sözlərdən ibarət olur. M.Dilbazinin “Muy-muy, Haf-haf, Cik-cik, Qah-qah və Tellinin nağılı” adlı əsəri buna misal ola bilər. Buradakı təqlidi sözlər məhz metaforik məna kəsb etdiyindən “pişik” (Muy-muy), “küçük” (Haf-haf), “sərçə” (Cik-cik), “fərə” (Qahqah) sözlərinin yerində işlənmişdir.

M.Dilbazinin “Qaranquş və qara ilan” şeirində ağcaqanad əvəzinə *Vız-vız xanım* işlədilir. Yenə M.Dilbazinin bir şeiri belə adlanır: “*Cik-cik, cik-cik...*”.

Bəzi şeirlərdə qafiyələr təqlidi sözlərdən ibarət olur. Bu halda təqlidi sözlər hadisənin ahəngdarlığını əks etdirməklə yanaşı, misraların ritmik səslənməsini də təmin edir:

Göy qaraldı, bulud *guruldadı*,
Şığıyıb ildırım *parıldadı*.
Endi boran *şır-şırıltı ilə*
Tökdü nisyan *gur-gurultu ilə*.

S.M.Qənizadə

Səhər tezdən çıxdım bağa,
Quş qonmuşdu hər budağa.
Qaranquşlar *civildədi*,
Boz sərçələr *cikkildədi*.

H.Ziya

Bu misallarda təqlidi isim və feillər qafiyə kimi işlənir, müvafiq əşya və hadisələrin konkretləşdirilməsinə, deməli, əyaniləşdirilməsinə xidmət edir.

Zəngin təbiət hadisələrinin saysız-hesabsız səslərini, bu səslərin çox mürəkkəb və müxtəlif çalarlıqlarını vermək məqsədilə təqlidi sözlərin müxtəlif variant və variasiyalarından istifadə olunur. Məsələn, X.Əlibəylinin “Ağ çəmən” şeirində belə sözlərə rast gəlirik:

Ağ güllər qanad açdı,
“*Qaq-qaq, qaq-qaq* edərək
Onlara sarı qaçdı.
Bir gümüş gül banladı:

Quqquluqu-uuuu!
Onun xoruzdur adı.
Qazlar çığırdı: *qa!qa!*
Çağıraraq *qaar-qaar-qaar*,
Göyə uçdu qarğalar.
“*Cib-cib*” çağırdı Humay.
(Toyuq)
Qaq-qa-qaq-qaq bu gündən
Yumurta verirəm mən.
Banladı hindən xoruz:
Quqquluqu-u-u-u...

Tək bircə şeirdə bu qədər təqlidi söz işlənməsi faktı özlüyündə sübut edir ki, uşaq şeir dilini tədqiq edərkən həmin sözlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Həm də göründüyü kimi, təqlidi sözlərin işlənməsində (hecaların miqdarında, təkrarlanmasında, bunların qrafik cəhətdən fərqləndirilməsində) ciddi bir sabitlik, “norma” yoxdur. Yəni burada fərdi yaradıcılıq üçün çox geniş imkanlar vardır (digər sözlərdə belə sərbəstlik olmur). Odur ki, həm, ümumiyyətlə, uşaq nitqi üçün, həm də uşaq şeirləri üçün təqlidi sözlər əlverişli vasitədir. Məsələn, eyni quşun (bildirçinin) səsinə təqlid olaraq iki müxtəlif şair başqa-başqa variantlarda sözlərdən istifadə edirlər:

Bildirçinlər tarlalarda ötürdülər
bilt-bilit.

S.Rüstəm

Bildirçinin nəğməsi
Yayıldı hər tərəfə...
Bıp-bılt,
Bıp-bılt,
Bıp-bılt.

T.Elçin

Beləliklə, təqlidi sözlər həm obrazlılığına, həm də uşaq aləminə daha yaxın varlıqlarla bağlı olduğuna görə uşaq şeirlərində olduqca geniş yayılan leksik vahidlərdəndir.

Buraya qədər haqqında danışılan bütün sözlərə *vasitəsiz təqlid* demək mümkündür. Bu sözlər müvafiq real aləm, əşya və hadisələri bilavasitə təqlid etmək yolu ilə yaradılmışdır.

Təbiətdə mövcud olan müxtəlif səslər bəzi hallarda vasitəli təqlidlə də verilir. Vasitəli təqlid o deməkdir ki, obyektiv aləmə məxsus səslər müxtəlif sözlərdəki eyni səslərin və ya səs birləşmələrinin alliterasiyası vasitəsilə yaradılır.

Aldadıb xalqı edir fəryad
Qışqırır *da...d*, tutdular, *ay dad!*
Oxuyur gül başında bülbül,
Bil-bilü fithafitu gül, gül, gül!

S.M.Qənzadə

Ay mişar, tələs mişar!
Taxtanı tez kəs, mişar!

C.Məmmədov

Müxtəlif səs tərkiblərinin sözlərdə təkrarı ilə yaranan vasitəli təqlid şəirdə “məna ilə səslənmə arşında ahəngdarlığın təmin edilməsinin” çox mühüm üslubi vasitələrindən biridir. Bu nöqtəyənəzərdən vasitəli təqlidin uşaq nitqində istifadə miqyası daha böyükdür. Çünki vasitəli təqlidlə nəinki müxtəlif sözlərdə səs birləşmələrinin alliterasiyası ilə mövcud səslərin təqlidi verilir, onun vasitəsilə hətta sevinc, kədər və s. psixoloji momentlər də təqlid edilir. Bu cəhətdən aşağıdakı folklor nümunəsi maraqlıdır:

Doğdu günəş qırmızı,
Can gülüm, can-can!
Topladı oğlan-qızı,
Can gülüm, can-can!

Burada ahəng ilə yanaşı sözlərin mənası, onların düzümü də bir şadlıq, sevinc əhvali-ruhiyyəsini ifadə edir. Ən kamil sənətkarlar məsələnin bu cəhətinə – vasitəli təqlidin təsirliliyinə xüsusi diqqət yetirirlər:

Gəl, gəl, a yaz günləri! –
İlin əziz günləri.

M.Ə.Sabir

Payız olur, əsir soyuq küləklər,
Sölur dağda, çöldə əlvən çiçəklər,
Gecələr uzanır, günlər qısalır,
Göy üzünü qara buludlar alır.

A.Şaiq

Bu nümunələrin kiçik oxucularda doğurduğu təəssürat, əhvali-ruhiyyə kəskin şəkildə fərqlənir. Birinci parçada yazın gəlməsi ilə yaranan sevinc “*gəl, gəl*”, “*əziz*”, “*yaz*” sözləri ilə ifadə edilirsə, ikinci parçada “*əsir*”, “*soyuq*”, “*sölur*”, “*qara buludlar*” və s. kimi sözlər bir növ süstlüyü, qüssəni dolayısı ilə nəzərimizdə canlandırır. Bu cəhətdən vasitəli təqlid uşaq ədəbiyyatı üçün daha çox səciyyəvidir.

Vasitəli təqlidi yazıda vermək, onu qrafik olaraq əks etdirmək üçün şairlər müxtəlif üsullardan istifadə edirlər. Sözləri hecalara bölmək ayrı-ayrı səsləri fərqləndirmək, müəyyən səsləri uzatmaq və ya təkrarlamaq və s. belə üsullardandır. Məsələn, M.Rzaquluzadənin “*Saat*” şeirində olduğu kimi:

...Haray salacaq:
–Vaxtdır-r-r!
dur-r-r-
dur-r-r-!

Şairin “*Ovçu Elişlə qoçaq Aytəkinin nağılları*” şeiri bu baxımdan maraqlıdır:

Bir də gördülər səs gəlir;
Biri deyir:
–Mə...mən....mə....mə...

Mən körpəyəm, məni yemə-ə-ə...
Biri deyir:
–A-a-a-r-r-r....a-a-a-r-r-r!
Körpə əti dadlı ola-a-a-r-r-r!
Biri deyir:
–Mə-mə-mə-mə-ə-ə...
Məni yemə-ə-ə-ə...
Yazıq ana mənsiz ağlar...
Biri deyir:
–A-a-a-r-r-r....a-a-a-r-r-r!
Qarnım acdır, mənə nə var!

Bir sıra hallarda həm vasitəsiz, həm də vasitəli təqlid məqsədi güdən sözlər eyni mətndə yanaşı işlədilir və bu yolla daha qüvvətli effekt alınır. Məsələn, M.Dilbazinin bir şeirindən alınmış aşağıdakı misralarda *cırcırama*, *cırıldamaq*, *qurbağa*, *qurr* sözləri vasitəsiz təqliddirsə, digər ahəngdar sözlərin işlədilməsi ilə vasitəli təqlid yaranmışdır:

Cırcırama cırıldadı....
Gəldi bütün canlı cana.
Canlı cana, canlı cana!..
Qurbağalar bağırtdılar...
Dur, məclisi quruda qurr!
Quruda qurrr!..¹⁰
Başqa maraqlı və qüvvətli bir misal:
Nağaramı vurum-vurum,
Dum-ba-durum, dum-ba-durum.

X.Əlibəyli

Birinci misrada vasitəli, ikinci misrada vasitəsiz təqlid vardır ki, bunların oxşar səs tərkibi (alliterasiya) həm görmə, həm də eşitmə obrazlılığının yüksəlməsinə səbəb olmuşdur.

---

¹⁰MN.Dilbazi. Şeirlər. Poemalar. Kiçik pyeslər. Bakı, 1959, s.79. Burada “canlı-cana” tərkibinin defislə yazılışı da onu göstərir ki, məqsəd fikri ifadə etməkdən daha çox ahəng məsələsidir, estetik məsələdir.

M.Rzaquluzadənin “Çimən sərçələr” şeirində bu vəziyyət daha qabarıq nəzərə çarpır:

– *Cik-cik-cik,*
Biz *çimirik...*
Çimirik, qalmayaq *çirk,*
Cik-cik-cik,
Gəlin *çimin!*
Çimin, qoymayın *çirk-çirk!..*

Başqa bir misal:

Saat yeddi...
Çıq-çıq, çıq-çıq...
Qalx yataqdan,
Bağçaya *çix!*
Çıq-çıq! Çıq-çıq!
Çix, çix! Çix, çix!

İ.Tapdıq

Təqlidi sözlər estetik nöqtəyi-nəzərlə yanaşı, pedaqoji nöqtəyi-nəzərdən də uşaq ədəbiyyatı üçün əvəzedilməz fonetik vasitələrdəndir. Belə ki, səslərin, sözlərin tələffüz çətinliklərini təqlidi sözlərin vasitəsilə aradan qaldırmaq olar.

Təqlidi sözlər özlüyündə heç bir məna çalarlığı vermir. Onlar yalnız məzmunun tələb etdiyi zaman bədii estetik əhəmiyyət, məna dəyəri kəsb edə bilər.

HOPPAN, HOPPAN...

Öz sinkretizminə görə təqlidi və vokativ sözlərə yaxın olan səciyyəvi səs qruplarından biri də uşaq sözləridir. Uşaq sözlərinin şeirdə səciyyəvi şəkildə işlənməsinə aid R.Rzanın “Səkil və Çəkil” əsərini göstərmək olar. Qonaq gəlmiş Səkilə Çəkil müxtəlif yerlərdə yatmağı məsləhət görür, lakin Səkil hər dəfə müəyyən bir uşaq sözü işlətməklə müxtəlif duyğularını (qorxu hissi, ağrı hissi, isti-soyuqluq hissi və s.) ifadə edir:

Çəkil dedi: – Orda? Yox!
Qorxuram! *Xox* məni, *xox!*..
Dedi: – Orda yatmaram.
Küləkdir. *Uf, məni, uf!*..
Qorxuram! *Cız, məni, cız!*

Göründüyü kimi, şeirdə işlənmiş hər bir uşaq sözü əslində bütöv bir fikrin ifadəsinə xidmət edir.

İ.Tapdığın şeirində (“Elçin ayaq açır”) uşağın dilindən deyilir:

“*Uvva*” olsa belə dizim,
Qoyun gəzim!

Başqa misal:

Dodağını büzdü Şəbnəm:
– Bu *cızzadı*, istəmirəm.

İ.Tapdıq

Demək lazımdır ki, belə uşaq sözləri şeirdə əslində kiçik yaşlı uşaqların nitqini səciyyələndirmək məqsədilə işlədilir. Məlumdur ki, uşaq ilkin danışmağa başladığı anlarda öz hisslərini və fikirlərini səciyyəvi “uşaq sözləri” ilə, nidalarla, təqlidi sözlərlə, qırıq-qırıq tələffüz edilən sözlərlə, bu və digər sözün müəyyən hecasını və ya hissəsini təkrarlamaqla və s. ən müxtəlif “uşaq üsulları” ilə ifadə edir. Adətən belə uşaq nitqi üçün səciyyəvi olan vahidləri yalnız uşağın ətrafında olanlar, uşaqla bir mühitdə yaşayanlar başa düşür. Deməli, belə uşaq səsləri mətn, şərait (situasiya) ilə sıx şəkildə əlaqədardır.

Müasir Azərbaycan uşaq şeirində uşaq nitqi üçün səciyyəvi vahidlər əsas yer tutur. Bunlar sinkretik vahidlər olub, həm bir məfhumun, həm də bütöv bir fikrin ifadəsinə xidmət göstərə bilər. Yuxarıdakı misallar bu fikrin doğruluğuna sübut ola bilər.

Bundan əlavə, uşaqlarla əlaqədar olan və bəlkə də lap uşaq dilindən ədəbi dilə keçən müvafiq sözlər də uşaq şeirində çox işləkdir. Bir neçə misal qeyd edək:

Yıxılmaram qaçanda
Çox da ki
Toppuşam mən.

İ.Tapdıq

Onu yemək istəmədi
Hopp eləmək istəmədi.

S.Məmmədzadə

Hərflərinin aşağıdakı tərzdə oxunub öyrənilməsi də uşaq dili üçün səciyyəvidir:

Oxuyuram
“*A-bl...a-bl...*”
Heç cıraram
Mən kitabı?!

İ.Tapdıq

M.Gülgünün nəğmə kimi yazdığı “Gəlin oynayaq” şeirində “Hop, hop, hop” nəqəratı da uşaq sözlərinə misal ola bilər:

Gəlin, gəlin oynayaq
Hop, hop, hop.
Çiçəklənib bağça-bağ,
Hop, hop, hop...

Şeir sonuna qədər hər iki misradan sonra bu nəqərat təkrarlanır.

Tədqiqatçılar “ilkin” uşaq səslərinin asan tələffüz edilə bilən tək-tək hecalardan ibarət olduğunu göstərirlər ki, sonralar tədricən bu sözlər müxtəlif deformasiyaya uğrayır, cürbəcür kombinasiyalar nəticəsində yeni-yeni sözlərin yaranması üçün baza olur. Odur ki, bir sıra şairlərin bəzi sözləri hecalar bölüb, bunu yazıda əks etdirməsi məhz uşaq nitqi nöqtəyi-nəzərindən diqqətəşayandır. Məsələn, Zahid Xəlilin “Qara qulaq, ağ küçük” şeirində sözlərin hecalara bölünərək yazıldığı kimi:

Xoruz çıxdı ağaca
Banladı: *Quq-qulu-qu...*

Qa-ra qu-laq ađ kü-çük
Bi-lin, ođ-ru-dur, ođ-ru!
Yanını basa-basa
Gələn qaza bax, qaza.
Deyir: – Bu söz doğrudu,
Qa-ra qu-laq ađ kü-çük
Bəl-li, bə-li, ođ-ru-du!...

Əlbəttə, burada ritmin, intonasıyanın da rolu vardır. Sözlərin hecalarını ayrı-ayrı tələffüz etməklə emosional cəhət daha kəskin, aydın şəkildə ifadə olunur. Şeirin ümumi mətnindən məlumdur ki, quşlar, cücülər uzun müddət bu “oğrunu” axtarırlar və birdən heç gümanları getməyən küçüyün oğru olduğunu bildikdə sanki öz təəccüb və qəzəblərinin gücünü, çoxluğunu ifadə etmək üçün belə ifadə tərzindən istifadə edirlər.

III FƏSİL

BƏZİ BƏDİİ TƏSVİR VASİTƏLƏRİ

(Təkrarlar. Qoşa sözlər. Sözdüzəltmə. Dialektizmlər)

YASTI-YASTI QAYALAR YASTIĞIDIR ÇOBANIN. YUMRU-YUMRU TƏPƏLƏR YUMRUĞUDUR ÇOBANIN

Dilimizdə kəmiyyətcə qrammatik uzlaşmanın maraqlı bir növü təkrarlar ilə bağlıdır. Təyin – sifət təkrar söz kimi işləndikdə təyinlənən söz (isim) adətən cəm şəklində çıxış edir. Deməli, sifətin təkrarında bir qeyri-müəyyən topluluq, cəmlilik (intensivlik) anlayışı ifadə olunur ki, bütün bunlar emosionallığa meyl göstərən bədii dil (şeir dili, xüsusilə uşaq şeiri) üçün gərəkdir.

A.Səhhətin məşhur “Cücələr” şeirində deyilir:

Cücələrim *lümək-lümək*,
Qanadları *gödək-gödək*...

Bu misralarda sözün təkrarı şeirin ritminin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Lakin təkrarın funksiyası yalnız ritm yaratmaqdan ibarət deyildir. Dil vahidlərinin təkrarı ilə uşaq şeirlərində həm ritm, həm ahəng, həm musiqililik yaradılır, mənaca təkidlilik, şiddətləndiricilik, şişirtmə, obrazlılıq ifadə edilir. Deməli, uşaq şeirində təkrarın forma və məzmunca ən müxtəlif növlərindən çox geniş miqyasda istifadə olunur.

Uşaq şeirində ən çox nəzərə çarpan leksik vahidlərdən biri də belə təkrarlardan ibarət vahidlərdir. Bəzi hallarda şeirin lap əsas qismini bu təkrarlar təşkil edir. Məsələn, Ə.Cəmilin “Səhər-səhər” şeirində deyilir:

Çaylar axar *daşa-daşa*,
Al geyər çöl *başdan-başa*,
Quşlar qoşar *daşdan-daşa*,
Bizim yerdə *səhər-səhər*.

Yaxud T.Elçinin “Bip-bip kimdir” şeiri belə başlanır:

Hardan gəlir bu səs deyin.
Qaç-a-qaça, uça-uça.
Tələsərək, *yeyin-yeyin?*
Yorulmur heç, deyir bizə;
Bip, bip, bip, bip, bip, bip...

Göründüyü kimi, qeyd olunan təkrarlar tərkibinə, quruluşuna, mənasına və nitqdəki funksiyasına görə bir-birindən fərqlənir və bu fərqlər onların uşaq şeirində oynadıqları üslubi rola çox qüvvətli təsir göstərir. Buna görə də təkrar vahidlərin ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilməsi məqsədəuyğundur. Hələlik isə onu qeyd edək ki, təkrarlardan ibarət leksik vahidlərin uşaq dilində və bununla əlaqədar uşaq poeziyasında çox mühüm rol oynadığı diqqəti cəlb edir.

Təkrarlar uşaq təfəkkür tərzinə çox yaxındır və təsadüfi deyildir ki, nəzm və nəsr əsərlərində müxtəlif məqsədlərlə uşaq sözlərindən istifadə edilməsinə çox böyük diqqət yetirilir. N.Nərimanovun bir hekayəsində uşaqlaşan bir qocadan bəhs edilir ki, həmin qoca uşaqlaşdığı üçün *baba, məmə, qaqa, lulu* kimi sözləri işlətməyə başlayır.

M.Ə.Sabirin uşaqlar üçün yazdığı 36 misralıq bir şeiri bütün misralarının ilk sözləri təkrarlardan ibarətdir. Məsələn:

Dəftər-dəftər xəbərlərin var,
Rəhbər-rəhbər əsərlərin var.
Mişkin-mişkin qələmlərində
Ahu-ahu nəzərlərin var.

İsmlər çox müxtəlif leksik söz qruplarını əhatə edir. Bu qrupların heç də hamısı təkrar oluna bilmir. Məsələn, abstrakt isimlərin təkrarına təsadüfdən – təsadüfə rast gəlmək olar. Əsasən konkret isimlər təkrarlanır.

Burada diqqəti cəlb edən “isimlərin konkretliyi” məsələsidir. Uşaq şeirində əsasən konkret sözlər işləndiyindən burada onların təkrarı üçün də əlverişli imkan vardır.

Belə konkret sözlərdən kvantitativ isimlər və onların təkrarı uşaq şeiri üçün daha səciyyəvidir. Məlum olduğu üzrə kvantitativlər qeyri-dəqiq ölçü vahidini bildirir və forma ilə mütləq müəyyən assosiasiya yaradır.¹¹ Mənaca qeyri-müəyyən, yaygın olan kvantitativlər uşaq şeirində çoxdur.

Yağış yağdı:
Damcı-damcı,
Gilə-gilə,
Körpə-körpə
Sular axdı.

T.Elçin

Dəqiq olmayan ölçü kvantitativlərinin təkrarı nəticəsində əvvəlki qeyri-dəqiqlik, qeyri-müəyyənlik mənası daha da çoxalmış olur və beləliklə, kəmiyyətcə bir intensivlik əmələ gəlir, məna qüvvətləndirilir. Müxtəlif şeirlərdə *qucaq-qucaq, dəstə-dəstə, qoşa-qoşa, ovuc-ovuc, çətir-çətir, cərgə-cərgə, cızıq-cızıq, qatar-qatar* kimi təkrarlar çoxdur ki, bunlarda çox maraqlı bir hadisənin – sözün məcaziləşməsinin şahidi oluruq.

Əgər ayrılıqda bu sözlər bu və ya digər dərəcədə ölçü adı bildirirsə, təkrar şəklində heç də ölçü adı yox, bəlkə müəyyən keyfiyyət, əlamət bildirməyə xidmət edir. Əşya adı təkrarlanıb əlamət adı əmələ gətirir. İsimdən sifət düzəlmiş olur. Bu sözlərdə artıq ölçü yoxdur. Bəlkə obraz, obrazlılıq vardır. Əvvəlki mənadan uzaqlaşan isimlər metaforik səciyyə kəsb edir. Həmin metaforik məna bunların şeirdə, xüsusilə uşaq şeirində işlənməsini zəruriləşdirir.

Ovuc-ovuc içirəm
Evdə Kürün suyundan.

C.Məmmədov

Zeytunlar salxım-salxım,
Sırğa-sırğa sallanıb.

T.Bayram

---

¹¹ С.С.Майзель. Изафет в турецком языке. Изд. АН СССР, М.-Л., 1957, сәh.51.

Bu kimi nümunələrdə müəyyən müqayisənin, obrazın olduğu göz qabağındadır. Ovuc-ovuc təkrarı “ovuclar ilə”, “ovuclayaraq” mənasına gəlir. Lakin təkrarda verilən tərkibdə mənaca obrazlılıq, formaca ahəngdarlıq güclü olduğundan şeirdə daha çox işlək olur. Təkrar nəticəsində elə metaforik tərkiblər meydana gəlir ki, bunları həqiqi mənada qətiyyənlə alıb izah etmək olmur:

Karvan-karvan bulud ötür.

T.Mahmud

Yeri gəlmişkən zaman və məkan adları olan sözlərin də təkrarını xatırlatmaq lazımdır. Bunların da təkrarı həm mənəni qüvvətləndirməyə, həm də şeirdə ritm yaratmağa kömək edir:

Gəzdi kənd-kənd,

Şəhər-şəhər.

Gəzdi axşam-axşam,

Səhər-səhər.

T.Elçin

İsimlərin təkrarı semantikaca çox müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olsa da, üslubca uşaq şeirində ritm, ahəng, alliterasiya, bir sözlə, emosionallıq – ekspressivlik məqsədi izləyir.

Eyni məqsəd feillərin müxtəlif formalarında da müşahidə edilə bilər. Xüsusilə *-a, -a,;* *-ə, -ə* şəkilçili feili bağlama formasının xüsusiyyətləri daha kəskin nəzərə çarpır.

Tədqiqatçıların bəziləri bu kimi təkrarların zərf olduğunu söyləyir və onları leksik vahidlərə daxil edirlər. Onlar göstərir ki, feilin bu cür təkrarlanan forması sözdüzəltmə vasitəsidir. Məsələn, həmin tip təkrarların sözdüzəltmə xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən prof. Ə.Dəmirçizadə yazmışdır: “...Bəzi hərəkət – təsviri (tərzi-hərəkət) zərfləri vardır ki, bunların başqa üslubda işlədilməsi xüsusi – spesifik əlamət deyil, lakin bədii üslubda işlədilməsi spesifik əlamətdir. Məsələn, *nazlana-nazlana, boylana-boylana, tullana-tullana, fırlana-fırlana, diyirlənə-diyirlənə* kimi zərflər bədii üslubda çox işlənən tipik vasitələrdəndir”.¹²

¹² Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Azərtədrisnəşr, Bakı, 1962, səh.33.

Qeyd etmək lazımdır ki, professorun gətirdiyi misallar üç və dördhecalı söz formalarının təkrarından ibarətdir. Uşaq şeirində isə əsasən ikihecalı formalar təkrarlanır:

Şirin mahnı *deyə-deyə* gəlirlər.

Ə.Cəmil

Ötə-ötə durna uçuş bir qatar.

Ə.Cəmil

Gəl mənimlə *gəzə-gəzə*.

M.Rahim

Torpağı *yalaya-yalaya*,
Öpə-öpə,
Yer üstünə çıxdı
Birinci körpə.

T.Elçin

Bizcə, bu cəhət nəzərə çatdırılmalıdır ki, professor Ə.Dəmirçizadə bu sözlərin bədii üslubda işlədilməsini spesifik əlamət hesab edir. Göstərmək lazımdır ki, uşaq şeirinin dili üçün bu kimi təkrarlara daha artıq “spesifik əlamətdir”.

Ə.Dəmirçizadənin dediyi kimi, “bədii üslubda çox işlənən tipik vasitələr” olan bu təkrarların qrammatik xarakteristikasını bir qədər dəqiqləşdirmək zəruridir. Xüsusilə ona görə ki, onların qrammatik xüsusiyyəti üslubi keyfiyyətlərini də müəyyənləşdir-məyə imkan verir.

Qrammatik cəhətdən onu demək olar ki, heç də bütün tədqiqatçılar bu təkrarları zərf hesab etmir. Bəlkə əksinə, dilçilərin çoxu bunları feili bağlama hesab edir və təkrar nəticəsində yeni söz deyil, sözün yeni (mürəkkəb, analitik) formasının yarandığını göstərir.

Üslubi cəhətdən isə belə təkrarlar bir qayda olaraq müvazi (eyni) formada çıxış etdiyindən şeir dili üçün, xüsusilə uşaq şeiri

üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Forma müvaziliyi bir ahəng, ritm əmələ gətirir:

Sellər, çaylar coşdu
Dərələrdən *axa-axa...*
Gözlərini *döyə-döyə*
Soruşdu birdən.

T.Elçin

Maraqlıdır ki, *-a, -a; -ə, -ə* şəkilçili feili bağlamalar uşaq şeirində daha çox birhəcalı feil köklərindən düzəldilir və nəticədə ikihəcalı sözlərin təkrarı şəklində təzahür edir.

Məsələn, *sevə-sevə, dura-dura, yağa-yağa, qorxa-qorxa, öpə-öpə, dönə-dönə, dərə-dərə, yara-yara, çəkə-çəkə, yana-yana, vura-vura, çaşa-çaşa, tuta-tuta, öyə-öyə, hürə-hürə, əsə-əsə, tökə-tökə, ürpə-ürpə, əyə-əyə, uça-uça, basa-basa* və s. tipli ikihəcalı söz formalarının təkrarı uşaq şeirlərində mühüm yer tutur. Lakin bu kimi vahidlərin çoxu adətən bu formaları ehtiva edən lüğətlərdə, nədənsə öz əksini tapmır. Bu isə o deməkdir ki, uşaq şeirlərinin dilini tədqiq etməyin həm də əməli cəhətdən dilçiliyimiz üçün müəyyən əhəmiyyəti vardır. Başqa mənbələrdə təsadüf edilməyən elə formalar uşaq şeirində özünə yer tapır ki, onları öyrənmədən, nəzərə almadan, ümumiyyətlə, dil haqqında verilən hökmlər birtərəfli olacaqdır.

Uşaq şeirində əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərin (sifət və zərf) də təkrarı çox yer tutur.

Şirin-şirin oxuyur.

O.Sarıvəlli

Ağır-ağır yola düşür...
Yazıq-yazıq deyirdi....
Acı-acı ağladı.

T.Elçin

Bütün bu misallarda təkrarın zərf əmələ gətirdiyi göz qabağındadır. Sifət kimi işlənən təkrarlar da az deyildir.

Kiçik-kiçik
Qulaqları
Görünməzmiş.
Xırda-xırda
Ayaqları.

Z.Cabbarzadə

Başqa misallar: *uca-uca, yastı-yastı, harın-harın, dalğın-dalğınb, uzaq-uzaq, didim-didim, için-için, zolaq-zolaq, lovğa-lovğa, rahat-rahat, yaxşı-yaxşı, geniş- geniş, diri-diri, isti-isti, ağır-ağır...*

Elə təkrarlar da nəzərə çarpır ki, bunlar yalnız zərf kimi çıxış edir: *yavaş-yavaş, asta-asta, heyran-heyran, mat-mat, həzin-həzin, bərk-bərk, tərs-tərs, tez-tez, rahat-rahat* və s.

Təqlidi və vokativ sözlərdə obrazlılıq çox qüvvətlidir. Obraz özü əşya və hadisə ilə eyniyyət təşkil edir. Odur ki, belə vahidlərin təkrarında əşya və ya haisə o dərəcədə konkret, real verilir ki, onları görmüş kimi olursan:

Bəziləri onları
Yeyirdi *xımir-xımir*.

O.Sarıvəlli

Bunların tək forması bəzən heç işlənmir. Bu da həmin tip sözlərin elə quruluşca da obrazlı, poetik xüsusiyyətə malik olduğunu göstərir:

Gülür *umul-umul* şeytan gözlərin.

O.Sarıvəlli

Yatırsan *mışıl-mışıl*.

Z.Cabbarzadə

Hönkür-hönkür ağladı.

A.Şaiq

Pərən-pərən elədi.

Z.Cabbarzadə

Başqa misallar: *şır-şır* (bulaq); *cik-cik*, *din-dan*, *du-du*, *gil-dir-gildir* (yaş tökmək), *par-par*, *vız-vız*, *tir-tir*, *hav-hav* və s.

Müəyyən morfoloji əlamətlərin köməyi ilə meydana gələn təkrarlar da uşaq şeirində geniş yayılmışdır. Xüsusilə birinci tərəfi ismin çıxışlıq, ikinci tərəfi yönlük halında işlənən nümunələr daha kəskin nəzərə çarpır. Məsələn, *başdan-başa*, *dildən-dilə*, *rəngdən-rəngə*, *dağdan-dağa*, *aldən-ələ*...

Düzdür, babamın gəzir,

Dildən-dilə şöhrəti.

M.Rahim

Boy ataq *ildən-ilə*.

Ə.Cəmil

Bu kimi vahidlərin əksər hissəsi əsasən frazeoloji birləşmələrin tərkibində özünü göstərdiyindən bunlar bəzən lüğətlərə düşmür, işlətdikləri mətn (kontekst) ilə əlaqələrini qıra bilmirlər. Başqa sözlə, bunlar daha çox frazeoloji bağlı ifadələr səciyyəsinə malik olur və elə buna görə də uşaq aləmi üçün daha səciyyəvi hesab edilməlidir. Məlumdur ki, konkret uşaq təfəkkürü adətən sözləri konkret bir mühit, mətn, situasiya ilə əlaqədar güman edir, sözün əşyadan, real aləmdən, kontekstdən ayrı olduğunu çətinliklə dərk edə bilir. Məsələn, *rəngdən-rəngə* təkrarı yalnız *düşmək* feili ilə, *aldən-ələ* təkrarı yalnız *keçmək* feili ilə və s. işlənir.

Uşaq şeirində təkrarlanan sözlər fonetik uzunluğu cəhətdən də fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, topladığımız materialardan məlum olduğu üzrə, uşaq şeirində təkrar sözlər əsasən bir və ya ikihecalı sözlərdir. Üçhecalı sözün təkrarına rast gəlmədik. Birhecalı sözlər kiçik vəznli (beş, yeddi hecalı) şeirlər üçün daha əlverişli olub, belələrinə çox işlənir:

Sarı bülbül ötdü şən-şən.

Alabaxta, cüyür, *hop-hop*...

Oynadılar sonra *top-top*.

T.Mahmud

Gəl-gəl deyir bizə meşə.

Z.Cabbarzadə

Fal-fal kəsir limonu.

M.Rahim

İkihecalı sözlərin təkrarı da geniş yayılmışdır.

Təkrarla əlaqədar bu da diqqəti cəlb edir ki, bəzən böyükklər üçün olan ədəbiyyatda işlənməyən, qrammatika və lüğətlərdə qeyd və təsbit edilməyən bir sıra vahidlər məhz burada özünə yer tapır. Bunun səbəbi mövzunun xüsusiyyəti ola bilər, müəllifin üslubu ola bilər və s. Lakin hər halda fakt budur ki, belə vahidlərə yalnız uşaq şeirində təsadüf edirik və bu faktın özü də uşaq ədəbiyyatının dil xüsusiyyətlərini araşdırmağın aktuallığını göstərir:

Çiçəkləri kölgədə

Qoşa-qoşa bağladım.

O.Sarıvəlli

Koma-koma düzölmüş

Sıx yarpaqlı kollar.

O.Sarıvəlli

Azərbaycan dilində olduqca zəngin xüsusiyyətlərə malik təkrar növlərinin, demək olar ki, hamısına uşaq şeirində rast gəlmək mümkündür. Lakin bunların heç də hamısı uşaq poeziyasını üslubi cəhətdən səciyyələndirmədiyindən onlar haqqında burada bəhs edilmədi. Həm də biz yalnız üslubi-poetik əhəmiyyətli leksik təkrarlara diqqəti cəlb edirik. Halbuki uşaq şeirinin fərqləndirici əlaməti kimi bir sıra fonetik, morfoloji, sintaktik təkrarlar da var və bunların gələcəkdə həlli aktual əhəmiyyətə malikdir. Uşaq şeirində elə təkrarlar işlənir ki, onlara heç bir başqa üslubda, janrda təsadüf etmək mümkün deyildir. Məsələn, bu misalda olduğu kimi:

Xəstələrə bax, beləcə,

Bax, beləcə baxaram.

T.Elçin

Yaxud, uşaq şeirində ən çox işlənən vahidlər müxtəlif formalı, məzmunlu xitablardır. A.Barto tərəfindən söylənmiş aşağıdakı mülahizəni xüsusi olaraq nəzərə çatdırmaq lazımdır: “Axı, uşaq poeziyasının, şəksiz ki, öz qanunları vardır. Məsələn, uşaq şeirində xalq poeziyasının ifadəlilik vasitələrindən xüsusilə geniş istifadə olunur. Ən yaxşı uşaq şeirlərində biz mübaliğə, təkrar, səs təqlidi, sərrast söz oyunu, sadalama (считалка), tapmaca kimi vasitələrdən geniş istifadə olunduğunu görürük”.¹³

Yığcam və obrazlı, təsirli nitq üçün təkrarın çox müxtəlif, rəngarəng imkanları, növ və formaları vardır. Feillərin əmr formasının *ha* (*a*, *ə*) bitişdirici ünsürü ilə təkrarlanması bir neçə cəhətdən diqqətəşayandır. Belə təkrar ilə həm ritm yaranır, həm yığcamlıq əldə edilir, həm hərəkətin davamlılığı və intensivliyi ifadə edilir:

Qalan quşlar
Töküldü
Qarğanın üstünə:
Çimdiklə ha, çimdiklə,
Dimdiklə ha, dimdiklə.

T.Elçin

Feilin təsriflənən, xüsusilə də zaman şəkildələri qəbul edən formaları dəqiqlik anlayışı ifadə edir, yəni iş və hadisəni dəqiq bir zamanla bağlayır. Bu iş intellektual nitq (deyə ki, elmi üslub, mətbuat üslubu) üçün çox zəruridir. Poeziya, xüsusilə uşaq şeiri (habelə sinkretik səciyyəli xalq danışığı üslubu) emosionallığa meyl etdiyindən, burada sözlərin dəqiqlikdən uzaq, qeyri-müəyyən və deməli, konkret hisslərə təsir göstərən formaları üstünlük təşkil edir. Geniş, rəsonal təsvir əvəzinə emosional ifadə daha zəngin məzmunla malikdir: *çimdiklə ha çimdiklə; dimdiklə ha dimdiklə.*

Qara qoça
Borum-borum buynuzla

---

¹³ A.Барто. О стихах для детей. «Литературная газета», 1958, № 2.

Çəpişimin cəmdəyinə
vur ki, vurasan.

Ə.Kərim

Uşaq şeirində bəzi sintaktik vahidlərin təkrarı müəyyən məf-huma və ya hadisəyə diqqəti cəlb etmək, fikri ona yönəltmək məqsədi güdür. Odur ki, şeirdə müəllifin ən zəruri bildiyi, qabarıq şəkildə nəzərə çatdırmaq istədiyi vahidlər təkrarlanır:

Qarğa gəldi həvəsə
Başladı dərsə:
–*Dünən səhər*
Dünən səhər
Balıq göldə gəzirdi.

T.Elçin

Balaca Billurənin
Əlləri dinc durmayıb.
Əlləri dinc durmayıb
Qarışdırıb aləmi.

T.Elçin

Sintaktik vahidlərin ikidən artıq (üç dəfə) təkrarı isə başlıca olaraq ritmik funksiya daşıyır.

ALA-BULA BOZ KEÇİ....

Buradakı “ala-bula” tərkibi qoşa söz hesab edilir. Azərbaycan dilində iki müxtəlif sözün birləşib bir qoşa söz təşkil etməsi səciyyəvi sözdüzəltmə üsullarından biridir. Qoşa sözlərin strukturasında bir ahəng, nizam mövcuddur, mənasında sinonimlik və ya antonimlik vardır ki, bütün bunlar həmin vahidlərin şeirdə geniş miqyasda işlənməsini şərtləndirir. Bəzi şeirlərdə başlıca dil vahidlərini qoşa sözlər təşkil edir:

Bir az keçdi, gəlib çıxdı
Yorğun-arğın ana dovşan;
Üstü-başı qum, toz-torpaq
Üzü-gözü tamam tər-qan.

M.Rzaquluzadə

Demək olar ki, bütün nitq hissələrinin qoşa sözlərin komponenti kimi çıxış etdiyi müşahidə olunur (uşaq şeirində komponentləri qoşma və modal söz olan qoşa sözlər istisna təşkil edir, bunlar işlənmiş). Lakin ən çox isim, feil və nidalar qoşa söz təşkil edir. Göründüyü kimi, bu sözlər də obrazlılıq, emosionallıq baxımından ən zəngin nitq hissələridir. Həm də bunlar daha konkret varlıqların adları olan sözlərdir. Qoşa sözlərə məxsus bütün xüsusiyyətlər məhz bu nitq hissələrində özünü göstərə bilər.

İsmlər: Qoşa sözün komponentləri olan ismlər daha çox bədən üzvlərinin adlarından ibarətdir. *Əl-qol, əl-ayaq, baş-ayaq, göz-qulaq, qaş-göz, boya-başa* (çat), *çənə-boğaz, saç-saqqal, saç-birçək, üz-göz, baş-qulaq, qol-qabırğa, qol-qıç, qol-qanad, dil-ağız, dilə-dişə* (düşmək)...

*Zabit dil-dodağını
Qəzəbdən gəmirirdi.*

M.Rzaquluzadə

*Pambıq kimi saç-saqqalı
Dəmir kimi əl-ayağı.*

M.Rzaquluzadə

İsmi qoşa sözlərin mühüm bir qismi də uşaq aləminə yaxın olan ev əşyaları adları və qohumluq münasibətlərini əks etdirən sözlərdir: *tar-kaman, ev-eşik, çəkmə-corab, dəhrə-bıçaq, dən-su, qızıl-gümüş, duz-çörək, zurna-qaval, qohum-əqrəba, tanış-biliş...*

*Qoca-cavan, qız-oğlan
Bir-birinə qoşuldu.*

M.Rzaquluzadə

Bütün bu göstərilənlər hamısı real predmetlərin adlarını bildirən konkret sözlərdir. Elə bu konkretliyə görə bunların uşaq şəirlərində bolluğu təbiidir. Bununla yanaşı, mücərrəd məfhum adlarının da şeirdə belə qoşa işləndiyini müşahidə edirik:

Bilək bu maşınların
İşini-xidmətini.
Yaxşı saxlayaq, bilək
Qədrini-qiymətini.

M.Rzaquluzadə

Mücərrəd məfhum bildirən iki sözün bir vahiddə toplanması ümumiləşdirmə əldə etməyə xidmət göstərir: *sorğu-sual, ədəb-ərkan, üzr-icazə, arzu-kam, şan-şöhrət, abır-həya.*

Əlbəttə, qoşa söz kimi işlənən isimlərin məna qrupları bu göstərilənlərlə bitmir. Çox müxtəlif məna qruplarından burada yalnız daha artıq yayılanlar nəzərə çarpdırıldı.

Feillər də yalnız konkret mənada qoşa sözün tərkibində işlənir. Real hərəkət adlarının qoşa işlənməsi mənanı şiddətləndirməyə xidmət edir. Qoşa feillərin hansı formalarda işlənmələri məsələsi maraqlıdır. Əvvələn, onu qeyd edək ki, qoşa feillər zaman formalarından yalnız şühudi keçmiş və indiki zamanda çıxış edirlər. Gələcək zamanda işlənən qoşa feilə rast gəlmirik. Digər tərəfdən, hər iki komponentin eyni formada işləndiyi diqqəti cəlb edir. Sözün belə müvazi formaları şeirə həm də bir ahəngdarlıq gətirir:

Gələnlərə-gedənlərə

Yol göstərmək olub peşəm.

M.Rzaquluzadə

Yeyib-içib yatdılar.

T.Mahmud

Zabitlər *girir-çıxır,*

Hamının qanı qara.

C.Məmmədov

Müxtəlif əsərlərdə *qaçır-qovur, alıxdı-yandı, oynayım-süzüm, dolur-daşır, açır-yumur, gəldi-keçdi, basır-yeyir, vurdu-yıxdı, yalvar-yaxar, aşır-daşır, qaçdı-tutdu* kimi feillər çoxdur.

Bir sıra hallarda qoşa sözün komponentləri formaca müvazi olmur. Birinci tərəf *-ıb, -ib, -ub, -üb* feili bağlama şəkilçisi ilə işlənir, ikinci tərəf isə təsriflənir. Bu üsulla düzələn mürəkkəb feillərdə ümumiləşmə mənası daha qüvvətlidir. Misallar: *yaxıb-yandırmaq, deyib-gülüşmək, atılıb-düşmək, qorxub-çəkinmək, yeyib-içmək...*

Ölkəni quldur tək *çalıb-çapırlar*.

A.Şaiq

Sanki ölçüb-biçirdi.

M.Rahim

Sifətlərdən ibarət qoşa sözlərə aşağıdakı nümunəni misal gətirmək olar:

*Leyla gözəl-göyçəkdi,
Həm ağıllı-kamallı,
Həm də qoçaq-zirəkdi.*

M.Rzaquluzadə

Zərflər:

Qurtarar buğun-sabah.

T.Mahmud

Ara-sıra oxur, çalır.

A.Şaiq

Gecə-gündüz ağlayır.

M.Əliyev

Bunlardan əlavə əvəzlilik və sayların, nidaların və təqlidi sözlərin qoşa söz kimi işləndiyi də qeyd oluna bilər: *beş-on adam; ordan-burdan* (danışmaq); *vur-hay* (düşdü); *ah-aman, ah-fəryad,*

din-dan... (Lakin bu nitq hissələrindən düzələn vahidlər uşaq şeiri üçün səciyyəvi deyildir).

Qoşa sözlərin şeirdə çox işlənməsini bu vahidlərin həm formaca, həm də mənaca səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə əlaqədar izah etmək lazımdır. Mənasına görə adətən sinonim və antonim sözlər birləşdirib qoşa söz halına salınır, formaca isə bu qoşa sözlərin komponentləri bir-biri ilə ya qafiyə, ya da alliterasiya münasibətində təzahür edir. Bunları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək:

1. Sinonim sözlərin birləşməsindən düzələn aşağıdakı tipli qoşa sözlər uşaq şeirində geniş işlənir: *gül-çiçək, şan-şöhrət, oğul-uşaq, səs-səmir, sağ-salamat, sorğu-sual, ad-san, boş-bekar, haqq-hesab, qohum-əqrəba, künc-bucaq, el-oba, abır-həya, namus-ar, ac-yalavac, ədəb-ərkan, tay-tuş, səs-küy, yurd-yuva, zor-güc, ağıl-kamal, qol-qanad...*

2. Antonim vahidlərin birləşməsi ilə düzələn qoşa sözlər də geniş yayılmışdır: *gəcə-gündüz, sağ-sol, yer-göy, bərk-boş, atılıb-düşmək, qaçıb-qovmaq, girib-çıxmaq...*

3. Uşaq şeirində korrelyativ mənalı sözlərin birləşməsi ilə düzələn qoşa sözlər də çoxdur: *tar-kamança, zurna-qaval, qovun-qarpız, əl-ayaq, üz-göz, duz-çörək, çöl-düz, çöl-çəmən, dil-diş, dil-ağız, göz-qaş, əl-qol, qan-yaş, qan-tər, dil-dodaq...*

Qoşa sözlərdə alliterasiya və assonans hadisəsi özünü çox göstərir. Elə bu cəhət şeirin ahəngdarlığına səbəb olur və onun uşaqlar tərəfindən sevilməsinə aparıb çıxarır. Məsələn, aşağıdakı tipli vahidlər kimi: *boş-bekar, haqq-hesab, gəcə-gündüz, qaş-qa-baq, şan-şöhrət, dağ-dərə, dağ-daş, dam-daş, daş-divar, saç-saq-qal, boya-başa (çat), bağ-bağat, qol-qabırğa, səs-səmir, sağ-salamat, söz-söhbət, sorğu-sual, qol-qanad, qurd-quş, qaç-qov, dolub-daşmaq, sağ-sol, dil-dodaq, çöl-çəmən, yurd-yuva, dilə-dişə (düşmək), bağ-bağça, tay-tuş, qovun-qarpız, ev-eşik, alma-armud, ata-ana, ədəb-ərkan...*

Bunlardan başqa, qoşa sözlərin komponentlərinin düzümündə, sıralanmasında maraqlı bir nizam, səliqə vardır ki, bu hal da belə vahidlər işlənmiş şeirlərin ahəngdarlığını təmin etmiş olur. Məsələn, aşağıda qeyd olunan qanunauyğunluqlar kimi:

1. Saitlə başlanan sözlər samitlə başlanan sözlərdən əvvəl gəlir:

Turşutdu üz-gözüni.

A.Şaiq

Abır-həya qanan yox.

M.Rzaquluzadə

Burada, habelə, *üst-baş, əl-qol, aşıb-daşmaq, atılıb-düşmək, ora-bura, iş-peşə, axşam-səhər, adlı-sanlı* kimi sözlər daxil edilə bilər.

2. Azhecalı sözlər çoxhecalı sözlərdən əvvəl gəlir (əksinə yox).

Niyə keçim dağ-dərə.

C.Məmmədov

Al-əlvan qəndil yanır.

Ə.Cəmil

Başqa misallar: *qol-qanad, ac-yalavac, el-oba, ev-eşik, bağ-bağat, əl-ayaq, səs-səmir, söz-söhbət, gül-çiçək, haqq-hesab, qol-budaq, qaş-qabaq, qapı-pəncərə, şan-şöhrət, od-ocaq, kor-peşman, dil-dodaq, ot-çiçək, qohum-əqrəbə, zəhmət-əziyyət, çöl-çəmən, el-oba, duz-çörək, qar-topalaq, gülsüz-çəmənşiz, tar-ka-mança, daş-kəsək, saç-saqqal, dil-ağız...*

Bu qoşa sözlərin uşaq şeirində çox maraqlı ritmik funksiyası vardır:

Gül qızım, çiçək qızım.

T.Mahmud

Güc verir, qüvvət verir.

M.Rahim

Ağ saçlı, ağ birçəkli.

C.Məmmədov

Göydə ay var, günəş var.

C.Məmmədov

3. Bəzi qoşa sözlər frazeoloji – bağlı səciyyəlidir və buna görə də ən müvafiq şəkilçilər olmadan bir qoşa söz kimi işlənilə bilmir.

Sanki yerə *allı-güllü*
Rəng-rəng xalça döşənmişdir.

M.Rzaquluzadə

Nə olar? Xoşbəxt ol, *boya-başa çat*.

O.Sarıvəlli

Buradakı qoşa sözlərin “ilkin” forması (yəni şəkilçi qəbul edənə qədərki, şəkilçisiz forması) yoxdur. Dildə “*al-gül*”, “*boy-baş*” tipli qoşa sözlər mövcud deyildir.

Ümumiyyətlə, qoşa sözlər frazeoloji birləşmələrin tərkibində çox fəal iştirak edir:

Qol-qanad açmaq istəyirəm mən.

Z.Cabbarzadə

Yaman *əl-ayaq* açmış.

Z.Cabbarzadə

4. Yalnız ikinci komponent sözdəyişdirici şəkilçi qəbul edir:
Əl-ayağı əsdi tir-tir.

C.Məmmədov

Üst-başını dəyişib.

Z.Cabbarzadə

Saç-saqqalı tamam ağ.

Ə.Cəmil

Qan axdı *göz-başından*.

Z.Cabbarzadə

5. Hər iki komponent eyni sözdəyişdirici şəkilçiləri qəbul edərək, bir paralelizm yaradır:

Sözüm-söhbətim

Uzun çəkəcək.

Z.Cabbarzadə

İşi-peşəsi

Hey ağlamaqdı.

Z.Cabbarzadə

Kollar-koslar başlarına

Örtür zərif, ipək cuna.

O.Sarıvəlli

Tamaşa qıl *dağ-daşa*.

O.Sarıvəlli

6. Yalnız ikinci komponent sözdüzəldici şəkilçi qəbul edir.

Bil, torpağa bağlıyam,

Sanma *qol-budaqlıyam*.

M.Rahim

7. Hər iki tərəf eyni sözdüzəldici şəkilçini qəbul edir ki, bu hal quruluşca bir paralelizm yaradır:

Sən belə *adlı-sanlı*,

Şöhrətli olmasaydın.

Z.Cabbarzadə

Bu *ucsuz-bucaqsız* torpağımıza

Baharı gətirib Lenin bayrağı.

Ə.Cəmil

Maşında ağacları

Tamam *köklü-budaqlı*

Çıxardılar...

M.Rahim

Məlumdur ki, dilin iki ən mühüm funksiyalarından ekspresiv funksiya şəirdə, xüsusilə uşaq şeirində lap əsas olur, bəzi hallarda kommunikativ funksiyanı üstələyir. Ahəng, bədiilik, musiqililik xatirinə mənası olmayan, ayrılıqda işlənməyən vahidlər qoşa sözün tərkibində yaşaya bilir. Burada ya qafiyə, ya da alliterasiya prinsipi mühüm rol oynayır:

Yamaclarda oynashaırlar
Əllərində *yaraq-yasaq*.

O.Sarıvəlli

Gəlib çıxdı *yorğun-arğın*.

M.Rzaquluzadə

Qulaq asdı qocaya
Həm *səssiz-səmirsiz*.

Z.Cabbarzadə

Sənin *adın-sanın* var.

C.Məmmədov

Müasir dilimizdə ayrılıqda məna verməyən, *yasaq, qoçaq, arğın, səmirsiz, san* kimi səs komplekslərinin həmin tərkiblərdə işlənə bilməsi ahəng ilə, musiqililik ilə izah olunmalıdır.

Ədəbi-bədi dilimizdə olduğu kimi, uşaq ədəbiyyatına məxsus əsərlərin nəşrində də qoşa sözlərin imlasında sabitlik, ümumi, vahid prinsip yoxdur.

CANLICADIR, ZORBACADIR BALDIRIM...

Bu misra M.Ə.Sabirin məşhur “Ağacların bəhsi” şeirindən alınmışdır. Böyük sənətkarın təcrübəsindən də məlum olur ki, uşaq şeirində sifətlər işlənə bilər və mühüm bədiilik keyfiyyəti kəsb edə bilər. Dilimizdə mənşəcə ədat olub, zərf və sifətlərdə mövcud əlamətin qüvvətləndirilməsinə xidmət edən *-ca, -cə* ünsürü uşaq şeirində formadüzəldici şəkilçi funksiyası kəsb edir. Belə

ki, bu şəkilçi həm yeni forma düzəldir, həm öz əvvəlki ədat funksiyasını saxladığı üçün mənanı qüvvətləndirir, həm də əlamət bildirən sözlərin məzmununa müqayisə anlayışı daxil edir. Biz hələ yuxarıdakı misalda özünü göstərən ritmik funksiyanı, bu şəkilçinin səs tərkibinə görə yaratdığı ahəngdarlığı demirik. Məlum olur ki, funksiya, məna, məzmun və formasına görə də uşaq şeirində həmin ünsürdən bol-bol istifadə edilməsi təbiidir.

Yamanca qızıdır
Bu Şəfəq, yaman!
Doymaq bilməyir
Heç oynamaqdan.

B.Vahabzadə

-ca, -cə ünsüründə deyilənlərdən əlavə xüsusi emosionallıq keyfiyyəti də mövcud olduğundan uşaq şeiri üçün əlverişli vasitələrdən hesab edilir:

Aytac balaca qızıdır,
Hələ *beşcə* yaşı var.
Özü kimi balaca
Çoxluca yoldaşı var.

M.Rzaquluzadə

Əsməyə başladı külək
Gecə
Düşdü *səssizcə*.

T.Elçin

Belə sözlərin bəzisi ümumxalq xarakteri daşıyır və lüğətlərdə təsbit olunur. Başqaları isə lüğətlərə düşmür. Bunlar fərdi səciyyəyə malik olur. Deməli, burada fərdi yaradıcılıq imkanları genişdir.

Var *isticə* ölkələr,
Qışda bizə xoş gələr.

A.Səhhət

Uşaq şeirində heç bir lüğətə düşməyən, fərdi şəkildə düzəlmiş sözlər öz maraqlı quruluşu və yeniliyi ilə diqqəti cəlb edir. Burada emosional cəhət, ahəng, ritm, qafiyə kimi məsələlər sözün obyektiv mövcudluğu məsələsindən daha əfzəl olur. Belə uydurma – fərdi sözlər də söz oyununun bir növü kimi nəzərə çarpır. M.Aslanın “Şuxluca” şeiri buna misal ola bilər.

Durna kimi süzməyi var,
Nazlı balam *şuxlucadır*.
Yanaqları şəfəq saçır –
Aynadan *işıqlıcadır*.
Nəğmə deyən şirin dili
Bala *bulaşıqlıcadır*.
Mənim balam tək yaranıb,
Güldən *yaraşıqlıcadır*.

-lı, (-li, -lu, -lü) şəkilçisi qəbul etmiş sözlərə *-ca, -cə* ünsürünün əlavə edilməsi, ümumiyyətlə, xalq dilinə yabançı deyildir: *çoxluca* kimi. Lakin gətirilən misaldakı *şuxluca, işıqlıca, bulaşıqlıca, yaraşıqlıca* sözləri şairin tapıntısı hesab oluna bilər.

Adətən, uşaq şeirinin dili xalq dilinə daha yaxın olur. Əzizləmə, kiçiltmə bildirən şəkilçilər xalq dilində geniş miqyasda işlənir və funksiyasına görə epitetlər ilə əlaqədar olur. Şəkilçi və epitet bir-birini tamamlayır, bir-birini əvəz edə bilib, sinonim münasibətində olurlar. Şeirdə epitetlər, söz-forma düzəltmə vasitələri qəribə tərzdə bir-biri ilə əlaqələnir.

Burada diqqəti cəlb edən başlıca məsələ uşaq şeirində xüsusi tipli forma düzəltmə üsulunun meydana çıxmasıdır. Sifət və zərflərdə belə səciyyəvi üsul *-ca, -cə* ünsürünün işlənməsidirsə, isimlərdə formadüzəldici *-cıq, -cik, -cuq, -cük* şəkilçisinin işlənməsidir. Bu şəkilçinin semantikasında formadüzəltmə funksiyasından əlavə əzizləmə və kiçiltmə anlayışları vardır ki, bu anlayışların hər ikisi uşaq aləminə çox yaxın və doğmadır. *-cıq(-cik, -cuq, -cük)* şəkilçisinin bu funksiyasından T.Elçin daha çox istifadə edir:

Yuavadan çıxıb
Bala *sərçəcik*...

T.Elçin

*Evciklərindən,
Yuvacıqlarından
çıxdılar.*

T.Elçin

Göründüyü kimi, bu *-cıq...*şəkilçisi əsasən kiçiltmə məzmununu bildirməyə xidmət edir. Kiçiltmə anlayışının öz məzmununda qismən əzizləmə, mehribanlıq çalarlığı da mövcuddur. Lakin bu sonuncu mənalar *-cığaz* (*-ciyəz*, *-cuğaz*, *-cüyəz*) şəkilçisində daha aydın şəkildə təzahür edir:

Birdən durdu
Döndü şirə.
Quşcuğazı
Tutdu pişik.

T.Elçin

Yaxın gəldi
Balaca bir *qızcığaz*.

T.Elçin

*-cıq...*şəkilçisi qoşulmuş bir sıra sözlər uşaq şeirində yalnız vokativ funksiyada işlədiyindən yenə də vokativlik çalarına malik *-ım...*mənsubiyyət şəkilçisi ilə birlikdə çıxış edir:

Söylə, söylə, gözəl *bənövşəciyim!*...

A.Saiq

Yat, *kirpiciyim!*
Yat, *körpəciyim!*

T.Elçin

F.Köçərlinin “Balacalara hədiyyə” kitabında məşhur “Pıspısa xanım və Siçan bəy” hekayəsi getmişdir. Burada Dozanqurdu və Siçan Solub bəy arasında belə dialoq gedir:

– Ölini mənə, *cik-ərəcik!*

– Yeri, mənəciyəz səndən *küsərəcik!*

Təsvir edilir ki, “axırda siçanın acığı tutdu, bir ovuc palçıq götürüb çırpdı dozanqurdunun başına və dedi:

Küsərəciksən, küsərəcik!
Üstüvə pəlçiq enirəcik.

A.Şaiqin eyni mövzuda yazılmış “Tıq-tıq xanım” mənzum hekayəsində isə bu səhnə belə verilmişdir:

– Əlini mənə, *bəstərəcik!*
– Yox, mən səndən *küstərəcik.*
Küstərəcik, ha, *küstərəcik,*
Bir daş üstündən *əndərəcik.*

Uşaq şeirində yeni, fərdi sözlər düzəltmək imkanı nisbətən genişdir. Bu cəhətdən də uşaq şeiri böyükələr üçün yazılan şeirlərdən fərqlənir. Dili, sözləri hələ tam kamil öyrənməmişlər ilə dilə artıq sahib olmuş, ziyələnmişlər arasında yeni sözlərə münasibətdə fərqlərin olacağı təbiidir. Uşaqlar üçün yeni olan sözlər təbii ki, böyükələr üçün yeni olmaya bilər.

Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, ümumiyyətlə yeni söz (neologizm) anlayışının özü, onun hüdudu, meyarı hələ də dilçilik aləmində tamamilə aydınlaşdırılmamışdır. Ümumiyyətlə, ədəbi dildə hansı sözlərə yeni sözlər deyilir və burada hansı ölçü prinsipinə əsaslanmaq lazım gəlir? Sözün “yeni”liyinin başlıca əlamətləri nədir?

Burada hansı məsələ haqqında yürüdülmüş müxtəlif mülahi-zələri xatırlatmadan yalnız onu qeyd etmək istərdik ki, müasir dilçilik elmində yeni söz deyərəkən daha çox bir nəslin yaşadığı müddət ərzində meydana çıxan sözlər nəzərdə tutulur. Beləliklə, sözün yeniliyi məsələsi nisbi səciyyəli məsələdir. Əvvəlki nəsil üçün yeni olan söz sonrakı nəsil üçün artıq yeni olmur. Uşaq həyata göz açanda bu yeni sözlər də onun üçün bütün digər (yeni olmayan) sözlər ilə eyni hüquqa və keyfiyyətlərə malik olur.

Uşağın ilk dəfə eşitdiyi bütün sözlər onun üçün yenidir. Təkcə bu xüsusiyyət uşaq şeiri yazan şairlərə geniş imkan verir.

Burada bir məsələ də var ki, ümumiyyətlə uşaq fantaziyası uydurmaçılığa, yeni sözlər düzəltməyə meyl edir. Uşaq böyükələr tərəfindən “hazır şəkildə düzəldilmiş” və ona hazır şəkildə təqdim

edilmiş dil ilə kifayətlənə bilmir. Bu dildə tarixən formalaşmış bir sıra “məntiqsizliklər” ilə bərişə bilmir. Balaca Gülnara soruşur: – Ata! *Turşməzə* sözü var? – Var. – Bəs *şirinməzə* niyə yoxdur?

Gülnara deyir: – Bayaqdan *yaxşılayırdın*, indi niyə pisləyir-sən?

Əlləri donmuş Gülnara deyir: – Ata, əllərim *büzüb*.

Uşağın konkret məntiqi ümumi dilin sabit qanunlarındakı “qüsurları” axtarır. Gülnaralar dili dərk etməyə çalışırlar. Sözü quruluşunda, formalaşmasında ardıcılığa riayət olunmamasını özləri üçün aydınlaşdırmağa cəhd edirlər. Onun nitqindəki məntiqi görməmək mümkün deyildir. Uşaq dünyanı müqayisə yolu ilə, sözləri qarşılaşdırmaqla dərk edir: *turşməzə* onda *şirinməzə* haqqında assosiasiya oyadır. Onun fikrincə, *pisləmək* sözü varsa, onun qarşılığı *yaxşılamaq* da olmalıdır. “*Donub*” demək olarsa, *büzüb* da olar. Hər ikisinin kökü həm isim, həm də feil kimi (sinkretizm) qavranıla bilər. bütün bunlardan sonra L.N.Tolstoyun aşağıdakı mülahizəsini qeyd etmək zəruridir: “Uşaq, sözlərin yaranması qanunlarını sizdən yaxşı qavrayır, çünki heç kəs uşaqlar qədər tez-tez yeni sözlər quraşdırma bilməz”.

Bütün bunları nəzərə aldıqda, uşaq şeirində fərdi sözlərin əhəmiyyəti, rolu aydınlaşır.

Şirindildir,
Ağıllıdır,
Söhbətlidir,
Nağıllıdır.

T.Elçin

Dənlər yerdə...
Göy ot olur,
Güllənir,
Sünbüllənir.

T.Elçin

Uşaq şeirində *-lı, -li, -lu. -lü* şəkilçili fərdi düzəltmə sözlər çox işlənir:

–*Nərgizlidir* qoftası,
Yaylığı çiçəklidir.
Çətir tutub başına,
Üstü *göbələklidir*.
Yun şalı *qaranquşlu*,
Paltosu *ördəklidir*.

M.Əliyev

H.Ziyanın “Öz başına iş açan qaz” təmsilində uydurma, fərdi sözlərin işlənməsi diqqəti cəlb edir ki, həmin şeirdə bu cəhət başlıca məsələdir:

Qaz toyuğun acığına
Pipik qoydu başına.
Dedilər: – Bir ad axtaraq
Hinin təzə quşuna.
Qu söylədi: –*Qaztoyuqdur!*
Ördək dedi: –*Toyuqqaz!*
Hindtoyuğu qəşş elədi,
Qaza dedi: – Bildim indi
Öz başına açan işi
Heç düşmənin də açmaz!...

Metaforik mənalı bir sıra fərdi mürəkkəb sözlər öz daxili formasının aydınlığına və obrazlılığına görə maraqlı ifadə vasitələrindəndir:

Dayanmadı dinc
Dəmirbaş çəkic.

T.Elçin

Əmr elədi
Yüzdişə.
Dişlər
Başladı işə.

T.Elçin

Göründüyü kimi, uşaq şeirində müxtəlif vasitələrlə yeni sözlər düzəldilməsi üslubi məqsədlərlə əlaqədardır.

YAXŞI NƏDİR, PİS NƏDİR?

Uşaq şərinin dili, ümumiyyətlə, bədii dilin tərkib üsürlərindən hesab olunur. Bununla belə, uşaq şeirləri dil və üslub cəhətdən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Odur ki, “uşaq üçün şeir yazanda nə isə xüsusi bir tərzdə, başqa şeirlərdən fərqli şəkildə yazmaq lazımdır. Və onların qiymətini də xüsusi meyarla vermək lazımdır. Uşaqlar üçün heç də bütün şairlər (hətta istedadlılar) yazmağı bacara bilmir”.¹⁴

Müasir uşaq şeirində həll edilməsi zəruri olan məsələlərdən biri dialektizmlərə münasibət məsələsidir. Ümumiyyətlə, dialektizmlərə şeirdə yer vermək doğrudurmu, yaxşıdır, yoxsa pisdirdir? Yaxşı nədir, pis nədir? Bu məsələyə toxunmağın prinsipial əhəmiyyəti vardır. Ona görə ki, müasir uşaq şeirində müxtəlif rayonlara məxsus məhəlli sözlərin, dialektizmlərin çox işləndiyi kəskin şəkildə nəzərə çarpır. Bir neçə misal göstərek:

A gül, yatmaq gecə olar,
Çox yuxlamaq *becə* olar.

X.Əlibəyli

Nağıl deyir, saz çalır
(Çox *gap* edir, az çalır).

Ə.Cəmil

Qayadan qopsa bir daş,
Hellənər dığır-dığır.

M.Aslan

Evinin üstünəsə
Havar, qamış da tökdü.

R.Rza

---

¹⁴ К. Чуковский. От двух до пяти. М., 1960, сәһ. 356.

Ey, sürüşdü ayağım,
Kov deyil yıxılmağım

İ.Tapdıq

Yumaq deyir: – *Keşkə* bu yay
Qurtarıb payız olaydı.

M.Rzaquluzadə

Uşaq şeirinin aydınlığı prinsipi məhdud dairədə işlənən dialektizmlərin şeirə gəlməsinə yol vermir. Ona görə də belə sözlərin işlədilməsinə bəraət qazandırmaq mümkün deyil.

İri, *yumru topalaqlar*
Topladılar dönə-dönə.

O.Sarıvəlli

Quyudan su çəkirdi
Qullacla yavaş-yavaş.

Z.Cabbarzadə

Bir-birinə
Day ilişməz
Ayağım.

C.Məmmədov

Maraqlıdır ki, ümumiyyətlə, şeirdə dialekt sözləri işlətməyə çox meyl edən şairlərin uşaq şeirlərində də dialektizmlər daha artıq yer tutur. Bu cəhətdən O.Sarıvəllinin uşaq şeirləri səciyyəvidir. Şair ədəbi dilimizə məxsus olmayan “xəlvirək” (şamama) vahidindən istifadə edir. Onun “Nə istəsə uşaqlar, bizim bağçamızda var” şeirində deyilir:

Bağcadır bir yanımız
İçi güllü, çiçəkli.
Bir yanda bostanımız
Yemişli, *xəlvirəkli*.

Ola bilsin ki, şeirdə qafiyə tələbi ilə müəllif sözün dialekt variantını seçmişdir. Əvvələn, ədəbi dil normaları baxımından bu hal müsbət qiymətləndirilə bilməz. Şeir dili (xüsusilə uşaq şeirinin dili) ədəbi dilə tabe tutulmalıdır, ədəbi dil şeirə tabe edilməməlidir.

Digər tərəfdən, uşaq şeirində bu meylə heç cür bəraət qazandıрмаq olmaz. Ona görə ki, hələ bədii dil normalarını tam mənimsəməmiş uşağı belə sözlər çaşdırıb, onda dil normaları haqqında səhv təsəvvürlər oyada bilər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, O.Sarıvəllinin dialektizmə meyli heç də şeirin yalnız texniki tələbləri ilə əlaqədar deyil, yəni müəllif vəzn, qafiyə xatirinə dialekt sözləri işlətmir, bəlkə bu hal onun yaradıcılığında səciyyəvi bir hal kimi özünü göstərir.

Bir neçə misal göstərək:

Hulu dolur, sulanır

Xuni qarpız zağlanır (yenə orada).

Müəllif dialektizmlərə aludəçilik göstərdiyindən ki, bir sıra hallarda nə dediyi, nədən danışdığı oxucu üçün qaranlıq alır:

Gümüş bafta qotaz kimi –
Ağ mürcümlər almaz kimi
Sallanır boz budaqlardan.

“Qış nağılı”

Bir sıra söz və ifadələrin həqiqətən aydın olamayacağını əvvəlcədən duyan müəllif (və ya redaktor) kitabda çıxarışlar verir və onları izah etməyə məcbur olur. Məsələn, “Qoyun sağını” şeirində “Bərə quruldu yenə” deyilir və səhifədəki çıxarışda “bərə” sözü belə izah olunur: “sağın zamanı qoyunların qaçmaması üçün hazırlanmış yer”.¹⁵

---

¹⁵Halbuki “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə bərə sözü omonim kimi verilib ki, bu omonimlərin biri iki, digəri dörd mənada çıxış edir. Bu mənaların heç biri həmin şeirdəki mənaya uyğun gəlmir.

Həmin şeirdə sonra deyilir:

Bərə daşı hazırdır,

Bərə başı hazırdır.

Buradakı ifadələr də çətin ki, balaca oxucular üçün aydın ola. Həmin “Qoyun sağını” şeirində bir çox dialektizmlər işlənmiş və çıxarışda onların izahı verilmişdir.¹⁶

Belə izahetmə prinsipinə düz deyil və özünü heç cür doğrulda bilməz. Bunun bir sıra səbəbləri var: ümumiyyətlə, şeir, xüsusilə uşaq şeiri əzbərlənir, şifahi söylənir. Bu şeir əzbərləməyin meto-diki, pedaqoji, psixoloji əhəmiyyəti məsələsi bir yana qalsın, bu-nun linqvistik cəhəti belədir ki, uşağın dil, söz ehtiyatının zəngin-ləşdirilməsində müstəsna əhəmiyyəti vardır. Yüzlərlə ən yaxşı şe-irlərin hafizələrdə həkk olunub yaşadığı məlumdur. Uşaqılıqda oxunan, əzbərlənən şeirlər ömür boyu unudulmur və insan həmin şeirlərdəki xüsusi söz və ifadələrdən ömür boyu ən müxtəlif şəra-iddə, situasiyada istifadə edir. Təhsil görmüş elə bir azərbaycanlı tapmaq çətindir ki, M.Ə.Sabirin “Uşaq və buz”, “Ağacların bəhsi” və s. şeirlərini əzbər bilib, onlardan öz nitqində istifadə etməsin. Habelə A.Səhhətin, A.Şaiqin və digər klassik sənətkarlarımızın uşaq şeirləri haqqında da bu sözləri demək mümkündür.

Bir də bu cəhət uşaq şeirində ədəbi dil normalarının gözlə-nilməsini tələb edir. Çıxarış vasitəsi ilə sözləri oxucuya izah et-mək üsulu nəinki uşaq şeirində, heç böyükələr üçün yazılan şeirdə də məqbul görülmür.

Bu cəhətdən H.Sanlıının hələ otuzuncu illərdə yazdığı dia-lektizmlərlə dolu şeirlərin (“dağ köçü” və s.) o zaman ədəbi tən-qid tərəfindən kəskin şəkildə işləndiyini xatırlamaq yerinə düşər.

Əlbəttə, biz burada yalnız məhdud ərazidə işlənən ifadələrə diqqət yetiririk. Ümumiyyətlə isə O.Sarıvəllinin dilində söz və ifadələrin xəlqi mənalari mühüm yer tutur. Onun dilində bu müs-

---

¹⁶Bax: O.Sarıvəlli. Sabahı yarananlar. “Gənclik” nəşriyyatı, Bakı, 1970, səh. 13-17.

bət xüsusiyyəti ayrıca qeyd etməyinə dəyər. O, sözlərin elə məcazi (milli) mənalarını nəzərə çarpdırır ki, istər-istəməz oxucunun söz diapazonunu zənginləşdirir:

Qoyun götürdü düzü.

Heyvanlar tükdən çıxır.

Kənar-kəsmə durdular və s.

Uşaq şeirində sözün yüngül (“xəfif”) variantına geniş yer verildiyi də diqqəti cəlb edir: *sorur* (soruşur), *qucadı* (qucaqladı), *yaxlaşır* (yaxınlaşır), *boyarkən* (boyayarkən), *qılçı* (qılçası), *ürpə-ürpə* (ürpəşə-ürpəşə) və s.

Yalnız uşaq şeirində deyil, ümumiyyətlə bədii dilimizdə dialektizm məsələsinə münasibətdə Sov. İKP MK Siyasi Bürosu üzvlüyünə namizəd, Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi H.Ə.Əliyev yoldaşın 1981-ci il iyulun 12-də respublika yazıçılarının VII qurultayında söylədiyi “Sovet ədəbiyyatının yüksək borcu və amalı” adlı nitqində irəli sürülən aşağıdakı qiymətli mülahizələr hər an yaradıcı ziyalılarımızın nəzərində olmalıdır: “Azərbaycan ədəbi dilinin saflığına, kütlələrin nitq mədəniyyətinə daim qayğı göstərilməlidir. Dilimizin jarqon, diualekt ifadələri ilə zibillənməsinə yol vermək olmaz. Yazıçı dilin, nitq mədəniyyətinin ədəbi normasının qanunvericisi olmalıdır. Təəssüf elə yazıçılar var ki, bu tələblər səviyyəsində dura bilmirlər, üstəlik ayr-ayrı yazıçılar təkcə danışıqlarında yox, həm də əsərlərində dil xətalарına yol verirlər”.

İKİNCİ HİSSƏ

I FƏSİL

SÖZ VƏ MƏNA

(Çoxmənalı sözlər. Omonimlər. yanıltmaclar)

SÖZLƏR, SÖZLƏR, SÖZLƏR....

Hamletin bu məşhur ifadəsi uşaq şeirinin başlıca dil xüsusiyyətlərini səciyyələndirməkdə bir epigraf kimi seçilə bilər. Uşaq şeiri hər şeydən əvvəl sözlərin seçilib işlənməsinə, müxtəlif leksik-semantik söz qruplarının iştirakına görə fərqlənir. Burada başlıca diqqət sözlərin özünə yönəldilir.

“...Uşaq əyləncə tələb edir və onun bu tələbi bioloji cəhətdən tam qanunidir. O oynamaq istəyir, o hər şeylə oynayır və xarici aləmi hər şeydən əvvəl və asanlıqla məhz oyun prosesində, oyun vasitəsilə dərk edir. O həm də söz vasitəsi ilə, həm də sözün özü ilə oynayır. Məhz söz ilə oynamaq əsasında uşaq ana dilinin incəliklərini öyrənir, onun musiqisini və filoloqların söylədiyi kimi, “dilin ruhunu” mənimsəyir”.¹⁷

Deməli, uşaqlar üçün yazan sənətkarlar özləri “dilin ruhunu” tuta bilməyi bacarmalı və bundan müvəffəqiyyətlə istifadə etməlidirlər.

Uşaq şeirində söz oyununun çox mühüm, birinci dərəcəli əhəmiyyəti vardır. Tapmaca, təmsil, alliterasiya, qafiyə, ritm, sözdüzəltmə və s. – bunların hamısı uşaq şeirinin “Oyun” səciyyəli olduğunu əks etdirir. Bu söz oyunlarının bir növü də məna ilə, sözün çoxmənalılığı ilə əlaqədardır.

Uşaq böyüdükcə onun söz ehtiyatı da artır, çoxalır. Uşaqlar tədriclə sözlərin müstəqim və məcazi mənalarına diqqət yetirir,

---

¹⁷ М.Горький. Собр.соч. в тридцати томах, т.25, М., 1953, сәh.113 (Sitat K.Çukovskinin “От двух до пяти» əsərindən götürülmüşdür).

bunları bir-birindən fərqləndirə bilirlər. Bunu nəzərə alan kamil sənətkarlar hadisələri və predmetləri təsvir etmək, onlar haqqında məlumat verməklə öz işlərini bitmiş hesab etmirlər, həm də balaca oxucuları ana dilinin siləri ilə tanış etməyə çalışırlar. Odur ki, onlar sözlərin tək-cə xarici cəhətlərinə deyil, onların ifadə etdiyi varlıq və hadisələrə deyil, bu sözlərin daxili cəhətlərinə də xüsusi diqqət yetirməyə məcbur olurlar.

Elə buna görə də ən mahir, bacarıqlı sənətkarlar yüzlərlə, minlərlə balacaların müəllimi kimi çıxış edir, heç bir qrammatika kitabında, lüğətdə öz əksini tapmayan dil xüsusiyyətlərini onlara təlqin etdirir, oxucunun diqqətini sözlərin özünə yönəlmiş olurlar. Uşaqların diqqəti dil hadisələrinə yönəldilməklə sözün çoxmənalılığı, onun frazeoloji tərkiblərdə kəsb etdiyi mənalar və digər bu kimi sırf nəzəri-lingvistik məsələlər konkret və obrazlı tərzdə balaca oxuculara təqdim olunur. Bu isə uşaq təfəkkürünün inkişafında çox mühüm əhəmiyyəti olan metodiki məsələdir. Belə əsərləri mütaliə edən uşaqda artıq ümumiyyətlə sözlərə, onların daxili mənasına diqqət yetirmək vərdişi yaranır.

Əşyaların adlarının izahı ilə əlaqədar yazılan şeirlər də söz oyununa daxil edilə bilər. Bunlar lingvistik (semantik, həqiqi) izah yox, bəlkə poetik bir vasitə kimi nəzərə çarpır.

M.Aslanın “Böyürtkən-böyrütikan” şeiri belədir:

–*Böyürtkan böyürtkandı,*
Niyə böyrü tikandı?
–*Tikansız olsa əgər,*
Quşlar qonub dənleyər.
Nübar qalmaz bir dənə
Nə babaya, nə sənə.

Ə.Cəmilin “Bizim düşərgə” şeirində deyilir:

Ağ saçlı, dünya görmüş
Qocalar yaxşı bilir.
Niyə ora “Qanlı yurd”,
Niyə “Qala” deyilir.

Hə, gülürsən...
Bilirsən, –demək,
De, görək!
Düzəldiblər bu sözü...
–Sonra bəs?...
–Bilmirəm.
–*Səhərin də gözü var,*
Günəşlə bir açılır
Gözlülərə göstərir
Hər şeyi.
Bulağın da,
Quyunun da gözü var,

Quş gözü
Baxmaq üçün,
Görmək üçün
Tutulsa o, quruyar,
Tamam kəsilər suyu.
Olar *kor quyu*.
Yəqin ki, sən
Görmüsən
Tək gözlü, iki gözlü,
Çox gözlü pəncərələr.
Hər gözündən görünər
Bizim dağlar, dərələr.

Burada məsələnin estetik cəhəti də diqqəti cəlb edir. Şair müxtəlif vasitələrdən (intonasiya, ritm və s.) istifadə edərək və sözün çoxmənalılığını, estetik xüsusiyyətlərini nəzərdə tutaraq əlvən lövhələr, orijinal bədii təsvir yarada bilmişdir.

T.Elçinin “Qaçacaq”, “Uçauç”, “Köçəköç” adlı şeirlərində başlıca məqsəd dilimizə məxsus bu kimi təkrarla düzəlmiş sözlərə, onların məna və quruluşuna, işlənmə xüsusiyyətlərinə diqqəti cəlb etməkdir. Habelə şeirdə sözün kökü və ondan düzələn yeni vahidlər qarşılaşdırılır və beləliklə, oxucuda sözdüzəltmə haqqında müəyyən müəyyən linqvistik təsəvvür yaradılır, oxucunun diqqəti bu maraqlı dil hadisəsinə yönəldilir. T.Elçinin “Göz – gözlük”, “Əl – əlcək”, “Qulaq – qulaqlıq” şeirləri bu cəhətdən maraqlıdır.

Sözün təsdiq və inkar formalarda təkrarı ilə ümumiləşdirmə də “söz oyunu”na bir nümunə ola bilər. T.Elçinin “Bahar, adlar, uşaqlar” şeirində antonim mənalı şəkilçiləri eyni sözə qoşmaqla qarşılaşdırmaq və bu əsasda bir ümumiləşdirmə yaratmaq mümkün olmuşdur:

Nümayişə sıxdı təbiət...
Buynuzlu, buynuzsuz
böcəklər,
Qanadlı, qanadsız,

Adlı, adsız
cücülər.
Xizəkli, xizəksiz
üzücülər,
sürücülər.

Sözün müxtəlif formalarının belə müvəffəqiyyətlə qarşılaşdırılması ilə diqqət sözün daha bir xüsusiyyətinə cəlb edilmiş olur.

Bilavasitə sözün özü ilə əlaqədar olan bütün bu kimi xüsusiyyətlərə malik şeirlərə müasir dövrümüzdə daha çox rast gəlirik.

BEŞ, BEŞ, BEŞ – ON BEŞ...

Bu başlığı tələffüz fərqiə əsaslanaraq müxtəlif şəkildə anlamaq olar: a) üç dəfə beş dedikdən sonra eyni intonasiyada on beş deyilir və beləliklə, sadalama mənası ifadə olunur; b) üç dəfə *beş* dedikdən sonra fasilə edilir, *on beş* isə bitkin intonasiya ilə tələffüz edilir və beləliklə, üç dənə beşin on beşə bərabər olduğu ifadə edilir. Sözlər eyni, ifadə olunan mənalara müxtəlifdir. Eyni səs tərkibindən təşkil olunmuş dil vahidlərinin müxtəlif və bir-biri ilə əlaqəsiz mənalara bildirməsi omonimiya adlanır və belə vahidlərə *o m o n i m* deyilir.

Omonimlər bədii dildə, xüsusilə şeirdə çox mühüm bədiilik vasitələrindən hesab olunur.

Uşaqlar üçün yazılan və omonimlərə əsaslanan şeirlər bu mürəkkəb və maraqlı dil hadisəsini dərk etməyə çox böyük təkan verir. Aşağıdakı nümunələrdə *kök*, *ləçək*, *alma* omonimləri şeirin ümumi istiqamətini, məzmununu müəyyənləşdirir:

Azər ləki
Bağban təki
Suladı.
Balaca *kök*
Dedi:tök,
Tö-ök, tok!

İçdi, kefi oldu kök,
...–Sənə alımmı
Bazardan alma?
–Bağçamızda var
Bazardan alma!

T.Elçin

T.Elçinin “Ləçək” şeirində Nigar qızılgülə deyir:
...*Ləçəklərin* qıpqırmızı,
Gəl incitmə
kiçik qızı,
ver *ləçəyimi!*

Bir sıra frazeoloji ifadələr şəklində çıxış edən sərbəst söz birləşmələrinin olduğu məlumdur. Poetik nitqdə eyni birləşmənin sərbəst və frazeoloji – bağlı mənalarının qarşılaşdırılması ilə maraqlı effekt əldə edilir. Səciyyəvi omonim təşkil edən belə birləşmələr şeirdə əsasən qafiyə funksiyasında daha aydın şəkildə nəzərə çarpır:

Əlcək *düşdü əldən*
İlişdi kola.
Əl axtardı onu
Lap *düşdü əldən.*

T.Elçin

Şeirdə eyni tərkibin müxtəlif (omnim) mənalarda qarşılaşdırılması ilə balaca oxucu sözün, ifadənin çox mürəkkəb struktur və mənə xüsusiyyətləri ilə əyani şəkildə tanış olur, dili öyrənmiş olur.

Uşaq şeirində geniş miqyasda işlənən omonimlər səciyyəvi söz oyunlarından biri kimi diqqəti cəlb edir:

Oyanıb səhər-səhər
Mən səninlə bərabər
Dərə keçim, dağ *keçim,*
Ay mənim gözəl *keçim...*

Dedin yatır, anacan,
Bütün qışı *ayılar*.
Yeyib-içməyib yatan
Yuxudan heç *ayılar*?!

T.Mahmud

Görkəmli şeir nəzəriyyəçilərindən Valeri Bryusov yazmışdır: “Şeirdə məqsəd sözdür, (bədi) nəsrdə isə söz bir vasitədir. Şeirin materialı obrazları yaradan və fikirləri ifadə edən sözlərdir;(bədi) nəsrin materialı sözlər vasitəsi ilə ifadə edilən obrazlar və fikirlərdir. Əgər müəllif sözü bir məqsəd hesab edərsə, onun yaratdığı şeir olacaqdır (hətta nəsr şəklində yazılsa belə)...Əgər müəllif sözdən yalnız bir vasitə kimi istifadə edərsə, onun yazdığı nəsr olacaqdır (hətta şeir şəklində yazılsa belə)”¹⁸

Məlumdur ki, omonimlər əsil omonim (leksik omonim), omoform (qrammatik omonim), omofon (fonetik omonim) və omoqraf (qrafik omonim) olmaq üzrə dörd yerə ayrılır. Uşaq şeirlərində hər bir omonim növündən geniş miqyasda istifadə edilir.

Leksik omonimlər sözün bütün dəyişmə formalarında mövcud leksik-semantik (omonimlik) münasibətini mühafizə edib saxlayan vahidlərdən ibarətdir:

Sənəm
Səhəngi
Suda *sındırdı*...
Sitarə
Səhnədə
Süzdü-*sındırdı*!

İ.Tapdıq

Qızılgülüm qönçələdi,
düymələdi.
Göy paltarım açılmışdı,
düymələdi.

T.Elçin

---

¹⁸Вак: О.Н.Михайлов. Любят ли ваши дети поэзию? М., 1967, səh.30.

Elxan girdi palçığa,
Üst-başını *buladı*.
Toplan görüb utandı,
Quyruğunu *buladı*.

T.Elçin

Omoformlar təşkil edən vahidlərin birinə və ya hər ikisinə (hətta bir neçəsinə) müxtəlif şəkilçilər qoşulmaqla omonimləşmə hadisəsi yaradırlar. Aşağıdakı nümunələrdə sözlün ilkin formaları (*qatı duman*, *yoxdur yemiş*) başqa köklü sözlü sözlərə şəkilçi qoşmaqla düzələn formalar ilə (*göyün yeddi qat-ı*, *onu ye-miş*) ümumiləşdirilmişdir:

Mən baxıram. Göyün yeddi
qatı duman.

Axıb gəlir qalın duman,

Qatı duman.

Bir gün gəldi bostana

Nə gördü?!

Yoxdur *yemiş*

Səhər-səhər

Bir dana

Sən demə, onu *yemiş*.

T.Mahmud

Omoformlar daha çox tələffüz, intonasiya fərqi ilə əsaslanır və buna görə də bəzən qrafik omonimlərə yaxınlaşırlar:

Dirsəklənib

Qalxdı tənbel,

Baxdı *tənbəl-tənbəl*

Tənbəl, tənbəl.

...Gülşən baxır

yazıq-yazıq:

–Kim eləyib dəftərimi

cızıq-cızıq,

yazı-yazıq.

T.Elçin

Qrafik omonimlərdə sözün müxtəlif tərzdə yazılışı əsas götürülür:

Aya baxın!
Ay! Ay! Ay!
Dəyirmiydi
Ay, ay, ay!

İ.Tapdıq

Qrafik omonimlərin maraqlı bir növü də sözün frazeoloji – bağlı forması ilə sərbəst formasının qarşılaşdırılması nəticəsində yaranır:

Sən gələndə, təzə il,
Ağ gül açır elə bil,
Yolkamıza qar ələ,
Gəl oynayaq əl-ələ.

X.Əlibəyli

Eyni səs tərkibinin ümumi və xüsusi isim kimi işlədilməsi semantik omonim hesab oluna bilər.

Onun adı *Mehriban*,
Onun özü *mehriban*.

T.Mahmud

Omonimlərin bu göstərilən bölgüləri tam şərtidir və əslində nitqdə çox zaman bunlar bir-biri ilə əlaqədar şəkildə, birlikdə çıxış edirlər. Məsələn, aşağıdakı misalda qrafik və semantik omonimlər bir vəhdət təşkil etmişlər:

–Papağımı ala as.
Alar-almaz
Asar *Almaz*.

Z.Xəlil

Bir qayda olaraq, omonimlər müxtəlif nitq hissələrindən təşkil olunur ki, bu da onların şeirdə işlənmə imkanlarının genişliyini göstərir. Həmin imkanlardan müasir şeirimizdə çox geniş miqyasda istifadə olunur:

Keçim, ay keçim,
Süd ver –
    Bir *içim*,
    Bir qurtum,
    Bir udum.
        Ver *içim!*

T.Elçin

Göyə ucalır
Kosmonavt *əmin*.
Heç vaxt yıxılmaz,
Buna ol *əmin*.

M.Namazov

Ümumi və xüsusi sözlərin, habelə müxtəlif nitq hissələrinə məxsus sözlərin (daha çox isim, sifət, feil) və onların müxtəlif formalarının omonimləşdirilə bilməsi nəticəsində nitqdə belə vahidlər mühüm yer tutur. Aşağıdakı parçada ata sözü *at-a* (bax) ismi və (daş) *at-a* feili ilə omonim kimi işlədilmişdir:

Ata, ay *ata!*
Ata bax, *ata*.
Ramiz istəyir
Ona daş ata.

Z.Xəlil

Ümumiyyətlə, omonimlərə əsaslanan şeirlər yazmağa ən çox Zahid Xəlil meyl göstərir.

On iki yaşlı Tutu,
Çıxıb çırırdı tutu.
Bir quş isə uzaqdan
Hey oxuyurdu: Tu-tu.

...Bu da qonşu *Aşırdı*
O çəpərdən *aşırdı*.
Birdən necə oldusa
Çəpəri də *aşırdı*

Z.Xəlil

Adətən şeirdə əsas diqqət qafiyənin üzərində cəmləşir və buna görə də təsadüfi deyil ki, məhz qafiyə kimi işlənən sözlərin üzərində müxtəlif semantik-qrammatik əməliyyatlar aparılmasına cəhd göstərilir.

Ona donuz, *it* – dedilər
Gözümüzdən *it*, – dedilər.

Ə.Kərim

Meynələr dolu *üzüm*,
Əlim gəlmədi *üzüm*.

M.Namazov

Bir sıra tək-tək halları nəzərə almasaq demək olar ki, bütün şairlərimiz omonimlərdən yalnız qafiyə məqsədi ilə istifadə edirlər. Əslində omonimlərin bədiilik baxımından imkanları geniştir. Bizim qüdrətli söz sənətkarlarımız omonimləri çoxmənəlilik əldə etmək, mənaları toqquşdurmaq, qarşılaşdırmaq və s. məqamlarında işlətməyi üstün tuturdular. Füzulilərdən öyrənməyə ehtiyac çoxdur.

S.Mustafayevin “Qışda” şeirinin bütün bəndlərinin qafiyələri omonimlərdən ibarətdir:

Bir gün evdən çıxdı *Qara*,
Köynəyinin rəngi *qara*
Yumalanıb batdı *qara*.

Dümağ idi həm yer, həm *göy*,
Görünmürdü heç yerdə *göy*,
Qar elədi əlini *göy*.

Qapını tez açdı *Sarı*,
Köynəyinin rəngi *sarı*,
Qara qaçdı evə *sarı*,
Əlini tez verdi *oda*,
Nə gözəldi qışda *od a!*
Güldü Sarı, güldü *o da*.

A.Yefimov göstərir ki, bədii əsərlərin dilinin obrazlılığı müxtəlif nitq vasitələrindən və imkanlarından istifadə edilməsi sayəsində yaranır.¹⁹ Ümumxalq dilinin lüğət tərkibində çox gözəl ekspressivlik, obrazlılıq imkanlarından istifadə ilə yazılmış əsərlər daha böyük müvəffəqiyyət qazanır, dillər əzbəri olur.

Obrazlılıq və konkretlik uşaq şeirlərində təkcə konkret məfhum bildirən sözlərlə əldə edilmir, əks halda, əşya və hərəkətlərin adlarını sadalamaqdan başqa heç bir şey əldə edilməzdi və bu zaman obrazlılıq və şeiriyyət də olmazdı. Konkret sözlərlə yanaşı, söz birləşməsi şəklində işlənən emosional və ekspressiv ifadələrdə şeirdə obrazlılığın və ifadəliliyin əldə edilməsində mühüm rolu vardır. Uşaq şeirlərində elə ifadələrə rast gəlirik ki, onlar öz təbiətinə və mənşəyinə görə təbii emosionallığa və ekspressivliyə malikdirlər.

Uşaq ədəbiyyatında bu kimi bədiilik vasitələrinin işlədilməsi uşaq təfəkkürünün inkişafına və onun estetik tərbiyəsinə böyük təsir göstərir. Lakin həmin vasitələrin həddindən çox işlədilməsi də konkretliyin əldə edilməsinə mane ola bilər. Buradan aydın olur ki, belə vasitələrdən uşaq ədəbiyyatında sərrast istifadə etmək böyük sənətkarlıq tələb edir. Ekspressivlik və emosionallıq birinci növbədə təfəkkürdə müəyyən predmet və hadisəyə qarşı emosiya yaradır, bu isə öz növbəsində maraqlı, sonra isə diqqət və ən nəhayət, anlayışın yaranmasına səbəb olur.

Omonim və antonimlərin qarşılaşdırılması vasitəsi ilə müxtəlif və çox maraqlı təzadlar yaradırlar ki, bu da istər-istəməz balaca oxucuları hadisə və obyektləri müqayisə etməyə sövq edir. Belə müqayisələr isə uşaq təfəkkürünün inkişafına, onların zəruri fikri fəaliyyətinin intensivləşməsinə səbəb olur.

---

¹⁹ А.Ефимов. Стилистика художественной речи. М., 1957, сәһ. 48.

AĞ BALQABAQ, BOZ BALQABAQ...

Uşaq şeirində ahəngdarlığı, musiqililiyi ilə seçilən yanılmaclar xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Yanılmacda sözün, dilin estetik keyfiyyəti xüsusilə qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırılır. Burada dil vahidləri ünsiyyətə yox, sırf emosionallığa xidmət edir. Odur ki, məzmunndan artıq səslərin müəyyən məqsədlə düzümü mühüm rol oynayır. Yanılmac uşaqların ən çox sevdiyi söz (və ya səs) oyunu hesab olunur. Bütün bunları nəzərə alan istedadlı şairlərimiz müasir dövrdə yanılmac yazmağa xüsusi meyl göstərməkdədirlər. Yanılmacın çox mühüm psixoloji, təlimi və linqvistik əhəmiyyətini nəzərə aldıqda həmin meyli alqışlamaq lazım gəlir. Adətən hər yanılmac bir və ya bir neçə səsin tələffüzü əsasında qurulur. İ.Tapdığın aşağıdakı yanılmacları *s* səsinin təkrarına əsaslanır:

Sümbül
Sütüldü,
Odu görüb
Büküldü,
Sündü, ütüldü.
Sümbülün üstdən
Süngü töküldü.

Bu parçada *s* samitinin alliterasiyası, *ü* saitinin assonansı diqqəti cəlb edir. Deməli, yanılmac müvafiq səslərin düzümünü nəzərdə tutur. Bu isə müəllifin söz üzərində çəkdiyi zəhmətin nəticəsidir. Şairin ağır, gərgin əməyi balaca oxucularda fərəh oyadan, onların xoşuna gələn bədii parçaların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

İ.Tapdığın digər bir yanılmacı *s* samiti və *ə* saitinin alliterasiya və assonansına əsaslanır:

Sənəm
Səhəngi
Suda sındırdı...
Sitarə

səhnədə
süzdü-sındırdı.

Yanıltmacın söz oyunu olduğunu demişik. Bu nümunədə iki cümlə arasındakı rabitə, əlaqə məhz müvafiq səslərin təkrarından, habelə *sındırdı* sözünün çoxmənalılığından ibarətdir. Yanıltmacda diqqət ifadənin məzmununa yox, formasına istiqamətləndirilir. Bənzər, ahəngdar, eyni formalı sözləri düzgün tələffüz edə bilmək başlıca şərtidir.

İ.Tapdıqdan daha bir misal:

Tənbəl
Tənbələ
Təpindi.
Tənbəl
Təndirə
Təpildi.

Yanıltmacın əhəmiyyəti uşağın nitq orqanlarının inkişafını tənzimləməkdən, onun tələffüz qabiliyyətini inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Zahid Xəlilin, Mədinə Gülgünün kitablarında yanıltmaclar diqqəti cəlb edir.

Beş danam, beş baş danam,
Beşi də qardaş danam.
Su, saman sahmanlaram
Ac qalmasın kaş, danam.

M.Gülgün

Yanıltmacdan məqsəd sözlərin iti, sürətli tələffüzü deyil, bəlkə düzgün tələffüzüdür. Adətən bütün səsləri tələffüz edə bilən sağlam uşaqlar yanıltmacları düzgün oxuyur. Qoy uşaq yanıltmacı yavaş-yavaş oxusun, lakin səhsiz, qüsursuz, düzgün oxusun.

Yanıltmacda eyni və ya yaxın, oxşar səslərin ritmik təkrarı ilə yaradılmış ahəng, musiqililik şeirin həm formasını, həm də məzmununu əvəz edir. Misal üçün T.Elçinin bir yanıltmacını nəzərdən keçirək:

Keçilər köçürdülər
Küçədən keçirdilər,
Küçük qaçdı küçüyə,
Keçilərin kiçiyi
Keçi dedi küçüyə:
Hamı güldü keçiyə.

Misal gətirilmiş yanılmacda “k” və “c” səslərinin müxtəlif sözlərdə təkrarı şeirin emosionallığını artırmış, müəyyən ahəng və alliterasiya yaratmışdır. Şair əsərlərində xüsusən, “k-ç”, “ç-ş”, “q-z”, “q-q”, “r” səslərinin alliterasiyasına mühüm yer vermişdir. Bu, təsadüfi deyildir. Müşahidələr göstərir ki, bu səsləri kiçik məktəb yaşlı uşaqlar çətin tələffüz edirlər. Professor Ə.Qarabağlının bu barədəki fikrini şərh etsək, T.Elçin yanılmaclarının didaktik nöqteyi-nəzərdən nə qədər əhəmiyyət kəsb etdiyi də aydın olar: “Yanılmacların məhz bu xüsusiyyəti məktəbliləri, xüsusən ibtidai məktəb şagirdlərini sürətli və düzgün tələffüzə alışdırmaq nöqteyi-nəzərindən qiymətlidir”.²⁰

Elə buna görədir ki, şifahi xalq yaradıcılığı ilə əlaqədar olan yanılmaclar uşaq ədəbiyyatında əsas yer tutur.

“Şifahi xalq ədəbiyyatı” adlı dərsləkdə V.Vəliyev “Uşaq folkloru” bölməsində yanılmacların uşaq nitqinin inkiafındakı rolundan bəhs edərək göstərir: “Uşaqları körpə vaxtlardan səlis və düzgün danışmağa alışdırmağın əsas vasitələrindən biri yanılmacdır...Uşaqlar onları deyərkən çətinlik çəkir, sözləri bir-birinə qarışdırır, lakin bir neçə dəfə təkrarladıqdan sonra tez-tez deməyə alışır. Beləliklə, uşaqlarda düzgün tələffüz etmək, çətin sözləri demək vərdisi aşılır”.²¹

Yanılmaclarda əsas və ya yeganə prinsip eyni səslə başlanan sözlərin yanaşı düzülməsi deyil. Əlbəttə, yanılmacda alliterasi-

---

²⁰Ə.Qarabağlı. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası, Bakı, 1968, səh. 190.

²¹V.Vəliyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, ADU nəşriyyatı, Bakı, 1970, səh. 402.

yanın da rolu vardır. Lakin burada tələffüzçə dolaşdırıla bilən sözlərin bir-birini izləməsi zəruridir. Bu cəhətdən T.Elçinin aşağıdakı yanıltmaclarını daha uğurlu hesab etmək olar:

Qaz-qız

Qız qazı qaza tutdu,
Qazı qız ütdü.

Kükü

İki bükü kükü yedim,
Yedim iki bükü kükü.

Tülkünün kürkü

Tülkünün kürkü söküldü,
Kürkünün tükü töküldü.

T.Elçinin “Qarğanın məktəbində” şeirində yanıltmacın səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri mühüm yer tutur. Müəllif şeirin ümumi axını prosesində çətin səs birləşmələri işlətməklə sanki oxucunun tələffüz qabiliyyətini təkmilləşdirməyə çalışır:

Qarğa...

Sərçəyə

Dimdik vurdu,

Belə buyurdu:

–Qarr, qarr elə,

Qarr elə!

–Cik, cik.

–Yox, qarr elə!

–Qğacik,

Qğacik-cirik!

Cik-cirik.

Sonra:

Əgər varsa hünəriniz,

Onda deyin:

Qarr, qarr!

–Çik-ki-çivi,

Çivi-çik-ki,

Çivi-ki-çivi,

Çivi-çik-ki...

Bəzi müəlliflər yanılmacın mahiyyətini düzgün müəyyən-
ləşdirmirlər, “yanılmac” adlandırılan bir sıra şeirlərdə sadəcə al-
literasiya hadisəsi özünü göstərir. Yanılmac şeirin ritmi ilə də
əlaqədardır, sözlərin dolaşdırıla bilən düzümü ilə də. M.Namazovun
“Dəmir” şeiri yanılmacın yaxşı nümunələrindəndir.

Dəmir dəmirə
Dəymir.
Dəmiri Dəmir
Əymir.
Əmir dəmirə
Dəyir,
Dəmiri Əmir
əyir.

Yanıltmaclar uşaq şeirində iki şəkildə özünü göstərir. Biri
səslərin düzgün tələffüzü məqsədi izləyirsə, digəri mənanın düz-
gün və tez qavranılmasına xidmət edir. Bu sonuncuya “semantik
yanılmac” da demək olar. Hər iki növdən məqsəd diqqəti sözə
(onun forma və mənasına) cəlb etməkdir. Deməli, ümumiyyətlə
yanılmac linqvistik təmrin rolu oynayır. Mənanı da tez və düz-
gün qavramaq tələb olunur:

- Ağaca çıxacaq!
- Mən də, mən də!
- Armud yığacaq!
- Mən də, mən də!
- Armud kal imiş!
- Mən də, mən də!

T.Elçin

Təəssüf ki, çox maraqlı söz oyunu olan semantik yanılmaca
müasir uşaq şeirində çox az diqqət yetirirlər.

II FƏSİL

NİTQ HİSSƏLƏRİ (İsimlər. Feillər. Sifətlər)

SÜNBÜLÜM, YASƏMƏNLƏRİM, GÖYƏRİN!

Gül-çiçək, bitki və ağac adları uşaq şeiri üçün səciyyəvi bir semantik kateqoriya təşkil edir. Belə adlar kənd həyatından bəhs edən şeirlərdə özünü daha çox göstərir. Çox zaman bu və ya digər bitkiyə xüsusi şeir həsr edilir və bu şeirdə ya təsvir, ya da tərənnüm yolu ilə bitkinin əsas əlaməti və xüsusiyyətləri balaca oxuculara çatdırılır. Məsələn, X.Əlibəylinin aşağıdakı şeirləri bitkilərə həsr olunmuşdur. “Çinar”, “Gicitkən”, “Noxud və lərgə”, “Şam ağacı”, “Söyüdlərin rəqsi”, “Gülsabah gülü”, “Nar ağacı”, “Saksaul cəngəlliği”, “Qızıl gül”, “Süsən gülü”, “Böyürtkən”, “İnciçiçəyi”, “Qara tut”, “Kartof”, “Qarpız”, “Qara şanı”, “Günəbaxan”, “Armud”, “Neylufər”, “Pomidor”, “Limon”, “Kudu”, “Şaftalı”, “Albalı”, “Gavalı”, “Çiyələk”, “Zoğal”, “Alma ağacı” və s.

Bəzi şeirlərdə sadəcə “gül (güllər)”, “çiçək (çiçəklər)” və ya “gül-çiçək” sözləri işlətməklə bitkiləri ifadə etməyə cəhd göstərilir. Belə ümumi ifadə üsulu xüsusilə uşaq şeiri üçün əlverişli hesab edilə bilməz. Lakin bunları işlətməkdənsə həmin gül və ya çiçəyin konkret işlətməklə həm hissə təsir göstərərək, emosionallıq cəhətdən müvəffəqiyyət qazanıla bilər, həm də uşağın diqqəti bu sözlərə (və onların əks etdirdikləri əşyalara) cəlb edilmiş olar. Bunları nəzərə alan istedadlı şairlər daha çox konkret adlara üstünlük verirlər.

*Mixək gülü, ağ qərənfil,
Lalə, nərgiz, tər qızulgül
Ona “gəl, gəl” – deyirdilər.*

R.Rza

Şeir vasitəsilə nəbatat aləminə bələdolma nəticəsində bir tərəfdən uşağın estetik zövqü inkişaf etmiş olur, digər tərəfdən uşaqda təbiəti sevmək və deməli, onu qorumaq hissləri gücləndirilir. Bunlar isə çox zəruri keyfiyyətlərdir və təsadüfi deyil ki, uşaq şeirinin əsas mövzusunı məhz təbiət aləmi təşkil edir.

M.Gülgünün uşaqlar üçün yazdığı “Nemətlər” adlı silsilə şeirlərinin ayrı-ayrı başlıqları belədir: “İydə”, “İnnab”, “Fındıq”, “Kişmiş”, “Badam”, “Küncüt”, “Püstə”, “Buğda”. Hər bir şeirdə müvafiq “nemətin əsas, zəruri əlamətlərindən obrazlı şəkildə məlumat verilir ki, bu məlumat uşaq zövqünə, təfəkkürünə uyğunlaşdırılmış olur.

Öz gözəlliyi və rəngarəngliyi ilə uşağın diqqətini cəlb edən gül-çiçəklə tanışlıq məktəbdəki dövrdən başlayır və get-gedə inkişaf etdirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, uşaq təfəkkürü konkret olduğu üçün konkret məfhumları daha tez qavraya bilmək məqsədi ilə yalnız konkret adlardan istifadə etməklə şeirlər yazırlar. Bunu biz azərbaycan uşaq şeirlərinin banisi hesab etdiyimiz A.Şaiqin əsərlərində görürük. Onun “Qərənfil”, “Bənövşə”, “Zanbaq”, “Qızılgül” başlıqlı şeirləri bu dediklərimizə misal ola bilər.

Müvafiq şeirləri mütaliə edən (və çox zaman da əzbərləyən) uşaqda həmin sahədə söz ehtiyatı da çoxalmış olur. Kitabın, şeirin köməyi olmadan da uşaq nəbatat aləmi ilə yaxından tanış ola bilər. lakin o, bu aləm haqqında mütaliə etməyibsə, müvafiq bitkilərdən çətin ki, bəhs açsın, geniş məlumat verə bilsin. Bu mənada uşaq şeirləri nitqin inkişafı, təkmilləşməsi işində mühüm rol oynayır.

Məsələn, M.Seyidzadə “Xrizantem”, “Akasiya” adlı şeirlər yazmışdır ki, bu sözlər ədəbi dilimiz üçün yeni olsa da, şairin əsəri həm həmin sözlərin uşaq hafizəsində möhkəmlənməsinə, həm də məfhumların mənimsənilməsinə (bitkilərin əsas xüsusiyyətlərinin şeir vasitəsi ilə dərk edilməsinə) çox yardım edir.

Ümumiyyətlə, bədii dildə, xüsusilə uşaq ədəbiyyatında konkret sözlərə üstünlük verilir. Konkret varlıqlar hiss orqanları vasitəsi ilə qavranıla bilən və deməli elə özlüyündə obrazlılıq yarada

bilən sözlərlə əks etdirilir. Mücərrəd anlayışlar real aləmlə əlaqədar olmadığından emosionallıqdan məhrum, yalnız təfəkkür vasitəsilə dərk edilə bilən ümumi sözlərdir. Məsələn, ümumiyyətlə *quş*, ümumiyyətlə ağac sözləri mücərrəddir, lakin *qaz*, *ördək*, *bülbül*, *sərçə*, *turac*, *qırqovul* və s. quş adları, *qovaq*, *söyüd*, *vələs*, *şam*, *palıd* və s. ağac adları konkretidir və bunlar uşaq təfəkkürü üçün, habelə obraz yaratmaq üçün əlverişlidir.

M.Seyidzadənin “Quşcuğaz” şeirində göstərilir ki, səhər bağda gəzən Gülnar yaralı bir “quş” tapır, evə aparıb sağaldır və buraxır. Müəllif bu obyekt haqqında “qəşəng” (quş), “qanadı rəngbərəng”(quş) kimi epitetlər işlədib, onu konkretləşdirməyə çalışsa da, müvəffəq ola bilmir. Şeir zəif çıxmışdır. “Ağacların şikayəti” şeirində də müəllif eyni yolla getmiş, “ağacların budaqlarını” qırmağın yaxşı hərəkət olmadığını uşaqlara aşılamağa çalışmışdır. Belə ümumilik şeirin təsirliliyinə, emosionallığına yalnız zərər vurmuşdur. Burada deyilir: “Bacardıqca siz gül, çiçək əkin”. Ümumiyyətlə, yalnız “gül, çiçək?” Lakin M.Seyidzadənin “Zaqatala meşələri” şeirində konkret sözlərin işlənməsi obrazlılıq əldə edilməsində mühüm rol oynamışdır:

Baş çəkibdir göyə *qovaq*,
Bəzəyibdir hər yamacı.
Şabalıdlar açıb yarpaq,
Ətir saçır *qoz ağacı*.

O.Sarıvəllinin “Gətir, oğlum, gətir” poemasında deyilir:

Bir gün bu yerlərə dönüb gələrkən
Topla xumar gözlü *bənövşələrdən!*
Bir az gecikdinmi, *nanə*, *üzərrik*,
Özəkli baldırqan, *çiçəkli yemlik*,
Kişniş, *kəklikotu*, *çobanəppəyi*,
Lalə, *xoruzgülü*, *qaymaqçıçəyi*,
Qulançar, *quzqulaq*, *tərə*, *göbələk*,
Albalı, *qarağat*, *moruq*, *çiyələk*,
Bunlar şirin nemət, şirin diləkdir,
Sevməyən sevməsin, mənə gərəkdir!

İndi hər yerdə təbiəti mühafizə etməkdən, onu sevməkdən danışırılar və çoxlu təbiəti sevnələr cəmiyyətləri təşkil olunur. Təbiətə – ağaclara, güllərə, çiçəklərə, otlara sevgi onların adlarına – sözlərə olan sevgidən ayrı ola bilməz. Bütün bu nemətlər məhz öz adları ilə birlikdə böyük Vətən məfhumunu təşkil edir.

AYI – AXMAQ, DONUZ – TOXMAQ...

Uşaq şeirində ümumi isimlərə məxsus semantik qruplardan ən geniş yayılanı heyvanat (heyvanlar, quşlar, böcəklər) aləminə məxsus adlardır. Azərbaycanda yaşayan bütün ev heyvanlarına və yabanı heyvanlara (habelə quşlara) aid uşaq şeirləri yazılsa da, belə şeirlərin mövzusu daha çox pişik, it, quzu, cücə, dovşan, tülkü, qaranquş və s. ilə əlaqədar olur.

Zahid Xəlilin aşağıdakı şeirlərinin adları diqqəti cəlb edir: “Arılar”, “Uçağan böcək”, “Fil”, “Dəvələr”, “Qacələ”, “Qızıl qaz”, “Tovuz quşu”, “Qartal”, “Qırğılar”, “Qağayılar”, “Şanapipik”, “Anqut”, “Sərçə və şar”, “Aydın teleqramı”, “Dovşanın teleqramı”, “Tülkünün teleqramı”, “Canavarın teleqramı”, “Çaqqalın teleqramı”, “Atəşböcəyinin teleqramı”, “Öküzlər”, “Çəpiş”, “Balıq və qarmaq”...

R.Rzanın “Heyvanların yuxusu” şeirində əvvəlcə bir sıra heyvanların adları qafiyəli şəkildə sadalanır:

*Ayı, qurd, tülkü, dovşan
Arı, it, pişik, ceyran,
Toyuq, balıq, kəpənək
Yatıb dincəlsin gərək.*

Sonra heyvanların konkret bir xüsusiyyəti – yatmaqda səciiyyəvi xüsusiyyəti ayrı-ayrılıqda qeyd olunur və bu zaman “yadır” feilinin təkrarı da tam zəruri olur.

*Birisi gecə yadır,
Birisi gündüz yadır.
Biri bükülüüb yadır,*

O biri *dümdüz yatır.*
Bəzisi *tək-tək yatır*
Bəzisi *çox sıx yatır.*
Qurdlar *göz-gözə yatır,*
Dovşan *gözü açıq yatır.*
Rəngli-rəngli *balıqlar*
Gecələr *suda yatır.*
Əlvan xallı *kəpənək*
Yorulur, o da *yadır.*
Dovşana kolun dibi
Xoş gəlir, *balığa su.*

M.Rzaquluzadənin “Quşlarla nə işin var” şeiri ritm, ahəng, obrazlılıq baxımından yaxşı şeirlərdən hesab oluna bilər. Lakin burada da ümumiyyətlə “quşlar”dan bəhs olunur. Şairin təsvir etdiyi hansı quşdur? Məlum deyil. Axı müxtəlif səciyyəli “quşlar” var! Şeirdə deyilir:

Budaqlar yelləndikcə,
Yarpaqlar tərپəşirdi.
Yuvalarda balalar,
Civ-civ civildəşirdi.

Burada işlənən leksik vahidlər də (isim, feil, təqlidi söz) uşaq şeiri dili üçün ən səciyyəvi vahidlərdir. Hansı quşlar? Şeirdə deyilir ki, bir pişik ağaca dırmaşıb yuvaya yaxınlaşır:

Quşlar bərk vuruşurlar,
Pişik güclüdür ancaq...

Qartal da quşdur, qarğa da, bülbül də, sağsağan da, sərçə də, qaranquş da, kəklik də və s. Bunların bəzisi ağacda yuva qurmaz və belə şeiri oxuyan balacalarda quşların həyat tərzini barədə səhv təsəvvür yaranar.

Maraqlıdır ki, M.Rzaquluzadənin sənətkarlıq baxımından daha mükəmməl olan “Ovçu Elişlə Qoçaq Aytəkinin nağılları”

poemasında işlədilən quş, meyvə sözləri elə oradaca, mətnin daxilində konkretləşdirilir, bu “quş” və ya “meyvə” anlayışına həmin şəraitdə hansı konkret məfhumların daxil olduğu göstərilir:

Bax bu bağı becərməkdə
Çil sığırçın, qaraköynək,
Qumru, bülbül, ağacdələn –
Hamı edir mənə kömək...
Sevin, qoruyun *quşları*.

Burada daha “quşlar” sözünü oxuduqda, məsələn, qartal, sərçə və s. haqqında düşünilməyəcəkdir.

Yenə orada:

Bağda var nə meyvə desən,
Armud, alma, gülöyşə nar...
Torpağa tökülüb qalıb
Naringilər, porttağllar...

Burada da meyvə anlayışı konkretləşdirilmişdir. Şeir in poetik üstünlükləri (ritm, ahəng, intonasiya, qafiyə) sayəsində mətnə daxil edilmiş adlar – isimlər əzbərlənir, yadda qalır və beləliklə, balaca oxucunun söz ehtiyatının zənginləşməsinə səbəb olur. Hər sözün arxasında isə müəyyən məfhum, əşya durur. Deməli, şeir uşağın təfəkkürünün zənginləşməsi, dünyagörüşünün artması üçün mühüm təlim vasitəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Dil öyrədirdi Qarğa.
Gəlmişdi dərş almağa
Bildirçinlər,
Sərçələr,
Xanımcılar,
Ərçələr.

T.Elçin

Xanımcılar, ərçələr sözünü oxuyan, əzbərləyən oxucu həmin quşları yaxından tanımağa, cəhd edəcəkdir. Şeirdən bir məqsəd də budur.

Uşaq şeirin bütun tədqiqatçıları belə bir ümumi rəydədir ki, uşaqlar alleqorik əsərləri asanlıqla dərk edir və xoşlayırlar. Uşaqların alleqorik əsərləri dərk etməsi məsələsindən və prose-sindən bəhs edən St.Rassadin göstərir ki, uşaqlar təmsilə maraqlı əhvalatlardan xəbər verən bir macərə kimi baxır və ona “öz ölçüləri” ilə yanaşırlar. Belə qənaətdə olurlar ki, şeirdə şirin, filin, ilanın iştirak etməsi nə isə sirli, əsrarəngiz, qorxunc bir hadisənin baş verəcəyindən xəbər verir.²²

Uşağın alleqoriyani dərk etməsi məsələsinin yaş ilə əlaqədar olduğu fikrini irəli atan M.D.Qromov bu dərk etmənin üç mərhələdən keçdiyini irəli sürür. Birinci mərhələdə uşaq təmsil ilə nağıl eyniləşdirir, təmsildəki məcaziliyi dərk edə bilmir. Sonrakı mərhələdə təmsilin məcazi xarakterini başa düşür, müvafiq müqayisələr apara bilir. Üçüncü mərhələdə isə məcaziliyi dərk etməklə, konkret hadisə və məzmunundan mücərrədləşdirir, məcazi mənanı təbiət aləmindən cəmiyyətə, insanlara keçirir.²³

İ.A.Krılov niyə təmsil yazdığını belə şərh edir: “Bu növ hamıya aydındır: onları həm qulluqçular, həm də uşaqlar oxuyur”.²⁴

Bunu nəzərə alaraq, demək olar ki, bütün uşaq şairləri təmsil (və nağıl) yazmağa xüsusi meyl göstərirlər. Bu cəhətdən H.Ziya, M.Seyidzadə, M.Dilbazi daha çox fərqlənirlər.

Uşağın sözün bir xüsusiyyətini – məcazi mənada da işləmə bildiyini anlamasında təmsilin əhəmiyyəti böyükdür. Məlumdur ki, təbiət aləminin nitqləndirilməsi və ya canlandırılması məcazi mənanın yaradılmasında mühüm rol oynayır. Təmsildə ən ümumi və mücərrəd keyfiyyətlər (yaxşılıq, pislik, ədalət, haqsızlıq, əməksevərlik, çalışqanlıq, tənbellik, paxıllıq, acgözlük və s.) çox konkret obrazlar vasitəsi ilə nümayiş etdirilir. Təmsil uşağı ümumiləşdirməyə hazırlayır. Tülkünün hiyləgərliyi haqqında bir neçə təmsil oxuyan uşaqda ümumiyyətlə hiyləgərlik anlayışı haqqında təsəvvür yaranır.

---

²²Вах:Ст.Рассадин. Так начинают жить стихом. М., 1970, сәһ. 195.

²³ «Психология младшего школьника», Изд. АПН РСФСР, 1960, сәһ. 12.

²⁴ Н.Степанов. Басни Крылова. М., 1969, сә. 18.

“Əqli fəaliyyətin bu metodunu uşağa məhz söz öyrədir. Nitqsiz, sözsüz əyanilik ola bilməz. Əyanilik isə uşağın fikrini konkret şeylərin və xüsusiyyətlərin səviyyəsində tutub saxlayır, mücərrədliyə keçməyə qoymur... Söz ümumini xüsusidə, mücərrədi konkretə, kateqoriyanı tək-tək vahidlərdə, mahiyyəti təsadüflərdə əks etdirir.”²⁵

GET MƏKTƏBƏ, CAVANIM!..

Uşaq şeirində məktəb həyatı ilə əlaqədar isimlər də xüsusi qrup təşkil edir. Belə şeirlərdə *məktəb, sinif, dərs, tənəffüs, müəllim, qiymət, cədvəl, gündəlik, kitab, dəftər, qələm, pozan, ana dii, hesab, coğrafiya, əzbər, tarix, imtahan* kimi sözlər əsas yer tutur. Məsələn, aşağıdakı misallarda qeyd olunan isimlər ((və bəzi feillər) məhz uşaq şeirinin lüğət tərkibini səciyyələndirən leksik vahidlərdir:

*Dərs deyəndə müəllim,
Yaxşı dinləmir Səlim...
Cavab vermə zamanı
Hamı danışır dərsi.
Coğrafiya dərşini
Soruşanda müəlim
Hazır deyildim dərşə.*

M.Seyidzadə

*Arif – müəllim,
Dilbər – zəngçalan,
Yoxdur gecikən,
Yoxdur səs salan,
Kitab oxuyur,
Yazı yazırıq,
Biz dərşimizə
Hər vaxt hazırıq.*

C.Məmmədov

---

²⁵ А.А.Люблинская. Роль речи в развитии зрительного восприятия у детей, сб. «Вопросы детской и общей психологии». М., 1954, сәһ. 18.

Beləliklə, uşaq şeirində isimlərin ən çox işlənən sözlər olduğunu görürük. Diqqət yetirilsə, məlum olar ki, bir sıra başqa nitq hissələri də yalnız substantivləşdikdə, yəni isim kimi işləndikdə uşaq şeirinə daxil ola bilər. Məsələn, məktəb (şagird, tələbə) jarqonuna məxsus olan bir xüsusiyyət ilə – qiymətlərin rəqəmlə ifadə edilməsi xüsusiyyəti ilə əlaqədar beşrəqəmli qiymət sisteminin bütün rəqəmləri şeirdə müxtəlif məqamlarda və müxtəlif məqsədlərlə işlədilir və bu zaman rəqəmlər yalnız substantivləşmiş şəkildə təzahür edir:

Hesabdan “üç” alıbdı.

M.Seyidzadə

Adam oxumaz
“İki”ylə, “üç”lə,
Oxuyar gözəl
Lalələr kimi
Qırmızı “beş”lə.

Ə.Kərim

Ə.Kərimin “Qiymətlərin mübahisəsi” adlı kiçik poemasında belə xarakterik misallar vardır:

“4”lə 2” arası,
Olmuş “3”ün yuvası...
“4”lər, “5”lər bir təhər,
“1”i ala bildilər
“2”lərin əlindən.

Zahid Xəlilin “Sıfırın nağılı” şeirində də rəqəmlər substantivləşdirilmişdir:

“Doqquz” deyirdi ki, mən
Hamınızın başıyam.
“Səkkiz” fəxr edirdi ki,
“Doqquzun yoldaşıyam” və s.

ÇOX YATMA, DUR, A TƏNBƏL!..

Uşaq psixologiyasında böyüklərin işi, peşəsi, məşğuliyyəti kimi məsələlərə dərin maraq olduğu məlumdur. Şairlər bu maraq dairəsini genişləndirmək, ayrı-ayrı sənət növlərini uşaqlara başa salmaq, onları müvafiq sənətlərə cəlb etməkdə öz şeirləri ilə mühüm rol oynaya bilərlər. Peşə, sənət ilə əlaqədar məsələləri, sənət sahiblərini uşaqlara tanıtməyin bir müsbət tərəfi də vardır. O da budur ki, hər kəsin bir işlə, əməklə məşğul olduğu qənaətinə gələn uşaq özünü gələcəyə hazırlayır, əməksevərliyin müsbət keyfiyyət olduğunu dərk edir.

Uşaq şeirində sənət, peşə adları ən müxtəlif üsullarla uşaqlara sevdilir, bəzən bunların sadəcə adı çəkilir, bəzən mahiyyəti qısa şəkildə təsvir edilir, bəzən də sadəcə təbliğ edilir, təriflənir. Təsadüfi deyil ki, uşaq şeiri üçün ən məşhur mövzulardan “tənbəl” mövzusu səciyyəvidir.

Tənbəllərə qoşulmuruz,
Biz əməyi sevirik.

T.Elçin

“Tənbəl” mövzusunda yazmayan uşaq şairi demək olar ki, yoxdur. Buna qarşı olan “əmək” mövzusu da uşaq şeirinə xasdır. Böyüklərə məxsus şeirlərdə müxtəlif sənət, peşə adlarına belə diqqət yetirilməsi halları çox da aydın müşahidə edilmir. Məsələn. T.Elçinin “Oyun-nəğmə” adlandırdığı “Mən kiməm” şeiri hər biri altı misralıq yeddi bənddən ibarətdir və hər bənd bir peşənin tərənnümünə həsr edilmişdir. Şeirdə belə misralar var: “Balaca bir həkiməm”, “Mən balaca bağbanam”, “Mən Xəzərdə neftçiyəm”, “Yaxşı bir dərziyəm mən”, “Bilin, mən də xarratam”, “Maşinistdir sənətim”...

T.Elçinin başqa bir şeiri də bilavasitə sənət seçmək mövzuna həsr edilmişdir. “İllər keçir, Yaşar sənət seçir” adlı həmin şeirdə “sərhədçi”, “şofer”, “qapıçı”(futbolda), “boksyor”, “xarrat” kimi sənət sahələrinin ən səciyyəvi xüsusiyyətləri təsvir edilir.

C.Məmmədovun “Teatr haqqında düşüncələr” adlı silsilə şeirlərində “artist”, “rejissor”, “qrimçi” kimi sənətlər ətraflı şəkildə şərh olunur.

X.Əlibəylinin müxtəlif şeirlərinin hər birisi bir ixtisasın, sənətin təsvir və tərənnümünə həsr edilmişdir: “Xarrat”, “Rəngsaz”, “Nalbənd”, “Cildçi”, “Şeypurçu”, “Həkim” və s.

C.Məmmədovun “Mən kiməm” şeirində deyilir:

Deyin görüm: mən kiməm?

Şairəm, müəlliməm?

Neftçiyəm, ya mühəndis?

Hə, tez olun, tapın siz!

S.Mustafayevin “Aybəniz” şeirində hər peşənin başlıca xüsusiyyətləri poetik şəkildə şərh olunur:

Hər bir işlə

Maraqlanır

Aybəniz.

Nə dincəlidir

Nə dayanır

Aybəniz.

Həkim görür

Deyir olum

Həkim mən

Bənnə görür

Deyir bina

Tikim mən.

Rəssam görür

Şəkil çəkmək

İstəyir;

Bağban görür

Ağac əkmək

İstəyir.

–BƏNÖVŞƏ! – BƏNDƏ DÜŞƏ!

Bu, Azərbaycan uşaq oyunlarının ən maraqlılarından birinin adıdır. Xalq uşaq oyunlarında dil, söz, xüsusilə ritmik parçalardan ibarət şeirlər qədimdən bəri çox mühüm yer tutmuşdur.

Oyun uşağın hərtərəfli inkişaf etməsində, təfəkkürünün kamilləşməsində mühüm rol oynayan amillərdən biridir. Ona görə də təsadüfi deyildir ki, oyun adları uşaq şeirində özünə müvafiq yer tutur və bir çox oyunlar şeir parçaları ilə müşayiət olunur. Məsələn,

lən, A.Şaiqin “Bənövşə” şeiri buna misal ola bilər. “Uşaq oyunlarının şeirlə birləşməsi, heç şübhəsiz ki, oyunda bir qayda, səliqə yaratmaqla, onda iştirak edənlərin hamısını məşğul etmiş və oyunu yadda saxlanmasına kömək etmişdir.”²⁶

Oyun adları uşaq folkloru ilə bilavasitə əlaqədardır. Uşaq folklorunda işlənən bəzi oyun adları artıq arxaikləşmiş, istifadədən qalmışdır, bunların əvəzini isə yeni oyun adları tutmuşdur.

Uşaq oyun adlarının struktur xsusiyyətinə diqqət yetirdikdə məlum olur ki, bu adların bəziləri mürəkkəb sözlərdən düzəldilmiş və daxili forması aydın olan –motivləşmiş sözlərdən, bir qismi isə sözlərin təkrarı ilə yaradılmış qoşa sözlərdən ibarətdir. Bunları nəzərdən keçirək:

Mürəkkəb oyun adları: qartopu, gizlənpaç, qaçaqaç, topaldıqaç və s. Göstərilən bu oyun adları artıq remissensiya xarakteri daşıyır, yəni onlar artıq şeirlə müşayət olunmur, şeirdə müəyyən hadisədən danışıldığı zaman bu adlar çəkilir və bununla da oxucunun təsəvvüründə oyun canlandırılır. Göstərilən oyun adları çəkilən bir neçə şeir parçasını misal göstərək:

Təranə bir qızıdır ki,
Gur saçları qapqara,
Hər gün başı qarışır
Bağçada oyunlara.
Gah *gizlənpaç* oynayır,
Gah *qaçaqaç* oynayır.

R.Rza

Sürüşək ayna tək buzların üstə
Qartopu oynayaq biz dəstə-dəstə.

M.Seyidzadə

Dostlar atılır, düşür
Nəğmə deyir, gülüşür

---

²⁶Vaqif Vəliyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. ADU-nun nəşriyyatı, Bakı, 1970, səh.414.

“*Topaldıqac*” oynayır,
Ya “*gizlənpaç*” oynayır.

C.Məmmədov

Sözün təkrarı ilə düzələn oyun adları: Belə adlar Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində mühüm yer tutur: *ağac-ağac, ayaq-ayaq, at-at, atı-attı, daş-daş, evcik-evcik, qoz-qoz, qıy-qıy, qodu-qodu, quda-quda, mərə-mərə, kos-kos, gəlin-gəlin, turna-turna, üzük-üzük, xala-xala, xan-xan, hoppan-hoppan*.

Təkrar nəticəsində yaranan bu kimi isimlər təkrarın əsasını təşkil edən sözlərdən keyfiyyətcə fərqlənən yeni məna bildirir. Bu isimlər ayrılıqda müəyyən bir əşya adı bildirirsə, yeni birləşmələr həmin əşyalarla əlaqədar oyun adlarını ifadə edir. Bu oyunda ya adları çəkilən həmin əşyalar bilavasitə bir oyun vasitəsi kimi iştirak edir (üzük-üzük, qoz-qoz, daş-daş və s.), ya da metaforik olaraq bənzətmə, funksional əsasda (xala-xala, at-at, xan-xan və s.) təkrarlanır.

Göstərilən uşaq oyunu adlarının bir qismi müasir dilimiz üçün arxaikləşdiyindən, təbiidir ki, onlara uşaq şeirlərində təsadüf edilmir. Bununla belə şeirdə təkrarla düzələn oyun adları mühüm bir semantik qrup kimi nəzərə çarpır:

“*Keçdi-keçdi*” oynayaq?
Bunu da bacararam!

M.Rzaquluzadə

Fikirləşdi üç oğlan,
Arif, Çingiz, Tərhan:
“*Qatar-qatar*” oyanayaq,—
Dedi bu üç qəhrəman.

X.Əlibəyli

Oynayırdılar qaçdı-tutdu
Maral qaçdı. Ceyran tutdu.
Oynadılar sonra *top-top*.

Topu vurdu
Alabaxta, cüyür, hop-hop.

T.Mahmud

Bəzi oyun adlarının fərdi işlədilməsinə rast gəlirik:

Mən gələndə yağar qar,
Onu sevər uşaqlar
Qardan adam yaparaq,
Oynarlar *qar-topalaq*.

A.Şaiq

Çox təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, şeirlə müşyiət edilən oyunlar artıq azalmış və nədənsə müasir dövrdə uşaqlar üçün belə şeirlər yazmırlar. Uşaq folkloru ilə əlaqədar ola belə oyunlar isə artıq arxaikləşmişdir. Halbuki şeirlə ifadə olunan oyunlar uşaqların nitq inkişafına çox böyük təsir göstərir. Bu sahədə yalnız A.Şaiqin “Top oyunu” və “Bənövşə” şeiri fərqlənir.

Uşaq şeirlərində daha çox yeni şeirlərdən bəhs edildiyinə görə şeir dilində də yeni oyun adları və onlarla əlaqədar söz və ifadələr daha çox işlədilməyə başlamışdır. Bu cəhətdən Ə.Kərimin “Komandamız” şeirini qeyd edə bilərik. Şeir belə başlayır:

Futbol komandamız var,
Amma hələ zəifdir,–
Nə “Neftçi”, nə “Dinamo”,
Nə də “Lokomotiv”dir.
Yaman zirək uşaqdır
Sol həcümümüz Qədir.

Şeirdə futbol oyunu ilə əlaqədar daha bir sıra sözlər və ifadələr vardır: *sağ hücumçu, qapıçı, mərkəz hücumçusu, oyunçu, udmaq, kapitan, fit çalmaq, hakim, yarış, top, tor, rəqib komanda, topu almaq, topu aparmaq, qol vurmaq, qapı, azarkeş, meydança, məşqçi, çempion, məşq etmək*.

Şeir belə bitir:

Bir gün biz də “Neftçi” tək
Çıxaq “A”-da yarışa.

Tək bir oyunla əlaqədar olan bu qədər sözün tək bir şeirdə işlənməsi onu göstərir ki, uşaq oyunları ilə bağlı dəyişikliklər, yeni oyunların meydana gəlməsi, köhnə oyunların tərkin olması həm ümumiyyətlə uşaq tərəküründə, həm də uşaq şeirlərinin lüğət tərkinində çox ciddi dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

VƏTƏNİN SEVMƏYƏN İNSAN OLMAZ...

Belə bir cəhət diqqəti cəlb edir və xüsusi olaraq nəzərə çatdırılmalıdır ki, müasir dövrdə uşaq şeirində ictimai-siyasi məfhumları əks edən sözlərin miqdarı çoxalmaqdadır. Bu isə obyektiv həyatda baş verən mühüm proseslərlə – adamların ictimai həyatda rolunun artması ilə, ictimai-siyasi problemlərin ayrı-ayrı ailələrin məişətinə təsiri ilə, nəhayət, müasir informasiya vasitələrinin (mətbuat, radio, televiziya, kino və s.) təsiri ilə izah edilə bilər. Odur ki, Səkkiz Mart, Bir may, Oktyabr bayramları haqqında, vətənimizin müxtəlif şəhərləri haqqında, Vətən və Sülh haqqında şeirlər get-gedə daha çox yazılır. Onu da qeyd edək ki, məhz bu kimi şeirlərdə mücərrəd, çətin anlaşılan sözlər daha geniş yer tutur.

Mücərrəd sözləri uşaqlara dərk etdirmək işində isə şeirin əhəmiyyəti xüsusi qeyd edilməlidir. Ümumiyyətlə uşaq şeirinin öyrətmə, tədris işində bir rolu da budur. Şairlər çox zaman xüsusi ustalıqla, pedaqoji bir takt ilə mücərrəd məfhumları uşaqlara anlatmağa cəhd göstərirlər. Bu məqsəd ümumiyyətlə şeirə məxsus bir meyl ilə – mücərrəd anlayışları konkretləşdirmək meyli ilə birləşkən daha effektiv nəticə verə bilər. Məsələn, şairə M.Gülgün “Hər kəsə şirindir öz yuvası” şeirində “Vətən anlayışı”nı əyaniləşdirməyə cəhd göstərmişdir:

Oğlum
Sual verdi:
Vətən nə deməkdir,
ay ana?
Düşündüm, daşındım –

Gözünün bal yuxusu
Nəfəs aldığı hava
Yediğin çörəkdir.
Dedim vətən
el-oba,

Bu müqəddəs adı
Necə anladım ona?
Necə deyim,
Dərk etsin bunu,
Vətənin əziz,
Təmiz,
Müqəddəs olduğunu?
Dedim:
–Vətən
İçdiyən su,

Vətən ana deməkdir.
Vətən
Qorqud babaların,
Təmris nənələrin,
Səttarxan tək
Oğulların, nəvələrin
Doğulduğu bu torpaqdır.
Can oğul,
Aşiyansız quş olmaz,
Vətənsiz insan, oğul.

Bütün bunlarla bərabər qeyd etmək lazımdır ki, hər halda uşaq şeirində ümumiləşdirilmiş mənalı mücərrəd isimlərin miqdarı və işlənmə tezliyi nisbət etibarilə çox aşağıdır. Bu vəziyyət, ümumiyyətlə, obyektiv olaraq uşağın dil xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır və ona uyğundur.

“Məktəbə getməyə başlayan vaxtda uşaq dilindəki isimlərdən 89%-i konkret mənalıdır, 11%-i isə mücərrəd və ümumiləşdirilmiş mənalıdır”.²⁷ Bu cəhətdən bəzi uşaq şeirlərində mücərrəd isimlərin heç olmamasını da söyləmək mümkündür..

ÇEYNƏDİLƏR, DİŞLƏDİLƏR, DİDDİLƏR...

Uşaq şeirində çox işlək olan digər bir leksik-qrammatik söz qrupu iş – hərəkət bildirən feillərdir. Hətta elə şeirlər vardır ki, orada yalnız isim və feillər işlənir. Əşya və hərəkətin hər ikisi konkret olub, bilavasitə hissələrə təsir göstərə bildiyindən onların adları uşaq şeiri üçün çox əlverişlidir. Ə.Cəmilin dillər əzbəri olan “Şaxta baba” şeirindən alınmış aşağıdakı parçada feillərdən və isimlərdən başqa söz yoxdur (“bərək” və “aha” sözlərini nəzərə alırıq):

---

²⁷ М.П.Феофанов. Из наблюдений над употреблением частей речи первоклассниками. Сб. «речевое развитие младших школьников». М.. 1970, сәh. 135.

Qopdu bayırda tufan,
Uğuldadı yel, boran,
Döyüldü pəncərə bərk...
Açdı qapını külək,
Yelləndi çilçıraqlar,
Doldu evə soyuq, qar...
Aha-aha, deyəsən,
Şaxta babadır gələn.

T.Elçinin “Tənbəl” şeirindən misal:

Yedi, yatdı,
Yatdı, yedi.
Yenə yatdı tənbəl.
“Milçəkləri
Qovun, yatım,
Yuxum gəlir,
Qoyun yatım”...

Bir sıra xarici ölkə (Kanada, Almaniya və s.) tədqiqatçıları-
nın nəticələrinə əsaslanaraq və uzun illərin təcrübəsindən çıxış
edərək K.Çukovski bu qərara gəlir ki, kiçik uşaqlar əşyaların for-
ma və xüsusiyyətlərinə etinasız olurlar, uzun müddət sifətlər on-
ların nitqinə yad olur.

“Həyatı yalnız kitablardan öyrənən, ona səthi yanaşan uşaq-
lar öz nitqlərində sifətləri (o da az miqdarda) işlətməyi sevirlər;
həyata çox fəal müdaxilə edən uşaqların nitqi isə başdan-başa fe-
illərdən ibarət olur. Buna görədir ki, mənim “Moydodir”-im feil-
lərlə doludur, sifətlər isə bu əsərdə heç işlədilmir. Bununla da şeir
maksimal dərəcədə hərəkətli və səciyyə kəsb etmişdir”.²⁸

Müəllif bu fikri dəfələrlə irəli sürür, dönə-dönə yalnız feillərlə
zəngin nitqin uşaqlar tərəfindən sevildiyini və anlaşıldığını qeyd
edir, təkidlə xatırladır ki, ədəbiyyatda yalnız tez-tez bir-birini əvəz
edən hadisələrin, hərəkətlərin təsviri uşaqları cəlb edə bilər.

---

²⁸ К.Чуковский. От двух до пяти. М., 1960, сәh.350.

Uşaq şeirində feillər bəzən hətta isimlərdən də çox işlənir ki, bunu təbii hal saymaq gərəkdir. Məsələn, T.Elçinin “Din, dan” şeirində doqquz feil və cəmi iki isim işlədilmişdir.

T.Elçinin uşaq şeirlərində sifətlər, demək olar ki, işlədilmir. Bu sözü daha bir sıra şairlərin şeirləri haqqında söyləmək olar. Məsələn, S.Mustafayevin “Aybəniz” şeirində sifət yoxdur:

Hər bir işlə	Bənna görür
Maraqlanır	Deyir bina
Aybəniz.	Tikim mən.
Nə dincəlir,	Rəssam görür,
Nə dayanır	Şəkil çəkmək
Aybəniz.	İstəyir.
Həkim görür	Bağban görür
Deyir olum	Ağac əkmək
Həkim mən.	İstəyir.

Feillərin çoxluğu çox sürətlə bir-birini əvəz edən hərəkət və hadisələrin təsviri üçün xüsusilə zəruri və əhəmiyyətlidir. Burada statik vəziyyət deyil, dinamika verilməli olur. Sürət, cəld hərəkət uşaq təbiətinə daha çox xasdır.

Ə.Kərimin “Artist çəpiş balladası”nda deyilir:

Çəpiş baxdı,
gözü *axdı*
Yavaş-yavaş yerdən *qalxdı*.
Yarı yolda *qarşıladı*
Qara qoçu
Coşub dindi, qalxıb endi.
Toqquşdular,
vuruşdular,
Buynuzları *dolaşanda*
Dizi üstə,
üzü üstə
Fırlananda
dalaşanda
məst düşdülər.

Göründüyü kimi, mətnin əsas hissəsini feillər təşkil edir. Həm də bunlar hərəkət (dinamika) analizi ilə əlaqədar olan sözlərdir.

Uşaq şeirində feillərin əsas yer tutmasını tədqiqatçılar tam təbii və qanunauyğun bir hal hesab edirlər. K.Çukovski göstərir ki, uşaq şeiri əyani olmalı və buna görə də onun az qala hər misrasına bir şəkil çəkilməsi mümkün olmalıdır. Bu tələb isə yalnız və yalnız feil bolluğu vasitəsilə yerinə yetirilə bilər:

Yeyər, içər cücələrim,
Doyub qaçar cücələrim.

İki misrada üç şəkil vermək mümkündür: cücələrin yeməsini (dənləməsini), içməsini və qaçmasını ayrı-ayrı şəkillərdə əks etdirmək olar.

Təsadüfi deyil ki, ən yaxşı uşaq şeirləri xüsusi şəkilli kitab kimi nəşr edilib oxunur. Məsələn, M.Ə.Sabirin “Uşaq və buz” şeirinin hər misrası bütöv bir lövhədir.

Bizim şeirlər qrafik olmalıdır, bəlkə də lap hər beytdə rəssam üçün material olmalıdır, çünki kiçik uşaqların təfəkkürünə tamamilə obrazlılıq xasdır. Rəssamın istifadə edə bilməyəcəyi şeirlər uşaqlar üçün qətiyyəən yararlı deyildir. Uşaqlar üçün yazanlar, necə deyərlər, şəkillər ilə düşünməlidir.

Şəkilsiz çap olunan şeirlər öz dəyərinin az qala yarısını itirmiş olur”.²⁹

Bütün bunlar göstərir ki, şeirin əyaniliyi, obrazlılığı işində feillərin müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Yeri gəlmişkən nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, rus uşaq şeirinin əsil banisi hesab edilən K.Çukovskinin bu sözlərinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Rus sovet uşaq şeirinin tarixini onun əslində bədahətən deyilmiş “Krokodil” nağılından (əsər 1916-cı ilə aid olsa da) başlayırlar.³⁰K.Çukovski bu əsər üzərində işindən bəhs edərkən demişdir: “Söhbət “Qozbel at”dan yetmiş il sonra bizim

---

²⁹ К.Чуковский. От двух до пяти. М., 1960, сәh.341.

³⁰ Ст.Рассадин. Так начинают жить стихом. М., 1967, сәh. 7.

bizim uşaq şeirini dirçəltmək məqsədilə yazdığım böyük epopeyadan gədir. Kəndli-dvoryan mədəniyyəti əsasında meydana gəlmiş əvvəlki uşaq şeiri formalarının bizim uşaqların psixikasına artıq çoxdan müvafiq gəlmədiyini hiss edərək, mən kəndli eposuna məxsus monoton ağırlığından qaçmaqla öz “krokoliadamı” cəld, bir-birini sürətlə əvəz edən, şəhərli (urbanist), küçə ritmləri əsasında qurmuşam”.³¹

Feillərlə əlaqədar bir məsələ də uşaq şeirində isimlərdən düzəlmiş düzəltmə feillərin nisbətən çox işlənməsidir. T.Elçinin “Tənbəl” şeirində belə misralar var:

1.*Dirsəklənib*

Qalxdı tənbəl...

2.*Quşlar gəlib*

Dimdiklədi,

Uşaqlar bərk

Çimdiklədi.

Qeyd olunan feillərin kökləri (dirsək, dimdik, çimdik) isimdir və belə düzəltmə feillər daha konkret, hissə təsir göstərən, əyanilik vasitəsi olan sözlər kimi səciyyələndirilir. Bu kimi sözlər ona görə maraqlıdır ki, eyni vahiddə həm hərəkətin özü (feil), həm də hərəkət vasitəsi – obyekt (isim) birləşmiş olur. Semantikaca belə zəngin və daxili forması aydın olan sözlər uşaq şeiri üçün əlverişli vasitələrdəndir. T.Elçinin (və digər sənətkarların) yazılarında bu kimi düzəltmə feillərə (ürəklənmək, yumruqlamaq, dişləmək, buynuzlamaq, güllənmək, sünbüllənmək, nağıllanmaq və s.) çox yer verilir. Bəzən bu üsul ilə hətta fərdi sözlər də düzəldilir:

Gözlərini

yaşlamısan

T.Elçin

---

³¹Bax: Yenə orada, səh. 17.

Bu söz (yaşlamaq) ədəbi dilmizin lüğət tərkibində yoxdur. Lakin dilimizdəki ümumi sözdüzəltmə tendensiyasına (yuxarıdakı misallara bax) müvafiq düzəltdiyi üçün şeirdə yerinə düşmüşdür. Daha bir misal:

Tullanıb *ləpələyir*
Gölməçəni qurbağa.

X.Əlibəyli

GƏL-GƏL, A YAZ GÜNLƏRİ

Uşaq şeirində səmimilik çox zəruridir. Bu ali duyğuya – səmimiyyətə uşaq qəlbi çox həssasdır. Yalnız ürəkdən gələn sözlər, fikirlər, şeirlər ürəyə yol tapa bilir.

Şeir vasitəsi ilə oxucuya təsir etmək, onu ələ almaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Bu üsullardan biri də uşağın diqqətini cəlb etmək məqsədi güdən müraciətlərin, xitabların və feilin əmr formalarının işlədilməsidir.

Uşaq şeirində bilavasitə oxucuya müraciətlə yazılan nümunələrin miqdarı daha çox olur. Bir sıra şeirlər elə balaca oxucuya müraciətlə başlayır. Məsələn, A.Şaiqin “Oyan, oğlum!” şeiri belə başlayır:

Ağıllı oğlum, *oyan!*
Qiymətlidir hər zaman.
Tez ol, dur get məktəbə,
Sarı elmə, ədəbə.

Belə başlanğıc uşağın diqqətini şeirə cəlb etmək, onun fikrinin qarşısını almaq üçün zəruri olur.

Şeir vasitəsilə oxucuya təsir göstərməkdə, onu müəyyən işə, hərəkətə təhrik etməkdə əmr formalı feillərin rolu mühümdür:

Dayanma, get tarlaya,
Şumla, ək, biç, vur taya!

A.Şaiq

Əmr formalı feillər adətən müraciət obyektinin adı işlənən tərkiblərdə daha çox çıxış edir. Başqa varlıqlara müraciətlə yazılan şeirlərdə əmr formalı feil oxucu ilə müraciət obyektini arasında mehribanlıq yaranmasına, yaxınlıq, məhrəmlik hisslərinin ifadəsinə xidmət edir:

*Ağlama, ağlama, gözəl,
Qaç yanıma, dayanma, gəl!*

A.Şaiq

*Qalx ayağa, təpəl kəlim,
Sahibinə tut əl, kəlim!*

A.Şaiq

Xitablar bəzən mürəkkəb sintaktik konstruksiyalardan təşkil edilir:

*Su üstündə duran quzu,
A boynunu buran quzu,
Gəl mənimlə gözə-gözə
Çıxaq bizim yaşıl düzə.
Gəl dolanaq göy çəmənini,
Çox sevirəm quzum, səni.*

M.Rahim

Feilin mənasındakı əmr, təhrik çalarlarını qüvvətləndirmək üçün belə şeirlərdə təkidlilik bildirən bir sıra ədatlardan (*gəl, qoy* və s.) bol-bol istifadə edilir.

*Qoy mahnımız hər tərəfi
Ağız-ağız dolaşsın!
Qoy səsimiz keçilməyən
Meşə aşsın, dağ aşsın!*

Əmr formalı feillər uşaq şeirlərinin dilini fərqləndirən başlıca göstəricilərdən hesab oluna bilər. Bu forma lap ilkin uşaq şeirlərindən – laylalardan başlamış geniş miqyasda işlədilir.

Burada belə bir maraqlı faktı da xatırlatmaq olar ki, əmr forması ümumiyyətlə feillərin təsərif sistemində ən qədim formadır. Qədim formalar isə konkretliyi, obrazlılığı və emosionallığı ilə seçilir. Feilin digər formaları mənaca daha müəyyən və dəqiqdir. Uşaq şeirində dil vahidlərinin daha qədim funksiyalarına üstünlük verilməsi diqqətəlayiqdir.

Əmr formalı feillər qafiyə (və ya rədif) vəzifəsində işlədikdə şeirin ümumi məzmun istiqamətini də müəyyənləşdirir. Məlumdur ki, bir qayda olaraq şeirdə ən zəruri hesab edilən sözlər qafiyə kimi işlədilir:

Yağış yağsın, qoy yağsın,
İstəmirəm dayansın.
Gəmirim üzsün, çox üzsün,
Bayrağım dalğalansın!

C.Məmmədov

Hər günümüz şən keçsin,
Hər günümüz xoş olsun.
Üç yaşımız dörd olsun,
Dörd yaşımız beş olsun.

C.Məmmədov

Nəzərə almaq lazımdır ki, hərəkət bildirən sözləri uşağın konkret təfəkkürü daha asanlıqla dərk edə bilir. Əşya və hərəkət təfəkkürdə bir vəhdət təşkil etdiyindən əşya və hadisələri qavramaqda da feillərin mühüm rolu vardır.

A.Tolstoyun göstərdiyi kimi, hərəkəti əks etdirən feillər həyatın və dilin əsasını təşkil edir. Hər hansı məzmunu ifadə etmək əslində müvafiq feili tapıb işlədə bilməkdir, yəni məzmunu bir hərəkət, həyat verməkdir.³²

---

³²Важ: А.Толстой. Собрание сочинений. М., 1961, т.Х, сәһ. 219.

BİRİ VARMIŞ, BİRİ YOXMUŞ...

Şeirin dil xüsusiyyətləri kompozisiya, janr, süjet, məzmun ilə əlaqədardır və bunlara müvafiq olaraq dil də dəyişir, başqa-başqa təzahür formaları kəsb edir.

Janr müxtəlifliyi işlədilən dil vahidlərinin də müxtəlifliyinə səbəb olur. Müasir uşaq şeiri ən müxtəlif janrları əhatə etdiyi üçündür ki, şeirdə rəngarəng ifadə üsulları geniş yer tutur.

Uşaqlar üçün yazılmış mənzum nağıl və poemalarda feilin *-miş* (*-miş*, *-muş*, *-müş*) nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin xüsusi üslubi rolu diqqəti cəlb edir. Daha çox xalq nağılları üçün səciyyəvi olan bu forma hadisənin qeyri-müəyyən keçmişdə baş verdiyini bildirmək üçün mənzum əsərlərdə geniş miqyasda işlədilir.

M.Seyidzadənin “Nərgiz” poeması belə başlanır:

Biri *varmış*, biri *yoxmuş*,
Yoxsulların dərdi *çoxmuş*,
Oduңcu bir qoca *varmış*,
Geniş dünya ona *darmış*.
Yetmiş beşi *keçmiş* yaşı,
Pambıq kimi *olmuş* başı.
Bədəninin taqəti *yox*,
Gücdən *düşmüş*, qüvvəti *yox*.
Fəqət yenə *çalışarmış*,
Hər zəhmətə *alışarmış*...

Həmin şəkilçili feillər daha çox əsərlərin (fəsillərin, bölmələrin) ilk, başlanğıc hissəsində, girişdə işlədir.

Məsələn, A.Şaiqin “Ovçu Məstan” şeiri belə başlayır:

Deyirlər bir Məstan *varmış*,
Aslan da ondan *qorxarmış*,
Bir *toppuzmuş* hər pəncəsi,
Poladdanmış qoç gövdəsi...

M.Rzaquluzadənin “Ovçu Elişlə Qoçaq Aytəkinin nağılları”nda deyilir:

Gün keçmiş, ay *dolanmışdı*,
Yaz getmişdi, yay *gəlmişdi*.
Gündüzlər çox *uzanmışdı*,
Gecələr çox *gödəlmişdi*.

KEÇƏL QIZI EVDƏ QOY, SAÇLI QIZI GÖTÜR, ÇIX!

Uşaq şeirinin ən kamil nümunələri folklorə məxsusdur. Bütün böyük söz ustaları ümumiyyətlə sənətkarlığı folklorədən öyrənməyi tələb etmişlər. Uşaq folklorunun dil xüsusiyyətlərindən xüsusilə öyrənmək, bir daha öyrənmək zəruridir. Yuxarıdakı başlıqda üç feil, üç isim, iki sifət işlənib. Bu o deməkdir ki, həmin nitq hissələri uşaq şeirinin lüğət tərkibinin əsasını təşkil edir. Burada sifətlərə diqqət yetirək. Uşaq şeirində sifətlər də çox işlənən vahidlərdəndir. Xüsusilə, müəyyən şəxs, əşya və hadisəni emosional tərzdə təsvir edərkən, predmetin əlamətlərini sadalayarkən sifətlərin işlənməsi zəruriləşir:

*Ay kiçicik, soluq cücəm,
Boynu buruq, yoluq cücəm!
Açma o nazlı dimdiyin,
Başlama qəmli cikciyin.*

A.Şaiq

Uşaq dilində feillərin üstünlük təşkil etdiyini və buna görə də şeirdə daha çox bu nitq hissəsinə yer verməyin zəruri olduğunu irəli sürən K.Çukovskiyə müraciətlə İ.Adamyan yazmışdır: "Siz deyirsiniz ki, uşaqlarda sifətlərə nisbətən feillərə daha artıq meyl vardır. Mənə elə gəlir ki, sizin bu mülahizəniz yalnız qismən doğrudur. Belə ki, mənim müşahidəmə görə, qızların lüğətində sifətlər üstünlük təşkil edir, oğlanların lüğətində feillər. Ümumiyyətlə, mənim təsadüfi və müntəzəm olmayan müşahidələrimdən məlum olur ki, qızlar əşyaların müəyyən xüsusiyyətlərinə, oğlanlar isə hərəkətə diqqət yetirirlər".

K.Çukovski göstərir ki, bu fikir böyük yaşlı uşaqlar üçün doğru ola bilər, kiçik yaşlı bütün uşaqlar (həm qız, həm oğlan) sifətlərə qarşı laqeyd olurlar.³³

Əlbəttə, belə qəti hökmlə o qədər də razılaşmaq olmur. Hansı leksik-qrammatik qrup sözlərin işlədilməsi məsələsi məzmunundan, şairin fərdi üslubundan və s.-dən asılıdır. Ə.Kərimin kiçik yaşlı uşaqlar üçün yazdığı “Tənbəl ayı balası” poeması belə başlanır:

Bu gün heyvanxanaya
Üz qoymuşdu heyvanlar:
Xallı pələng, *ağ* ayı,
Ağzıqara canavar.
Onların da yanında
Xırda-xırda ayılar.
Dal ayaqları *gödək*,
Boz tükü *yumşaq*, *hamar*...

Göründüyü kimi, bu parçada sifətlərin miqdarı digər nitq hissələrinə nisbətən daha artıqdır. Bəzi şeirlər əslində məhz sifətlər əsasında yazılır. Məsələn, Z.Xəlilin “Mən rəngləri tanıyıram” şeirindən məqsəd ayrı-ayrı rəng adlarını konkretləşdirərək tanıتماق olduğundan burada da sifətlər əsas yer tutur:

Mən rəngləri tanıyıram
Deyir Elman;
Səma *mavi*,
Yumurta *ağ*,
Sapsarıdır günəbaxan.
Qırmızıdır gülöyşə nar,
Yarpaq *yaşıl*,
Kömür *qara*,
Dəniz *göydü*,
Qızıldır boranılar.

---

³³ К.Чуковский. От двух до пяти. М., 1960, с. 351

Başqa misallar:

Uşaqlar görmüşəm ki,
Qapqara,
Sapsarı,
Ağappaq,
Hamısı xəstə, çılpaq.

Z.Cabbarzadə

Bütün bunlar (sifətlərin bol-bol işlədilməsi) K.Çukovskinin aşağıdakı sözlərinə qarşıdır: “...Balaca uşağı ədəbiyyatda əslində yalnız hərəkət, yalnız hadisələrin sürətlə bir-birini əvəz etməsi həyəcanlandırır. Əgər belədirsə, onda mümkün qədər çox feil, mümkün qədər az sifət işlənilməlidir”.

Məsələni belə qəti qoymaq K.Çukovski tənqidçilərini çoxaltmışdır. Uşağın dünyaya baxışını tək-cə hərəkətlə məhdudlaşdırmaq düz deyil və olmaz. Uşağı əşyanın qəribə rəngi də, hər hansı başqa bir əlaməti də maraqlandırır və cəzb edə bilər. Əsas məsələ bundadır ki, feillərin sifətlərə qarşı qoyulmasının özü səhvdir və mexaniki haldır.³⁴

Xüsusilə uşaq şeiri üçün çox səciyyəvi olan heyvanların adları həmişə müəyyən əlaməti (sifət) ilə müşayiət edilir.³⁵

Tamam yığışıb gəldi
Gözəl-göyçək ceylanlar,
Əyri-pəncə ayılar,
Xəncər dişli qabanlar,
Ala gözlü cüyürlər,
Zolaq-zolaq pələnglər,
Çəpgöz-qorxaq dovşanlar,
Yırtıcılar, nəhənglər...

M.Rzaquluzadə

---

³⁴Bütün bu məsələlər haqqında bax: Ст. Рассадин. Так начинают жить стихом. М., 1967, səh. 186.

³⁵Epitetlər haqqında xüsusi bölmədə bəhs edilir.

R.Rzanın uşaq şeirlərində belə ifadələrə tez-tez rast gəlirik: *Alaquyruqlu Məstan, qırmızıgözlü dovşan, çal xoruz, çil toyuq, ala çəpiş, boz dəvə, gödəkquyruqboz ayı* və s.

Beləliklə, uşaq şeirləri üçün əsas nitq hissələrindən ən səciyyəvi olanları isim, feil və sifətdir. Başqaları o dərəcədə də səciyyəvi deyildir. Elə şeirlər də vardır ki, başqa nitq hissələrindən bir dənə də söz işlədilmir. Məsələn, M.Seyidzadənin qeyd etdiyimiz “Bahar” şeiri kimi:

Gəldi bahar,	Güldü düzən,
Əridi qar,	Yaşıl çəmən
Sel qaynaşdı,	Gözəl-göyçək
Çaylar daşdı,	Açdı çiçək.

Bunu da göstərmək lazımdır ki, yalnız üç nitq hissəsinə məxsus sözlərdən ibarət şeirlər tək-tək deyil, çoxdur. Məsələn, İ.Tapdığın bu üslubda yazılmış çoxlu şeirlərindən birini qeyd etmək olar:

Kotanlar
Dolandı –
Şumlandı
Qara çöl.
Dumanlar
Dolandı –
Sulandı
Qara çöl.

Dağları
Qar aldı,
Ağardı
Bağları
Qar aldı,
Ağardı və s.

Bu şeirin digər poetik məziyyətlərinə də diqqəti cəlb etmək istərdik: daxili qafiyyə (*kotanlar – dumanlar; yağışlar-naxışlar;*

ələnib – bələnib), alliterasiya (*Qardaşım Qaraşın, dumanlar dolnadi, yağışlar yağardı*), “gözlənilməz” qafiyələr (*qardaşım – qara şum*), şumlandı – sulandı, qar yağıb – ağappaq), müxtəlif təkrarlar və s. bütün bunlar şeirin yüksək estetik keyfiyyətlərini təmin edir.

Əşyanın müəyyən və zəruri hesab olunan əlamətlərini nəzərə çarpdırmaq baxımından uşaq şeirində sifətlərin işlənməsinin mühüm idrakı əhəmiyyəti də vardır:

Bağımızda
Qoz ağacı
Yarpaq – *acı*,
Qoza – *acı*.

M.Aslan

Təsvir-tərənnüm məqamında sifətlər ən çox işlənən nitq hissələrindəndir. Adətən sifətin mətndə çoxluğu feilin azalmasına və hətta yoxalmasına səbəb olur. Elə şeir-mahnılar da yazılır ki, orada feil əsal işlənmir, sifət isə çox mühüm yer tutur. Məsələn, M.Seyidzadənin “Dağlar” şeirində feil yoxdur (və belə şeirlər də təsadüfi və ya yeganə hesab edilməməlidir):

Dərələri çox dərin,
Köhlən buludlu dağlar!
Suları buzdan sərin,
Ey şabalıdlı dağlar!
Döşü güllü, çiçəkli,
Yoncalı, biçənəkli,
Meşələri *tənəkli,*
Moruqlu, tutlu dağlar.
Bülbüllərin gülşəni,
Maralların məskəni.
Qəhrəmanlar vətəni
Ey qartal yurdlu dağlar.

Məsələ burasındadır ki, adətən mətndə işlənən hər bir feil öz dəqiqliyi ilə səciyyəlidir. Zəngin təsrif formaları olan feillərdə

zaman, şəxs, forma və sair anlayışları iş və hərəkətin tamamilə dəqiqləşdirilməsinə xidmət edir. Poeziyada isə qeyri-dəqiqlik, konkretlik, emosionallıq başlıca məqsəd olmalıdır. Təsadüfi deyil ki, bir çox uşaq şeirlərində (xüsusilə tərif və tərənnüm məqamında) feillərə, demək olar ki, təsadüf edilmir. Məsələn, X.Əlibəylinin “Nelli” şeiri kimi:

Mənim kuklam Nellidir,
Qara, qıvrım tellidir.
Bircə dişləri ağdır,
Onun evi uzaqdır.
Mənim kuklam zəncidir,
Ağ dişləri incidir,
Qapqara üzü vardır,
Vətəni Zənzibardır.
Mənim kuklam qəşəngdir,
Gözləri qara rəngdir.
Əynində var ağ donu,
Özüm tikmişəm onu.

Məlum olur ki, mətndə feillər adətən sifətlərə qarşı durur və bu iki leksik kateqoriyanın işlənməsi bir-biri ilə tərs mütənasiblik təşkil edir. Feillər mətndə azaldıqca sifətlər çoxalır və əksinə.

III FƏSİL

ONOMASTİKA

*(Şəxs adları – Antroponimlər. Canlıların adları – zoonimlər.
Yer adları – toponimlər).*

HAMI YATIB, CIRTDAN OYAQ...

Cırtan – uşaq folklorunun ən məşhur qəhrəmanlarından birinin xüsusi adıdır. Uşaq şeirlərində konkretlik və realizm baxımından xüsusi şəxs adlarının işlənməsinin böyük əhəmiyyəti var.

“Hər bir bədii əsərin mərkəzində, əsasən, insan durur. İnsan bədii əsərdə hadisələrin icraçısı, iştirakçısıdır. Buna görə də bədii əsərdə insan adlarının seçilməsinin əhəmiyyəti böyükdür”.³⁶ Məlum olduğu kimi, şəxs adları öz mahiyyəti etibarilə başqa əşya, məfhum ifadə edən adlardan fərqlənir. Bu fərq ondan ibarətdir ki, o, ancaq müəyyən şəxsə aid edildikdən sonra məna kəsb edir, ayrılıqda, obyekt naməlum olduqda isə ancaq adlandırma xüsusiyyətinədən başqa heç bir məna daşımır. Şəxs adlarının bədii ədəbiyyatda tutduğu mövqeyə gəldikdə isə onun üslubi nöqtəyi-nəzərdən mühüm əhəmiyyəti vardır. “Xüsusi adlar məna kəsb etmədən çox aydın üslubi çalarlığa malik ola bilər”.³⁷ Onun üslubi rəngarəngliyi uşaq poeziyasında da özünü göstərir və öz səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Bir sıra şeirlərin başlıca mövzunu uşağa ad seçilməsi, adların estetik keyfiyyəti məsələsi təşkil edir.

Bu baxımdan E.Mehdiyevin “Zümrüd və Nərgiz” şeiri maraqlıdır:

Zümrüd dedi:
–Zümrüd nədir?
Nənə dedi:
– Daşdır, qızım!

³⁶Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı... Bakı, 1970, səh. 236.

³⁷ А.А.Реформатский. Введение в языкознание. М., 1947, səh. 26.

Nərgiz dedi:
– Nərgiz nədir?
Ana dedi:
– Güldür, quzum.

Ağlayaraq
Dedi Zümrüd:
–Tez adı
Dəyişdirin!

Mən daş adı
İstəmirəm,
Mənə də gül
Adı verin!

T.Elçinin “Bahar, adlar, uşaqlar” şeirində də əsas məsələ uşaqların adına münasibətdən ibarətdir. Şair təsvir edir ki, uşaqlara ad paylayan Bahar öz adından utanan Qızıyetərə yeni bir ad (“Qızçiçək”) verir. Hönkür-hönkür ağlayan Samavar adlı qıza isə Gülşən adı verir.

Uşaq şeirlərində şəxs adları rəngarəng üslubi funksiyada çıxış edir. Bu adlar çox zaman təyinedici sözlər ilə birlikdə, yəni təsviri funksiya daşıyan sözlərlə işlənir və buna görə həmin şəxs haqqında müəyyən anlayış yarada bilir:

Üzü gülər, könlü şad
Fərəhlə dedi Polad.

....

Tutu, o əlaçı qız
Dedi ki mən də yalnız
Alma, armud əkmışəm.

M.Rahim

Bizim Şəfəqin
Dördcə yaşı var
Elnaz adında
Bir yoldaşı var.

B.Vahabzadə

Azərbaycan uşaq şeirində dahi rəhbərimizin – Leninin adına çox rast gəlmək olur. Bu, xalqın dahi rəhbərə olan dərin məhəbbətindən irəli gəlir. Uşaqlara valideynləri Lenini hələ kiçik yaşlarından tanıtdırır, sevdirlər. Artıq məktəb yaşına çatmış uşaq məktəbə ilk dəfə qədəm qoyduqda Lenin haqqında çoxlu şeir parçaları, hekayələr bilir. Uşaqlar üçün şeir yazan sənətkarlarımız öz əsərlərində Leninin obrazını işıqlandıрмаğa çalışır, onu uşaqlara sevdirmək üçün konkretlik, əyanilik yaradan ən əlverişli vasitələrdən istifadə etməyə cəhd göstərilir.

O, Lenindir çıxarılıb
Bizi gözəl günlərə.
Çox məhəbbət bəsləyir
Bütün ellər rəhbərə.
Qəlbimizdə yaşayır
Hər zaman böyük Lenin.
Yaxın dostu olubdur
O, hər xalqın, hər elin.

M.Seyidzadə

Azərbaycan uşaq poeziyasında xalqımızın tanınmış qəhrəman oğullarının, görkəmli şairlərin də adlarına çox rast gəlirik. Bu adları və əlaqədar hadisələri yada salmağın özünü xalqımızın yadelli düşmənlərə, istismarçılara qarşı mübarizəsini uşaq təfəkküründə canlandırmaq üçün ən dəyərli vasitə hesab etmək olar:

Şaumyan fikirli, *Vanya* qəzəbli

Ayrılıq anları, ağır, əzablı...

Məşədi bəy yenə həyəcanlıdır,

Vətən oğlu yaman vətəncanlıdır.

M.Dilbazi

Böyük xalq şairimiz S.Vurğun “Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq” məqaləsində gənclərimizin milli vüqar hissələrini inkişaf etdirmək məsələsini qaldırmış və göstərmişdir ki, “...bizim tarix və ədəbiyyat dərslərimiz, bütün təlim və tərbiyəmiz xalqı-

mızın varlığını, sadəcə ardıcıl bir şəkildə keçmək deyil, onun mə-nəvi həyatını böyük vüqar və iftixar hissi ilə tərənnüm etməlidir. Bu o deməkdir ki, oreta yaxud ali təhsilli bir gənc Vaqifin böyük bir şair olmağını, Cavanşirin böyük bir qəhrəman olmağını öyrə-nən zaman, onların azərbaycanlı olmaları, Azərbaycan torpağında yaranmaları ilə də fəxr etməlidir”.³⁸

Azərbaycan uşaq poeziyasında vaxtilə çox geniş yayılan və mistik, dini məzmun daşıyan adlar müasir şeirdə yox dərəcəsin-dədir. Həmin adların yerini öz mənə çalarlığı, gözəlliyi, sadəliyi və səlisliyi ilə fərqlənən adlar tutmuşdur. Fatı, Həsən, Hüseyn və sair kimi adlar artıq uşaq adları üçün arxaikləşmişdir. Şeirlərdə rast gəldiyimiz bu adlar yalnız yaşlı nəsillə əlaqədar olur.

Uşaq poeziyasında işlədilən adların leksik-semantik mənasına diqqət yetirdikdə aşağıdakı cəhətlər diqqətimizi daha çox cəlb edir:

1. Gül-çiçək adlarının xüsusi adlar kimi işlədilməsi.

Bu cəhətdən şair T.Elçinin “Bahar, adlar, uşaqlar” poeması diqqəti cəlb edir. Elə bil ki, şair burada valideynlərə öz uşaqlarına ad qoyarkən bu adların gözəlliyinə, incə mənə çalarlığına, məz-mununa və milliliyinə diqqət yetirməyi məsləhət görür. Həmin poemadan bir neçə misra misal gətirək:

Bahar ad payladı
Balaca adsızlara –
Gözəl-göyçək
qızlara.
Biri *Gülyaz* oldu,
O biri *Gülzar*.
Biri *Gülnaz* oldu,
O biri *Gülnar*.
Gültəkin,
Gülqız,
İncigül,
Çiçək...

---

³⁸S.Vurğun. Əsərləri, altı cildə. “Elm” nəşriyyatı, V cild, Bakı, 1972, səh. 220-221.

2. Müsbət keyfiyyətlərin rəmzi olan quş və heyvan adlarının xüsusi uşaq adları kimi işlədilməsi:

Göyərçin bunu görcək,
İsti, ağ xələtini
Tez saldı öz çiyinə,
Söndü ağ göyərçinə.

M.Rzaquluzadə

Axşam evə dönəndə
O keçdiyi cığıra
Ağaclar baş əyirdi,
Sanki onlar *Marala*
“Ay gözəl qız, bu bağa
Sən yenə gəl” deyirdi.

M.Əliyev

3. İgidliyin, qoçaqlığın, möhkəmliyin, mərdliyin və sair kimi xüsusiyyətlərin rəmzi olan ümumi adların xüsusi şəxs kimi işlənməsi:

–Ax, ay komendant ağa,
Bu şeytan qırmızıdır!
Partizanlar başçısı
Qandəmirin qızıdır.

M.Rzaquluzadə

Qüdrəti əvəz edir
Buruq ustası *Aslan*.

M.Seyidzadə

4. Yüksək emosional hisslər ilə əlaqədar məfhumları bildiren sözlərin xüsusi uşaq adları kimi işlədilməsi:

Əlaçı oldu *Gülyaz*,
O heç kəsi tanımaz.

X.Əlibəyli

Necə dəcəlsən, necə
Ay *Vüqar*!

Zahid Xəlil

Mən, *Xuraman, Sevinc, Yaşar*
Keçən zaman meydanaçadan...

M.Seyidzadə

Klassik uşaq poeziyası sənətkarlarının əsərlərində şəxs adları nisbətən azdır və yaxud heç işlənmiş, əksinə, müasir dövr uşaq şeiri yazan şairlərimizin əsərlərində şəxs adları çoxdur və şeirdə haqqında bəhs edilən iş, hadisə əksər hallarda bilavasitə həmin adlarla əlaqədardır.

Məsələn, A.Səhhətin şeirlərində şəxs adları yox dərəcəsinədir. A.Şaiqin şeirlərində çox azdır; müasir uşaq şeiri yazan sənətkarların – M.Rzaquluzadənin, M.Seyidzadənin, M.Dilbazinin və s. əsərlərində isə çoxdur.

Müasir uşaq şeirlərində işlənən adların hamısı qısa və yığcamdır, çoxusu iki (və az-az hallarda üç) hecalıdır.

Partiya və hökumət uşaqların kollektiv tərbiyəsinə, onlarda kollektivizm ruhunun aşılmasına böyük əhəmiyyət verir. Digər tərəfdən müasir uşağın da müəyyən kollektivin üzvü olduğu məlumdur. Uşaq bağçasında, məktəbdə, internatda, pioner təşkilatlarında, düşərgə və sanatoriyalarda uşaq həmişə kollektivin içində tərbiyələnilir, yaşayır. Həyatda baş verən bu ictimai prosesin təsiri ilə müasir şeirlərdə kollektivlərin təsvirinə, tərənnümünə geniş yer verilir və bu zaman həmin kollektivlərin ayrı-ayrı üzvlərinin adları sadalanmalı olur. Nəticədə eyni şeirdə bir yox, adətən bir neçə uşaq adının işlənməsi halları müasir dövrdə çox yayılmışdır. Bir neçə misal:

Odur, *Ucal, Aybəniz,*
Üst-başları tərtemiz.
Gültəkin, *Bahar, Eldar*
Geyibdir təzə paltar.
Zümrüd ilə *Qərənfil*
Bir almadır elə bil.
Aşiq sayacağı *Ayaz*
Alıb ələ telli saz.

Ə.Cəmil

İndi sevindi *Gülü*,
Sevindi *Şəbnəm*, *Uğur*,
Gülümsədi *Qəlbinur*.

İ.Tapdıq

Göründü açıq-aydın
Sənubər, *Sadıq*, *Aydın*.

C.Məmmədov

Fikirləşdi üç oğlan
Arif, *Çingiz* və *Tərhan*...
Stansiya növbətçisi
Oldu balaca *Zəfər*,
Vaqon nəzarətçisi
Gəray ilə *Qəzənfər*.
Qabaqda durdu *Fikrət*...
Aydın, *Rafiq* və *İmran*
Əllərində çamadan
Qatardan düşən zaman
Belə söylədi *Elman*...
Yığılıb düşdü *Pərviz*.

X.Əlibəyli

Şeirdə şəxs adlarının işlənməsi həm də şeirə bir reallıq və konkretlik gətirmiş olur. Xüsusi adlarda ümumiləşdirici məfhum ifadə edilmədiyini üçün bu adlar yalnız real varlıqların ifadəsinə xidmət göstərir. Uşaq təfəkkürü üçün də elə bu reallıq, konkretlik ən əlverişli təsir vasitəsidir.

S.Məmmədžadənin bağça həyatından bəhs edən “Xumar” şeirində deyilir:

–Gəlin tanış olaq biz,–
Deyir *Xumara Nərgiz*.
–Mənim adım *Xumardı*.
–Mənim adım *Gülxardı*.
–Mənimki də *Minadı*,

–Mənimki də *Sonadı*,
–Mənimki də *Aqşindi...*

Kollektivin üzvü olan uşağın müxtəlif hərəkətlərini müqayisə etmək, başqalarının bu hərəkətlərə münasibətini bildirmək və s. üçün adların sadalanması müasir şeirin imkanlarının genişləndiyini sübut edir.

C.Məmmədovun “Heç belə də dost olar” şeirində deyilir:

Bir dəfə icazəsiz
Konfet götürdü *Səlim*.
Dostu *Kamrandan* başqa
Bunu görmədi heç kim.

Kamran dedi *İmrana*,
İmran dedi *Zamana*.
Yazıq *Səlimin* sirri
Yayıldı hər bir yana...
Turan dedi *Orxana*,
Orxan dedi *Sərxana*.
Yenə *Səlimin* sirri
Yayıldı hər bir yana...
Sərxan deyir *Turana*,
Turan deyir *Fərmana*.
Gərək *Kamran* bu sirri
Yaymayayadı heç yana.

Adətən, sadalanan, qarşılaşdırılan adlar daha çox həmqafiyə olduğundan, dolay yolla olsa da, qafiyə probleminin həllinə müəyyən qədər kömək göstərir.

Uşaq poeziyasında adlar çox zaman misranın axırında gəlir və sonrakı misra ilə qafiyələnir. Bu da şeirin ahəngdar, oynaq səslənməsini təmin edir. Lakin bəzən bu, işin əksinə olur, qafiyə xətirinə bəzi adlar və ya sözlər qeyri-münasib seçildiyindən şeirin mənası zəifləyir, şeir süni səslənir. Məs.:

Çox mehribandır *Şadan*
Duran kimi yatağından
Anasını öpsün gərək.
Kövrəklənib dedi *Ülkər*:
– Olmasaydım xəstə əgər
Üzümdən də öpərdin sən.

M.Seyidzadə

Maraqlı mövzuya həsr olunmuş bu şeirdə adlar süni seçilmişdir; əvvəlki misralarda “Şadan” sözü “yatağından” sözünə qafiyə xatirinə düzəldilmiş, sonrakı misralarda isə “Ülkər” adına həmqafiyə olsun deyər yersiz olaraq “əgər” sözü işlədilmişdir. Halbuki burada “əgər” sözü işlənməyirdi, şeir daha yaxşı səslənə bilərdi. Belə hallar bir çox uşaq şeirlərində rast gəlmək olur.

Bunu da qeyd etmək ki, uşaq şeirlərində ad problemi ilə əlaqədar bir cəhət də diqqəti cəlb edir. O da budur ki, hər müəllif bu və ya digər bir ada daha çox meyl göstərir, həmin adı bir silsilə şeirində təkrar edir. Güman etmək olar ki, bu, şairin ya övladının (oğul və ya qız), ya da nəvəsinin adıdır. Habelə ola bilsin ki, ahənginə, mənasına görə də müəllif müvafiq ada üstünlük verir. Məsələn, 1967-ci ildə yazdığı bir sıra şeirlərində M.Rahim əsas şəxs adı kimi Pərviz adını işlətməmişdir. Həmin şeirlər bunlardır: “Kosmonavt”, “Pərvizin maşını”, “Balaca kapitan”, “Pərvizin cücələri”.

T.Mahmudun “Alpinistlər” poemasının, habelə “Tələsəndə” və “Dalandar” şeirlərinin qəhrəmanının adı Əkbərdir.

T.Elçinin bir sıra şeirlərində əsas obraz Yaşardır. “Yaşarın bığı”, “İllər keçir, Yaşar sənət seçir”, “Bahar, adlar, uşaqlar”.

T.Mahmudun “Süsən və günəş”, “Süsən və ləpələr”, “Güləyən Süsən”, “Söhbət”, “Yarpaq niyə saralır”, “Atasını sevən qız”, “Özü bilmir”, “İki qız” şeirlərinin və “Süsən gəzir Abşeronu” poemasının qəhrəmanı Süsən adlanır.

Uşaq şeirində xüsusi ad məsələsi ilə əlaqədar bir cəhət də familiyanın işlədilməsidir. Uşaqlar yalnız öz adları ilə qeyd edilir və fərqləndirilir. Lakin bəzi istisnalar da vardır. X.Əlibəylinin

“Sadə ol” şeirində lovğa Novruzun atası xatırlanır, özü də ata tək-cə adı ilə yox, bir rəsmi adam kimi ad və familiyası ilə xatırlanır.

Bildim, Əliyev Baxşı
Bu kolxozun sədridir.
O ki ən sadə, yaxşı
Adamların biridir.

Başqa bir misal:

Neçə işıq görünür
Tanış pəncərələrdən,
Bu, Şövqinin işığı,
O birisi – İlqarın.
Bu – Firəngiz xalanın,
O, Əbilov Balanın.

Ə.Kərim

Uşaq şeirlərində adlara qoşulan ləqəblər də diqqəti cəlb edir və bunlar ən çox şəxsləri səciyyələndirməkdən ötrü işlədilir. Burada iki xüsusiyyət gözünü göstərir:

1. Uşaq adlarına qoşulan ləqəblər. Bu ləqəblər ümumi xüsusiyyətdən çox fərdi xüsusiyyət daşıyır və müəyyən fərdlərdə nəzərə çarpan mənfi xüsusiyyətləri vermək üçün adlara qoşulan müvəqqəti epitetlərdir: *tənbəl, cığal, dalaşqan, ağlağan, pinti* və sair kimi sözlər buraya daxildir:

Dilə gəldi
Birdən ağac:
–*Cığal* Bilal,
Yanımdan qaç!

İ.Tapdıq

Kirli olur həmişə
Pinti Səftərin əli,
Onu görənlər deyir:
Gülməlidir, gülməli!

M.Seyidzadə

Ləqəblərlə əlaqədar çox mühüm pedaqoji və ictimai əhəmiyyəti olan bir məsələni yada salmaq yerinə düşərdi. “İnsan insanın dostu, qardaşıdır” prinsipi ilə tərbiyələnen sovet uşaqlarında bir-birinə ləqəb vermək kimi mənfi xüsusiyyətlərə qarşı barışmaz mövqe tutulmasında şeirin çox mühüm rolu ola bilər. Şairlərin diqqətini bu nöqtəyə istiqamətləndirmək yerinə düşərdi. Bu mövzu ilə əlaqədar X.Əlibəylinin “Ləqəbçi” şeiri diqqəti cəlb edir. Mühüm tərbiyəvi və linqvistik əhəmiyyətini nəzərə alıb şeiri bütövlükdə veririk:

Hər uşağın sinifdə
Qəribə ləqəbi var,
Kürən, alma və küftə,
Hərənin səbəbi var.
Tavat o keçən həftə
Yeyirmiş çöldə küftə.
Bunu bir pis iş sayıb,
Solmaz sinifə yayıb.
Xoşu gəldi o saat
Hamının belə addan
“Küftə” deyildi Tavat,
Əsl adı çıxdı yaddan
Nədir qışda bir dəfə
Yüyürmüşdü sinifə.
Çığırdı dərstdə Elbək:
Qızarmısan almatək!
“Alma” adı Nadirə
Verdilər birdən-birə
–Ləqəbçi, dur, işim var
Bir mühüm xahişim var:
Çağırıb “küftə”, “alma”
Yoldaşı ələ salma!

Bu son misra olduqca yerində işlənmişdir: yoldaşı ələ salma.
2.Yaşlıların adlarına qoşulan ləqəblər. Bu ləqəblər, məlum olduğu üzrə, şəxslər haqqında müəyyən təsəvvür oymaq üçün

verilir. Uşaq poeziyasında yaşlıların adlarına qoşulan ləqəblər obrazı daha inandırıcı göstərmək, tarixi şəraiti əyani şəkildə canlandırmaq nöqteyi-nəzərindən diqqəti cəlb edir. Bu ləqəblər vasitəsilə həm müsbət, həm də mənfi keyfiyyətləri göstərmək olur:

Bu işlər sıxırdı qoca Tapdığı,
Çünki çox zalımdı amansız yağı.
Yanaraq içində bu qoca aslan,
Kinindən o xana ad qoydu “*Qurd xan*”.

A.Şaiq

Yoxsulları asdırmışdı,
O, çox başlar kəsdirmişdi.
İllər boyu tökmüşdü qan,
Ad almışdı *ilan Tərxan*.

M.Seyidzadə

ŞƏNGÜLÜM, ŞÜNGÜLÜM, MƏNGÜLÜM

Bu məşhur uşaq nağılıni istedadlı sənətkarımız M.Müşfiq nəzmə çəkmişdir. Onun “Şəngül, Şüngül, Məngül” adlandırdığı mənzum nağılda keçinin balaları (hər biri ayrı-ayrılıqda) vəsf edilir:

Şəngülün gözləri qara,
Bənzəyirdi ceyranlara.

.....

Şüngülün gözləri nərgiz,
Sanki dünyadan xəbərsiz.

.....

Hələ bircə *Məngülə* bax,
Ayağında səkilə bax.
Yoxdu böylə gözəl çəpiş
Nazlı çəpiş, təpəl çəpiş.

Bədii ədəbiyyatda ənənənin təsiri uzun müddət davam edir. Hər hansı bir nailiyyət, bir üsul getdikcə daha artıq yayılır, bilərəkdən və ya stixiyalı tərzdə başqaları tərəfindən davam etdirilir.

Xalq bədii təfəkkürünün məhsulu olan nağıllarda, dastanlarda üç rəqəmi sakramentalıq kəsb etmişdir. Üç qardaş və ya oğul olur, üç yol ayrıcı olur, hadisə üç dəfə təkrarlanır. Üç personajın adı da bir-birinə yaraşdırılır, uyuşdurulur. Məlikməmməd, Məlikəhməd, Məliksəməd və s.

Uşaq folklorunda bu üçlük daha aydın nəzərə çarpır. Xüsusilə Şəngül, Şüngül, Məngül çox məşhurdur.

Ümumiyyətlə, bədii dildə ikilik bir qayda olaraq müqayisə, qarşılaşdırma, təzad məqsədi güdür. Üçlükdə müqayisə yox, bəlkə hadisəni, əhvalatı, keyfiyyəti ya şiddətləndirmək, şişirtmək, ya da sadalamaq anlayışı əks olunur. Uşaq şeirində ən sadə üsul – sadalama üçün üçlükdən daha çox istifadə edilir: Şəngülüm-Şüngülüm-Məngülüm.

Vahidin üç təzahürü olan bu Şəngüllər Azərbaycan milli təfəkkürünün məhsuludur.

Qurd keçinin Şəngülüsün yeyəndə
Mən qayıdıb bir də uşaq olaydım...

Ustad Şəhriyarlar ömrü boyu Şəngülləri unuda bilmir. Bəzən dili xalqın mənəvi ruhunun təzahürü hesab edirlər....

Lakin məsələ yalnız bu üçlükdə deyil, üç personajın ahəngdar sözlərlə adlandırılmasındadır ki, poeziya dili üçün burası daha əfzəldir.

Zoonimlərin uşaq şeirində formalaşması və işlənmə xüsusiyyətləri bu Şəngül-Şüngül-Məngül ilə çox əlaqədardır. Müasir şeirlərdəki çoxlu heyvan və quşlar da adətən üç personajdan ibarət olur ki, bunların adları da həmqafiyə – ahəngdar sözlər kimi işlənir. M.Əliyevin “Vəfalı quşlar” poemasında sığırçının balaları Uçağan, Qaçğan və Qoçağan adlanır:

Uçağan sığırçının
Böyük qızıydı, dostlar.
İpək donu, köynəyi
Gündə yanırıdı par-par.
Qaçğan, sığırçının
Ortancıl uşağıydı.

Qoçağan, körpələrin
Hamıdan qoçağıydı.

Belə ahəngdar adlar həm yadda qalmanı asanlaşdırır, həm də xüsusilə qafiyə kimi işlənməkdə əlverişli olur:

Kolluqdadır *Uçağan*,
Xəndəkdədir *Qaçağan*,
Çaylaqdadır *Qoçağan*...

M.Rzaquluzadənin “Ovçu Elişlə Qoçaq Aytəkinin nağılları” əsərində ayı və dovşan balalrı da ahəngdar, həm qafiyə üç addan ibarətdir:

Qəfəsdə üç ayı var:
Biri – *Ballı*,
Biri – *Xallı*,
Biri – *Yallı*...

Mənim adım Tayqulaqdır,
Özüm dovşan...
Üç balam var:
Biri – *Yumaq*,
Biri – *Dümağ*,
Biri – *Yumşaq*...

Daha bir misal:

Bir qaranquş yaşayardı,
Onun iki oğlu vardı.
Birinə *Bil*,
Birinə *Vil* –
Ad qoymuşdu anaları.

S.Məmmədzadə

Quşların fərdi – şairanə adları çox vaxt onların çıxardığı səslərə əsaslanır. Bu isə dilin ümumi, obyektiv qanunlarına tamamilə müvafiqdir.

M.Əliyevin “Günəbaxan nənə” poemasında yaraşdırılmış ahəngdar adlar çoxdur:

Gözəl Günəbaxan nənə
İynəsin sapları yenə.
Gözlərdilər bir tərəfdə
Gündüz, Günçix, Güngəl.
Günbat, Güngət, Güngəz,
Gülgəz, Gündüz,
Nəvələri vardı onun
Bilirsiniz heç nə qədər?
Yüz-yüz!

Ümumi və xüsusi adlar arasında fərqlərdən biri də belədir ki, ümumi adlar həm fərqləndirmə, həm də ümumiləşdirmə funksiyasına malik olursa, xüsusi adlar yalnız fərqləndirir. Ümumiləşmə və deməli, məfhumla əlaqədar olmadığı üçün xüsusi adları tez-tez dəyişmək mümkün olur (ümumi adları ixtiyari olaraq dəyişmək olmaz). Xüsusi adların bu xüsusiyyəti də şairlərimizin nəzərindən qaçmamışdır. X.Əlibəylinin “Oyaq” şeirində deyilir:

Dedilər: – Gəlin qoyaq
İtin adını “*Oyaq*”.

Təsvir olunur ki, bu it getdikcə tənbelləşir, elə həmişə həyətdə yatır:

Bir də həyətdə hürən
Görmədilər “*Oyağı*”.
Yuxladı yeyə-yeyə,
“*Yatağan*” qaldı adı.

Uşaq şeirində zoonimlər daha çox düzəltmə və mürəkkəb sözlər şəklində çıxış edir. Sözlərin aydın daxili forması onların obrazlılığını əks etdirir:

O gün belə söyləyirdi –
Bizim *Qonşudaban*...

O gün belə söyləyirdi
Bizim qonşu *Xallıbulaq*.

M.Rzaquluzadə

Onomastika elmində xüsusi heyvan adlarına zoonimlər deyilir və bu adları öyrənən elm şöbəsi zoonimiya adlanır. Zoonimiya faktlarına əsasən demək lazımdır ki, Azərbaycan dilində əsasən ev heyvanlarına xüsusi adlar verilir. Bu obyektiv fakt uşaq şeirlərinin dilində əks olunur. Belə ki, ümumxalq dilində olduğu kimi, şeirdə də ən çox aşağıdakı zoonimlər işlədilir.

1.İt adları: *Bozdar, Toplan, Pələng, Qumaş, Alabaş, Qaraqulaq, Tayqulaq...*

Tər içində Xalid gedir,
Arxasınca asta-asta
“*Pələng*” adlı ağ it gedir.

T.Mahmud

Öz anası *Bozdardan*
Uzaq getməzdi *Xallı*
Həyətdə icazəsiz
Heç nə etməzdi *Xallı*.

C.Məmmədov

2.Pişik adları: *Məstan, Aslan*.

Deyirlər bir *Məstan* varmış
Aslan da ondan qorxarmış.

A.Şaiq

Qızcığaz kandan çıxdığı zaman,
Qışqırıb boğuşdu *Aslanla Məstan*.

M.Seyidzadə

3.At adları: *Qırat, Dürat, Bozat, Kəhər at*.

Qırat döndü qasırgaya, tufana
Dürat – dağda uçan iti dumana.

M.Seyidzadə

Quş kimi açdı qanad
Yola düşüdü *Kəhər at*.

X.Əlibəyli

4. Qaramal adları: *Sarı dana, Ala inək, Mərcan, Xallı, Qızıl inək, Qaçğan...*

– Bax budur, “*Xallı*” gəlir,
– Bax, budur, “*Mərcan*” gəlir!
– “*Qızıl*”a bax, “*Qızıl*”a
Görün nə yaman gəlir.

C.Məmmədov

5. Ev quşlarının adları: *Məstan xoruz, Çil fərə, Qızıl xoruz, Sarı cüca...*

Uşaq şeirlərində fərdi yaradıcılıq nəticəsi olan adlar çox işlənir: *Səkil, Çəkil*.

Quşqanad da yelə döndü,
Coşğun axan selə döndü.

M.Dilbazi

–*Çapal*, qoyma, al! – deyəndə
Çapal cumdu...

M.Rzaquluzadə

Göründüyü kimi, uşaq şairləri fərdi ad uydurmaq hüququndan çox səmərəli istifadə edirlər:

Sizə kimdən deyim mən,
İki tüklü küçükdən:
Birinin adı *Səkil*,
Birinin adı *Çəkil*.

R.Rza

AZƏRBAYCAN – ODLAR YURDU....

Uşaq poeziyası coğrafi adlarla da zəngindir. Bu adlar uşaqları birinci növbədə vətənin saysız-hesabsız şəhərləri, kəndləri, çayları, dağları, tarixi, yerləri ilə tanış etmək, vətəni onlara sevdirmək məqsədi daşıyır. Deməli, coğrafi adların uşaq poeziyasında işlədilməsini didaktik nöqtəyi-nəzərdən müsbət hadisə kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Maraqlı haldır ki, klassik uşaq ədəbiyyatında coğrafi adlar, demək olar ki, yox dərəcəsidir. A.Səhhətın, A.Şaiqın uşaq şeirlərində coğrafi adlar yoxdur. Bunun əksinə olaraq, sovet dövrü uşaq şeirində coğrafi adlar mühüm yer tutur.

Azərbaycan uşaq poeziyası nümayəndələri doğma respublikamız haqqında çoxlu şeirlər yazmışlar. Bunların bir çoxu mahniyə çevrilmiş, dillərdə əzbər olmuşdur. Demək olar ki, azərbaycan haqqında yazılan müvəffəqiyyətli şeirlər yaş xüsusiyyətindən asılı olmayaraq hamının sevdiyi, əzbər bildiyi şeirlərdəndir. Sevimli xalq şairimiz S.Vurğunun “Azərbaycan” şeirini kim bilmir?

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənim sən,
Anam, doğma vətənim sən!
Ayrılarımı könül candan?
Azərbaycan, Azərbaycan!

Bu şeirin müəyyən parçaları çox düzgün olaraq ikinci sinfin “Ana dili”³⁹ dərslərinə daxil edilmişdir. Lakin çox təəssüf olsun ki, uşaq qəlbinə çox dərinə nüfuz edə bilən belə bir şeir dərslərin birinci səhifəsində yox, yalnız 20-ci səhifəsində verilmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, uşaqların dərs ilə ilk tanışlığı vətəndən başlamalıdır.

Uşaqlarda vətənpərvərlik hissini artırmaq, vətəni sevdirmək kimi əsas həyatı məsələdən danışarkən S.Vurğun belə tövsiyə

---

³⁹Y.Kərimov, M.Həmzəyev. Ana dili, I sinif üçün dərslik, “maarif” nəşriyyatı. Bakı, 1970, səh. 203.

edirdi.” Madam ki, insan ömrünün ən böyük diqqəti, onu yaşadan ən qadir qüvvə vətənpərvərlik hissidir, bu hiss bugünkü körpələr nəslimizin təlim və tərbiyəsinin əsas ruhu, çarpan ürəyi, düşünən beyni olmalıdır. Bu işdə bədii sözün, incəsənətin xidməti böyük və zəruridir”.⁴⁰ S.Vurğun uşaqlara vətənpərvərlik hissini aşılamaq yolunu da göstərmişdir: “...Biz Azərbaycanın Muğan düzü, Şah dağı, Göy gölü, tarixi qəhrəmanları, xüsusən gözəl əfsanələri və abidələrinə, Bakı kimi şərəfli bir şəhərə aid ayrı-ayrı nəğmələr, şərqlər, iri şeirlər və dastanlar yaratsaq, gəncliyimizə daha çox xidmət göstərmiş olarıq”.⁴¹

Bu ruhda doğma respublikamıza həsr edilmiş “Azərbaycan”, “Ölkəm” və sair bu kimi başlıqlı şeirlərə biz C.Cabbarlinin, S.Rüstəmin, R.Rzanın, M.Dilbazinin, M.Rahimin, Ə.Cəmilin, M.Rzaquluzadənin və başqa sənətkarların əsərlərində rast gəlirik. Bunların çoxu düzgün olaraq ibtudaı siniflərin “Ana dili” dərslərlərində özünə yer tapmışdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən R.Rzanın “Ölkəm”, X.Rzanın “Ana yurdum” şeirləri çox səciyyəvidir.

Azərbaycan uşaq poeziyasında doğma Bakının tərənnümü və eləcə də müasir dövrdə şöhrəti bütün dünyaya yayılan Sumqayıt, Mingəçevir, Daşkəsən kimi sosialist şəhərlərinin və respublikamızın digər guşələrinin təsviri mühüm yer tutur:

Kommunizm qurursan
Sən uğurla, ey *Bakı!*
Nəğmələrdə, sözlərdə
Səslən, gurla, ey *Bakı!*

İ.Soltan

İ.Tapdığın “Maralgöl” şeiri də bu baxımdan maraqlıdır:

Kəpəzin ətəyi
Meşədir,
Göy gölüm bir zümrüd
Şüşədir.

---

⁴⁰ S.Vurğun, Əsərləri, 6 cildə, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, V cild, səh. 317.

⁴¹Yenə orada, səh. 319.

Göy göldən yuxarı
Qalxanda
Nə görsək yaxşıdır!
Baxanda:
Uyuyur Kəpəzin
Maralı, –
Maralgöl.
Göy göldən aralı
Maralgöl.

Xalqlar, ölkələr arasında əlaqələrin genişləndiyi bir dövrdə, hər bir vətəndaşın bütün ölkənin ümumi mənafeyi ilə yaşadığı bir zamanda çox müxtəlif coğrafi adların uşaq şeirlərinə axıb gəlməsi təbii və qanunauyğun bir hal kimi qiymətləndirilməlidir. Həm də bu yolla dünya xəritəsi haqqında, ən müxtəlif yerlər, şəhərlər, xalqlar haqqında uşağın məlumatı artırılmış, təsəvvürü zənginləşdirilmiş olur. M.Rzaquluzadənin “Telefon” şeirində oxuyuruq:

Hər üç, hər beş gündə bir
Onlar telefon edir:
Qardaşım *Moskvadan*,
Əmim *Alma-Atadan*,
Dayım *Tbilisidən*...

Uşaq şeirlərində həmçinin ölkəmizdə baş verən ictimai və siyasi hadisələrlə əlaqədar olan çay, şəhər və tarixi abidə adları da xüsusi yer tutur. Bu şeirlərdə Kür çayı, ölkəmizin tarixi ilə əlaqədar olan Şirvan, Gəncə, tarixi abidələrdən Qız Qalası, Xan sarayı və sair kimi bir çox adlara rast gəlirik.

IV FƏSİL

BƏDİİ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

(A – *Metafora*. B – *Metafora*. Ç – *Metafora*.
C – *Metafora*. *Sinekdoxa*. *Müqayisə*. *Epitet*)

GÜN, ÇIX! GÜN, ÇIX! KƏHƏR ATI MİN, ÇIX!

Uşaq əsərləri dil xüsusiyyətlərinə və ifadə tərzinə görə böyük-
lər üçün yazılan əsərlərdən fərqlənir. Buna görə də uşaqlar üçün
şeir yazan müəlliflər ədəbiyyatın “ilk ünsürü”ndən – sözdən elə istifa-
də etməyə çalışırlar ki, onların əsərləri öz kiçik oxucularının yaş
səviyyəsinə və nitq xüsusiyyətlərinə müvafiq gəlmiş olsun. Bu şa-
irlərin qarşısında uşağı xarici aləmlə, onu əhatə edən mühitlə, ictimai
normalarla, habelə təbiətlə tanış etmək, onun dünyagörüşünü
zənginləşdirmək və s. kimi məqsədlərlə yanaşı, uşağın söz ehtiyacı-
nı artırmaq, lüğət tərkibini zənginləşdirmək, ana dilinin ən zəruri
“sirlərini” ona aşılamaq məqsədi də durmuş olur.

Məlumdur ki, məqsəd vasitəyə bəraət qazandırır. Qeyd edilən
məqsəddən asılı olaraq uşaq şeirində leksik-semantik söz qrupları-
nın işlənməsində bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlər özünü göstərir.
Heç də bütün nitq hissələrindən uşaq şeirində eyni miqdarda istifa-
də edilmir. Uşaq şeirlərini səciyyələndirən leksik vahidləri araşdı-
rıb müqayisələr apardıqda məlum olur ki, uşaq şeirində obrazlılıq
və əyanilik baxımından daha dolğun olan sözlərə – isimlərə, feillər-
ə və təqlidi sözlərə daha çox üstünlük verilir. Habelə sifətlər, vo-
kativ sözlər və nidalar da başqa nitq hissələrinə nisbətən uşaq şeir-
lərini daha artıq səciyyələndirən vahidlər kimi çıxış edir.

Uşaq şeirlərində səciyyəvi olan isimlər də, feillər də daha çox
konkret anlayışları bildirir. Konkret varlıqlar hissə duyulan var-
lıqlardır və buna görə də obrazlıdır. Bu cəhəti nəzərə alan sənət-
karlar uşaq şeirlərində adətən yalnız konkret anlayış bildirən və
obraz yaradan sözlərə əsas yer verirlər. Bu kimi sözlər əsasən

ümumişlək sözlər olub, öz sadəliyi, anlaşıqlı olması və asanlıqla başa düşülməsi ilə uşaq ədəbiyyatının əsas tələblərinə cavab verir. Uşaq şeirində əksəriyyət təşkil edən isimlər uşağı əhatə edən real aləmlə bağlı sözlərdir.

Mücərrəd anlayışlar uşaq təfəkkürü üçün o qədər də səciyyəvi deyildir və təsadüfi deyil ki, uşaq şeirində məhz çox işlənən, geniş yayılan və və nisbətən aydın olan mücərrəd sözlərə çox az yer verilir.

Mücərrəd sözlərin uşaq şeirlərində müxtəlif üsullarla konkretləşdirilməsi müşahidə edilir ki, bu da sözün metaforik işlənməsi nəticəsində mümkün olur. Bu cəhətdən H.Ziyanın “Sözlər haqqında təmsillərdən” şeirlər silsiləsi diqqətəlayiqdir. Şair gerilik, üzüdönüklük, ifrat ehtiyatlılıq, laqeydlik, acizlik, üzlülük, yaltaqlıq, üzgöranlik, yalançılıq, kobudluq, əliəyrilik, meşşanlıq, ədəbazlıq haqqında yazdığı təmsillərində həmin mücərrəd sözləri konkretləşdirməyə cəhd göstərir. Əlbəttə, bu cəhdə yalnız sözün məcazi – metaforik mənada işlədilməsi ilə nail olmaq mümkündür. Məlum olduğu üzrə, mücərrəd sözlər konkretlik və obrazlılıqdan məhrum sözlərdir. Odur ki, onların metaforikləşdirilməsi nəticəsində müəllif dolayı yolla obrazlılıq əldə etmiş olur. Məsələn, şairin “Gerilik” sözü haqqında təmsili budur:

“Gerçəklik” xərçəngi tərifləyirdi:
Xərçəng təvazökar şəxsdir – deyirdi –
Cəhd etmir özünü gözə soxmağa,
Yeriyəndə belə getmir qabağa.

“Üzlülük” sözü haqqındakı:

“Üzlülüyə” – bu dünyanı
Sənə verdik – söylədilər.
Durub baxdı yanı-yanı:
–Eh, yaxşılıq elədilər!..

Çoxdur guya,
Bəs o dünya?!

Uşaq üçün qavranılması çox çətin olan söz qruplarından biri də rəng adlarıdır. Kamil söz sənətkarları həmin sözləri çox maraqlı bir tərzdə – metaforikcəsinə işlədərək məfhumların düzgün qavranılmasına mühüm xidmət göstərirlər. Bu cəhətdən T.Elçinin “Karandaşlar” adlı şeirlər silsiləsi diqqəti cəlb edir. “Sarı karandaşın nəğməsi”ndə deyilir:

Rəngim – sarı,
Rəngim – buğda,
Rəngim – darı...
Günəbaxan ləçəkləri.

Ağ rəng isə metaforik tərzdə “dağlarda qar”, “ağ saçlı qoca”, “ağ daş”, “ağ bulud” tərkibləri ilə səciyyələndirilir. Burada “Yaşıl karandaşın nəğməsi” də maraqlıdır. Bu rəng belə konkretləşdirilir:

*Rəngim – yaşıl,
Bahar rəngi,
Söyüd, püstə,
Çinar rəngi...*

“Göy karandaşın nəğməsi”ndə deyilir:

Mən vermişəm
Öz rəngimi
*Göylərə,
Ümmanlara,
Dənizlərə,
Göllərə...*

Məfhumun belə dolayı yolla və poetik şəkildə aşılınması ümumiyyətlə şeirin başlıca funksiyalarındandır.

Ayrı-ayrı rəngləri uşağın mücərrəd şəkildə qavraya bilməyəcəyini nəzərə alan müəlliflər bu rəng adlarını konkret, real əşya adları ilə əlaqədar izah etməyə cəhd göstərirlər ki, bu zaman isimlərdə qəribə bir daxili funksional məna dəyişikliyi yaranır. İsim metaforik məna kəsb edir, yalnız rəngin səciyyəsinə müəyyənləşdirmə məqsədi izləmiş olur:

Mən rəngləri tanıyıram
Deyir Elman:
*Səma mavi,
Yumurta ağ,
Sapsarıdır günəbaxan.
Qırmızıdır gülöyşə nar,
Yarpaq yaşıl,
Kömür qara,
Dəniz göydü,
Qızılıdır boranılar.*

Z.Xəlil

AY PİPİYİ QAN XORUZ!

Bu məşhur misrada “qan” sözü həqiqi mənada işlənməmişdir. Söz və ya ifadə başqa düzəltmə, qeyri-müstəqim, sonradan meydana gəlmiş bir mənada işləndikdə ona məcaz deyirlər. Yuxarıdakı “qan” sözü məcazi mənadadır. Həqiqi mənalı söz adətən müvafiq əşyaya (hadisə, hərəkət, keyfiyyətə və s.) müstəqim tərzdə istiqamətlənmiş olur. Belə halda söz bilavasitə əşyanın işarəsi rolunda çıxış etdiyindən asanlıqla və tezliklə hamı tərəfindən başa düşülür. Odur ki, uşaq şeirində sözlər daha çox həqiqi mənada işlənir.

Lakin həqiqi mənada emosionallıq və deməli, həm də obrazlılıq zəif şəkildə təzahür edir. Odur ki, şeirdə həqiqi mənalar ilə kifayətlənmək mümkün deyildir.

Yuxarıdakı misaldan da görüldüyü kimi, ən yaxşı şeir nümunələrində qüvvətli məcazi mənaların olması təbiidir. Məcəzi mənə müvafiq əşyaya müstəqim tərzdə istiqamətlənmir, o, əşyanı dolay yolla, həqiqi mənə vasitəsi ilə əks etdirir. Deməli, onu başa düşmək də bilavasitə həqiqi mənəni anlamaq əsasında mümkündür. Məcəzi mənə ilə əşya arasındakı məsafə nisbətən uzaq olur. Lakin məcaziliyin bir cəhəti var ki, insanın hiss və duyğularına daha qüvvətli təsir göstərir. Sözü məcəzi mənəsi həm də uşağın

diqqətini cəlb edir, onun dünyagörüşünün zənginləşməsinə təkan verir. Uşaqlar yaşa dolduqca onlarda müşahidəçilik qabiliyyəti artır, əşya, hadisə və münasibətləri müqayisə etmək, ümumiləşdirmək və abstraktlaşdırmaq kimi ən mühüm keyfiyyətlər inkişaf edir. Deməli, sözün məcazi mənası uşaqların əqli inkişafına müsbət təsir göstərir. Ədəbiyyatşünaslıqda, adətən, metafora, müqayisə və epitetlər məcazın geniş yayılmış növləri hesab edilir. Uşaq şeirində isə həmin məcaz növlərindən daha çox istifadə olunur.

Hər bir məcaz sözü yerindən oynatmaq, sözün mənasında nə isə fərdi – subyektiv dəyişiklik etmək məqsədi güdür. “Pipiyi qan xoruz” tərkibində “qan” sözü metaforadır. Bunu “qan kimi (olan)”, “qan kimi qırmızı (olan) şəklində işlətsək (metaforik) epitet yaratmış olarıq. Deməli, məcazın növləri əslində bir-biri ilə çox əlaqədardır.

Uşaq şeirində metaforalar daha geniş yayılmışdır və bunların işlədilməsində səciyyəvi cəhətlər daha çoxdur.

Metafora dilin ifadəlilik vasitələrindən biri kimi bədii ədəbiyyatda obrazlı təsəvvürün yaradılmasına xidmət edir. Müqayisədə olduğu kimi, metaforanın da əsasını əşya və hadisələrin əlamət və xüsusiyyətlərinin qarşılaşdırılmasından doğan təsəvvür təşkil edir. Lakin müqayisəyə nisbətən metafora daha çox mücərrəd təsəvvürlə əlaqədardır və burada qarşılaşdırmanın nəticəsi olaraq onların birinin adı çəkilir. Metaforanın mücərrədliyi onun uşaq poeziyasında məhdud çərçivədə işlənməsinə səbəb olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq öz sadəliyinə görə fərqlənən və asan dərk oluna bilən metaforalara uşaq şeirin emosional rəsirirni artırır, əşya və hadisələr barədə canlı, həm də obrazlı təsəvvür yaradır ki, bununla da metafora uşağın bədii təfəkkürünün formalaşmasında müəyyən rol oynayır.

Uşaq şeirinin lüğət tərkibinin əsas qismini konkret mənalı sözlər təşkil edir. Konkret sözlər isə konkret və deməli, obrazlı təfəkkürlə əlaqədardır, onun nəticəsidir. İnsanın beş hiss orqanı ilə qavradığı əşya, hərəkət, hadisə, əlamətləri bildirən sözlər konkret olur.

Digər tərəfdən məhz konkretliklə bağlı olduğundan belə sözlərdə çoxmənalılıq, məcazilik imkanları genişdir. Bütün bunlara görə də uşaq şeirlərində sözlərin metaforik mənada işlədilməsi tamamilə təbiidir:

– Quq-quluquu! – dedi xoruz, –
Sarı darıdır ulduz...
Göydə görüb ulduzu
– *Yemlidir!* – dedi quzu.

X.Əlibəyli

Şeirdə metaforik mənə uşaqları düşünməyə, sözün sirlərinə bələd olmağa və beləliklə, dünyanı qavramağa təhrik edir. Şeir uşaq təfəkkürünün inkişafına təkan verir.

Şair gecənin başlanmasının poetik mənzərəsini metaforik sözlərdən istifadə ilə təsvir edərkən obrazlar yaradır:

Qara çadra qurdu meşə,
Ulduzları bircə-bircə
Bu çadırdan asdı gecə.

T.Elçin

Şeirdə sözlərin metaforik işlənməsinin daha bir mühüm cəhəti vardır: bu yolla ayrı-ayrı canlıların xüsusiyyətləri haqqında uşaq təsəvvüründə bir qənaət yaradılır. Lakin bu hələ azdır. Konkret təsvir nəticəsində uşaq bir sıra mücərrəd anlayışları mənimsəyir. Tülkünün real bir heyvan kimi tanıyan uşaq üçün özlüyündə “tülkü kimi hiyləgər” və ya “hiyləgər” anlayışları aydın deyildir. Lakin uşaq “Tülkü və qarğa” təmsilini, “Tülkü həccə gedir”i oxuduqdan sonra çox mücərrəd söz olan “hiyləgərlik” sözünü qavraya bilir. Beləliklə, müxtəlif şeirlər vasitəsi ilə balacalarda mücərrəd mənalı *sədaqətlik* (it), *vəfalılıq* (at), *mərdlik* (aslan), *qəddarlıq*, *zorakılıq* (qurd), *axmaqlıq*, *kobudluq* (ay), *qorxaqlıq*, *rəzillik* (çaqqal), *kinlilik* (ilan), *incəlik*, *gözəllik* (ceyran) sözləri haqqında təsəvvür yaradılmış olur. Şeirinin başlıca tərbiyəvi-pedaqoji əhəmiyyəti bir də bundadır. Uşaq şeirində işlənən metaforalar özünün morfoloji təbiətinə görə daha çox isim və feillərdən ibarət

olur (bunlara leksik metaforalar da demək olar). Sintaktik metaforalar isə söz birləşmələrindən, cümlələrdən ibarət olan metaforik ifadələrdən ibarətdir.

Leksik metaforalar uşaq şeirlərində müəyyən əşya, hadisə haqqında aydın, canlı təsəvvür yaratmaq məqsədi ilə işlənən isim və feillərin məcaziləşməsi yolu ilə yaradılır.

İsmlərdən ibarət metaforalar daha çox quş və heyvan adlarının məcazi şəkildə işlənməsi ilə əlaqədardır. Belə metaforalar assosiativ təsirə malik olur, nominativ və qiymətləndirici funksiya daşıyır:

Gəlir arxada karvan –
O səhra gəmiləri.

X.Əlibəyli

Bu göstərilən metafora isimdən ibarətdir, eyni zamanda həm adlandırma, həm də qiymətləndiricilik xüsusiyyəti kəsb edir. Belə metaforalar uşaq poemalarında daha çox işlənir və personajların müsbət və mənfi xüsusiyyətlərini qabarıq şəkildə təsvir etmək üçün uşaq şeiri yazan sənətkarların əlində çox qiymətli dil vasitəsidir.

Qiymətləndiricilik xüsusiyyəti feili metaforalarda daha aydın şəkildə təzahür edir. Metaforik mənada işlənən feil adətən ümumi mətndən (kontekstdən) asılı olur, yalnız bu mətn fonunda anlaşılır. M.Rzaquluzadənin “Leyla” poemasının bir yerində deyilir:

Ayağından bir güllə
Yaraladı Leylanı.
Beş canavar sürüdü
Bir yaralı ceyranı.

Bu misraları mətndən ayrı təsəvvür etdikdə metaforikləşmə hadisəsi yoxdur və şeirdəki sözlərin hamısı sözlün əsas lüğəvi mənasında başa düşülə bilər və heç bir əlavə assosiasiya yaratmaz. Məcazi xüsusiyyət kəsb edən sözlər – feillər mətnlə əlaqədar olduqda daha çox konkretlik kəsb edə bilər. Göstərilən misraları poemanın ümumi məzmunu fonunda aldıqda bu misralardakı “canavar”, “sürüdü”, “ceyranı” sözlərinin məcaziliyi məlum olur. Mücərrədlikdən uzaq belə metaforalar uşaq şeiri üçün səciyyəvidir.

Uşaq şeirlərindəki metaforik feillər adətən maddi aləmə aid olur. Təsadüfi deyil ki, bir qayda olaraq müxtəlif təbiət hadisələri ən çox metaforik feillərlə təsvir edilir. “Güldü günəş”, “əl çalır yarpaqlar”, “bəzənir meşə”, “lalə boylandı”, “çöllər güləndə”, “sular pıçıl-daşır” və s. kimi ifadələrin metaforik xüsusiyyət kəsb etməsi feillərlə əlaqədardır. Aşağıdakı şeir parçalarına nəzər yetirək:

*Çəkilir duman,
Bəzənir meşə,
Nə tez solursan
Sən ey bənövşə.*

N.Xəzri

*Pıçıl-daşan yarpaqlar
Əl çalır bizə.
Dağlar sanki qulaq asır
Hər nəğməmizə.*

H.Ziya

Feili metaforaların bir xüsusiyyəti də onların söz birləşmələri, hətta cümlələr tərkibində işlənməsidir. Uşaq şeirində sabit ifadələr kimi çıxış edən belə metaforalar konkret obrazlar yaradır, asan dərk oluna bilir. Belə ifadələr uşaq şeirlərində ən çox təbiət təsviri ilə əlaqədar işlənir:

*Bağçaları gəzərəm,
Ağacları bəzərəm.
Açır lalə, bənövşə,
Yaşıl don geyər meşə.*

N.Rəfibəyli

*Qonaq gəlir elə qış,
Soyumuşdur havalər.
Ağ geyinmiş hər tərəf,
Dayanmadan yağır qar.*

M.Seyidzadə

Bu şeir parçalarında lalənin, bənövşənin açılması baharın; qarın yağması, qışın başlanması haqqında anlayışların yaranmasına səbəb olursa, “bağları gəzərəm”, “ağacları bəzərəm”, “yaşıl don geyər meşə”, “qonaq gəlir elə qış”, “ağ geyinmiş hər tərəf” kimi metaforik ifadələr də bahar və qışın təsvirini yaradır, onlar haqqında uşaq şüurunda konkret təsəvvür yaratmış olur. Ümumiyyətlə, fəsilləri təsvir edən metaforik ifadələr uşaq şeirində öz konkretliyi ilə seçilir.

Bütün bunları göstərdikdən sonra deyə bilərik ki, uşaq şeiri metaforaya heç də biganə deyildir. Məsələn metaforik vahidlərin uşaq psixologiyasının tələblərinə uyğun seçilməsində və işlədilməsindədir. Azərbaycan sovet uşaq poeziyasında metafora və metaforik ifadələrə çox rast gəlmək mümkündür. Bunların işlədilməsində fərdi üslub rəngarəngliyi də özünü göstərir.

Uşağın konkret təsəvvürü yeniliyə, fantaziyaya, “uydurmaçılığa” güclü meyli göstərir. Təbiət hadisələrinin canlandırılması və nitqləndirilməsi onun bu meylinə tam müvafiq gəlir və adətən marağına səbəb olur:

Yox oldu qış, boran, qar,
Qonaq gəldi şən bahar
Açdı yaşıl bir *süfrə*
Şənlik çökdü çöllərə.

A.Şaiq

Bahar yerə
Gül-çiçək səpirdi.
Nəğmələr deyə-deyə
Şəfəqlər də gəldilər
köməyə.

T.Elçin

Metaforaların çox mühüm qismi təkrarlar şəklində işlənən vahidlərdən ibarətdir:

Çiçəkləri
Fincan-fincan

Düzülübdü
Şax boyunca.

M.Aslan

Ağacları açsın çiçək,
Yarpağı *ləçək-ləçək*.

M.Ə.Sabir

Zərif telli pambığımız
Qucaq-qucaqdır.
Zəmilərdə sünbülümüz
Saçaq-saçaqdır...

H.Ziya

Ahəngdarlığına, ritmikliyinə və obrazlılığına görə isimlərin təkrarı ilə düzələn metaforalar uşaq şeirində çox sevilən bədiilik vasitələrindəndir. Müasir şeirimizdə ölçü, miqdar anlayışlarını konkret şəkildə ifadə etmək üçün bu metaforalardan bol-bol istifadə olunur:

Düzüldünüz *budaq-budaq*,
Salxımımız *saçaq-saçaq*
Dərdim sizi *qucaq-qucaq*
Ey vəfalı yasəmənlər,
Yaz havalı yasəmənlər.

M.Gülgün

Metaforaya uşaq şeirində müəyyən hədd-hüddud dairəsində yer verilsə yaxşıdır. Yalnız tapmacalar tamamilə metafora əsasında qurulduğundan burada şeirin digər komponentləri – ahəng, ritm, aydınlıq məsələləri ikinci plana keçirilir, tapmacada şüurlu şəkildə gizlədilmiş, örtülüb basdırılmış varlıq (əşya, hadisə və s.) adının tapılması tələb olunur. Digər şeirlərdə isə məna. Fikir çox aydın, sürətlə oxucuya çatmalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, əsasən isim, sifət və feillərin iştirakı ilə yazılan uşaq şeirində zaman amili mühüm rol oynayır. Hadfisələr, əşyalar tez-tez bir-biri ilə əvəz olunur və bu iti sürətin qarşısını almaq, şeirin tələffüz tempini yavaşıtmaq mümkün deyildir. Hər bir metafora, xüsusən mürəkkəb,

fərdi metaforalar müəyyən əqli gərginlik tələb edir, başa düşülmək üçün oxucunu dayanmağa, fikirləşməyə vadar edir. İ.Tapdığın “Ağ şanı, qara şanı” şeiri öz oynaqlığına, ahənginə, axıcılığına (və daha bir sıra poetik keyfiyyətlərinə) görə kamil şeirlərdən biri kimi diqqəti cəlb edir. Burada elə metaforik, obrazlı ifadələr vardır ki, bunlar özlüyündə əsil poetik təfəkkür nümunəsi hesab oluna bilər:

Külək döyür bağları,
Çevirir
Yarpaqları.
Yellənir salxımların
Düzüm-düzüm
Sırğası...
Gilələnir qum üstə
Naxış vurur,
İz salır.

Yüksək obrazlılıq, ritmiklik və ahəngdarlıq əsasında yazılan bu şeirdə yalnız bəzi sözlərin metaforik mənası (külək döyür, çevirir) uşaq təfəkkürünə müvafiq gələ bilər. “Salxımların (düzüm-düzüm) sırğası” nədir? Əvvəlcə bunu tapmaq üçün xeyli düşünmək gərəkdir. Eyni zamanda yalnız bu tapmacanın cavabının üzüm gilələri olduğunu biləndən sonra, bunların (üzüm gilələrinin) “naxış vurma”sını təsəvvürə gətirmək olar. Halbuki şeirin ümumi tempi, ritmi (və ümumiyyətlə uşaq təbiəti, onun hərəkətə güclü meyli) bu prinsipə ziddir.

TAP GÖRÜM...

Uşaq şeirində metaforadan danışarkən tapmaca məsələsinə toxunmamaq mümkün deyildir. Məlumdur ki, Aristoteldən başlayaraq tapmacaların ən yaxşı metafora olduğu fikri həmişə müdafiə edilmişdir. Müasir dövrdə uşaq şeiri yazanlar içərisində tapmaca yazmayan şairlər nisbətən azdır.

Z.Cabbarzadə cavabları *külək, taxıl zəmisı, zəhmət, bilik, zürafə, radio, qarışqa, qarpız, ördək, kəpənək, arı, Lənkəran, Şamaxı, Nuxa, Naxçıvan, Mingəçevir dənizi, Sumqayıt* olan tapmacalar yazmışdır.

S.Mustafayev “Tap görüm” başlığı ilə hərəsi üç bənddən ibarət üç şeir nəşr etdirmişdir ki, bu şeirlərin cavabları “*uyuq*”, “*yağış*”, “*top*” kimi qeyd edilmişdir.

X.Əlibəylinin yazdığı tapmacaların cavabları aşağıdakılardır: *külək, xoruz, yağış, şeir, körpü, günəbaxan*.

Şair H.Ziya *kosmonavt, balıq, pioner düşərgəsi, atırşah, külək, elektrik lampası, yer kürəsi, çətir, qarpız, üzüm, sarı əncir, ulduz, limon, məktub, göy, ay, papaq* haqqında hərəsi dörd misralıq bir bənddən ibarət tapmacalar yazıb nəşr etdirmişdir. M.Gülgün cavabları qaranquş, günəş, ekskavator, saat, maşın, tovuz quşu, Neft daşları, çobanaldadan, dəvəquşu sözləri olan tapmacaların müəllifidir. Biz hələ müxtəlif jurnallarda (“Göyərçin”, “Pioner”, “Ulduz”, “Azərbaycan qadını”, “Elm və həyat” və s.) və qəzetlərdə nəşr edilmiş çoxlu tapmacaları qeyd etmirik. Tapmacada məfhumun əsas, zəruri əlamətləri sadalandığından uşağın nitqinin də inkişafına yardım göstərir.

Klassik söz oyunu nümunəsi olan tapmacaların uşaq təfəkkürünün və dilinin inkişafında müstəsna əhəmiyyəti vardır. Bəzi müəlliflər uşağı bu oyuna daha fəal cəlb etmək üçün tapmaca-şeyirin son sözü olaraq tapmacanın cavabını nəzərdə tuturlar. Cavab bu son söz olmalıdır. Məsələn:

Havada süzər,
Quruda gəzər.
Su görsə üzər,
Tapınız görək,
Bu nədir?...

(*Ördək*)

Z.Cabbarzadənin bu və bütün digər tapmacaları həmin prinsip üzrə qurulmuşdur. Biz bunu müsbət hal hesab edirik. İş burasındadır ki, kollektiv tərbiyənin rolunun bu qədər artdığı müasir

dövrdə tapmaca janrının bir söz oyunu növü kimi rolu və əhəmiyyəti xüsusilə yüksəlmişdir.

Maraqlıdır ki, bütün bu tapmacaların hamısı konkret varlıqlar (anlayışlar) üzərində qurulmuşdur. Tapmacanən əhəmiyyətindən danışarkən St.Rassadin yazır: “Tapmacalar uşaq üçün poetik obrazlar məktəbidir, onlar uşağı obrazlı təfəkkürə alışdırır, lakin onların obrazları real varlıqlara əsaslanmalıdır”.⁴²

Bu cəhətdən müasir “tapmaca” şeiri müəlliflərinin düzgün yol seçdiklərini qeyd etmək olar. M.Gülgünün tapmacalarından:

O nədir zor eyləsə
Qaldırar dağı yerdən?
Ağzı nəhəng bir çömçə,
Dişləri var dəmirdən.

(Ekskavator)

O haradır, dənizin
Üstündə tutub qərar?
Yaxından görmək üçün
Gedir ora qonaqlar.

(Neft daşları)

Bu da maraqlıdır ki, yeni tapmaca müəllifləri müasir həyatımızın nailiyyətləri ilə, vətənin gözəllikləri ilə əlaqədar məfhumların təsvirinə diqqət yetirirlər, zəhmət, bilik, pioner düşərgəsi, kosmonavt, Mingəçevir dənizi, Sumqayıt və s. haqqında tapmacalar düzəldirlər.

Uşaq üçün oyun hər şeydir. O, oyundan, xüsusən də söz oyunundan çox xoşlanır. Müasir dövrdə yaradıcı şairlərimiz tapmacaların ümumi bədii-estetik və dil-üslub xüsusiyyətlərinə əsaslanmaqla bir sıra çox maraqlı şeirlər yazır və beləliklə, həmin janrın yeni-yeni üsul və növlərini meydana gətirməyə müvəffəq olurlar.

Xüsusilə İ.Tapdığım yaradıcılığı üçün belə şeirlər səciyyəvidir və biz bunu müəllifin müvəffəqiyyəti hesab edirik. Xalqdan

---

⁴² Ст.Рассадин. Так начинают жить стихом. М., 1967, сәh. 122.

Tapmaq üçün əlləşdi,
İlqar dedi:
Gülnara,
Bu ev oxşayır nara!
Taxçası boxçalıdır,
Boxçası axçalıdır.
Taxçasını açmışam.
Boxçasını açmışam.
Baxmışam bacasından.
Yemişəm axçasından –
Şirini var, turşu var,
Belə deyib atalar:
Ətindən kabab olmaz,
Qanından kasa dolmaz.

Tapmaca janrının imkanlarını nə qədər genişləndirmək olarmış! Şeirdə konkret bir əhvalat təsvir olunur. əslində bu təsvir də deyil, ahəng, ritm, qafiyələrin, təkrar, alliterasiya, yeni düzəlmiş sözlərin ümumi sintezindən, yoğrulmasından alınan maraqlı bir lövhədir. Nəzərə almaq lazımdır ki, adətən şeirin xarici cəhəti – ahəngi, səslənmə tərzii, ritmi oxucunu ilk növbədə məftun etməlidir. Xüsusilə də kiçik yaşlı oxucuları. Yuxarıdakı şeirdə *ça, aç, çi, ox, ax, ta, ba* ünsürlərinin düzümü diqqəti cəlb edir.

Şeirin sonundakı xalq ifadəsindən (“Ətindən kabab olmaz”) də aydın olur ki, tapmacanın çətinliyi əşyanın əlamətlərinin məhz subyektiv tərzdə sadalanması ilə əlaqədardır. Elə bu subyektivlik hər bir əşyanın sonsuz əlamətlərindən yalnız zəruri hesab etdiklərini seçib-ışlətməyə müəllifə imkan verir. İ. Tapdıq əşyanın poetik – səciyyəvi bildiyi əlamətlərini obrazlı şəkildə, başlıcası isə ahəngdar – poetik düzümlü sözlər vasitəsi ilə oxucuya çatdırma bilmişdir. Əslində bu kimi nümunələr vasitəsi ilə şair tapmaca janrının imkanlarını genişləndirməyin mümkünlüyünü yaradıcılıq yolu ilə nümayiş etdirmişdir.

Tapmacanın əsas prinsipi – əşyanın başlıca əlamətlərini sadalama prinsipi şeir üçün çox geniş imkanlar açır. Məhz buna görə də

ənənəvi şeir formalarına müdaxilə edib, onların forma, məzmun və mündəricəsini yaradıcı şəkildə dəyişdirən şairlərin əsərləri daha uğurlu olur və sevilir. Məsələn, T.Elçinin qaldırıcı kran haqqında yazdığı “Fildən böyük” adlı tapmaca-şeir bu qəbildəndir:

Neçə fili	Çox işləkdir
Xortumuna ala bilər.	Fillər təki.
Mürgüləsə –	Yükləyirsən,
Göydən yerə sala bilər.	Bilmir çəki.
Ağıllıdır,	Qaldırır tez.
Kömək edir	Fildən böyük
Bənnalara.	Pəhləvandır,
Boyu çatır	Nə insandır,
Uca-uca binalara.	Nə heyvandır!

Tədqiqatçı düzgün qeyd edir ki, belə şeirlərdə uşaq nəinki əşyanı konkret şəkildə təsəvvüründə canlandırır, həm də ondan yüksək estetik zövq almış olur.⁴³

C.Məmmədovun “Mən kiməm?” tapmaca-şeiri də maraqlıdır:

Bir tapmaca söyləyim,
Gəlin sizə, uşaqlar.
Sevmişəm bir sənəti,
Görək onu kim tapar?

Deyin görüm, mən kiməm?
Şairəm, müəlliməm?
Neftçiyəm, ya mühəndis?
Hə, tez olun, tapın siz!

Qolumda qırmızı rəng
Aypara nişanı var.
Geyimim ağappaqdır
Günəş kimi parıldar.

---

⁴³ Вах: Xəlilov Zahid. Азербайджанская советская детская поэзия и фольклор (namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı).B., 1973, səh. 22.

Belə tapmaca-şeyrlər, ümumiyyətlə, tapmaca janrına yeni keyfiyyətlər əlavə etmiş olur. Belə şeyrlər nəinki cavabı axtarmağa təhrik edir, habelə bununla yanaşı oxucunun söz ehtiyatının əznginləşməsinə müsbət təsir göstərmiş olur.

C.Məmmədov tapmacanın müxtəlif imkanlarından məharətlə istifadə edib, oxucunun zehninə fəal təsir göstərməyə çalışır. Şairin aşağıdakı “çətin tapmacaları” bu deyilənlərə əyani sübutdur:

1. Uca bir dağ görürəm,
Başını ağ görürəm,
Üstündə boz buludlar...
Dağda daha nələr var.

2. Yaşıl xalı tək meşə,
Sərilib dağa, döşə.
Göbələk, pələd, küknar...
Meşədə daha nə var?!

3. Böyükdür mavi Xəzər,
Üstündə gəmi üzər,
İçindəsə - balıqlar...
Dənizdə daha nə var?!

Bu, lap qrammatika dərslilərində olan “tapşırıq”lara bənzəyir. Şeir-tapmacanın oxucunu fəallaşdırmaq məqsədini müəllifin nailiyyəti hesab etmək olar. Xüsusən “daha nə var”lar oxucunu məcbur edir ki, dağ, meşə, dəniz haqqında, onlarla əlaqədar olan müxtəlif təbiət hadisələri, bitkilər, canlılar haqqında fəal şəkildə düşünsün. Xarici aləmi, vətəni dərindən dərk etməkdə bütün bunların rolu böyükdür. Elə Vətən anlayışının ən zəruri elementləri bu meşə, dağ və dənizlərdən ibarət deyilmə?

HEÇ BELƏ YALAN DEMƏMİŞDİM...

Sözün, ifadənin ümumi, məqbul mənada deyil, fərdi – ixtiyari mənada işlənməsi “yalan” hesab edilməlidir. Kommunikativ məqsəd izləyən ümumi ədəbi dildə belə fərdi işlənmə – “yalan” mümkün deyildir. Ünsiyyət ehtiyacı danışanı məcbur edir ki, dil işarələrini ümumi – məqbul mənada işlətsin. Əks halda onu başa düşməzlər, deməli, danıan məqsədinə nail ola bilməz. Poeziyanı, ümumiyyətlə, “söz oyunu” hesab edirlər. Burada fərdi-hissi amillərin rolu daha artıq böyükdür. Şeirdə dil əsasən və daha çox emosionallıq məqsədi güddüyü üçün burada hər bir söz fərdi mənada – ixtiyari tərzdə işlənilə bilər, lakin bu ixtiyarilik də əsaslandırılmalıdır. Emosionallıq, ekspressivlik xatirinə dil vahidlərinin forması məzmunu özünə tabe edir. Poetik nitqdə məzmun elə formanın özü olur. Odur ki, “Milçək mindim, Kür keçdim; Yabayla dovğa içdim” kimi qəribə ifadələr burada qeyri-təbii hesab edilə bilməz. Əslində əşya və canlıların səsləndirilməsi və nitqləndirilməsi belə “məntiqsiz”, lakin obrazlı təfəkkürün sonradan daha da şüurlu şəkildə şişirdilməsi, daha da qüvvələndirilməsi nəticəsində söz oyunu daha açıq, bariz şəkildə meydana çıxır. Şair yazır:

Yamanca soyuq idi,
Oduumuz yox idi.
Dovşanımı nalladım,
Çırpı üçün yolladım.

M.Aslan

Uşaq folklorunun məzəli ifadələrindən biri elə “nallı dovşan” ifadəsidir. Sözün, ifadənin belə sərbəst, qeyri-adi və əsil mənasına, funksiyasına tam zidd şəkildə işlənməsinə əsaslanan şeirlər balaca oxuculara xüsusilə xoş gəlir. M.Aslanın “ovçu yalanı” adlandırdığı “Ditdili mindim, çay keçdim” şeirində deyilir:

Moruqlunun yolunda,
Bitməmiş yovşan kolunda,
Doğulmamış dovşan balası
Gəmirirdi gilası.

Bir qorxmaz igid kimi
Tez mindim tufəngimi.
Atı saldım çiynimə --
Qorxu gəlməz eynimə....

Uşaq şeirinə xas belə “tərs metaforalara” digər üslublarda təsadüf edilmir. Müəllif sanki öz balaca oxucusu ilə şərtləşir, sözlün mənasında edilmiş dəyişiklik haqqında dilbir olur və beləliklə, ona daha çox yaxınlaşır, tam məhrəmləşir. Şair deyəndə ki, dovşanı “tufənglə tutdum, atımla atdım”, belə qəribəlik, “möcüzə” uşağa ləzzət verir.

T.Elçinin “Qarğa niyə qarr eləyir?” şeirində deyilir:

Balıq çöldə gəzirdi,
Əlində göy çamadan,
İçində fil balası.

Bir az sonra:

–Tülkü şirin başını
gəmirirdi.
Uçub qondu budağa.

Belə əcaib, “gözlənilməz” tərkiblər, ifadələr mənzum nağıllar üçün daha çox səciyyəvidir. S.Məmməd zadənin “Nəhəng qarpızın nağılı”nda göstərilir ki, uşaqların əkdiiyi tumdan nəhəng bir qarpız yetişir, onu tağdan üzə bilmirlər:

Əmi deyib:mən
Onu yerindən
Dəmir atımla –
Traktorumla,
Qoparacağam,
Aparacağam.
Amma bir fayda
Verməmiş bu da.

Dayı deyib: mən
Onu yerindən
Qol-qanadımla –
Vertolyotumla
Qoparacağam,
Aparacağam.
Amma bir fayda
Verməmiş bu da.

Ritm, qafiyə, ahəng, musiqililik, alliterasiya şeirdə elə bir “poetik konsert” təşkil edir ki, burada soyuq mühakimə, məntiq

yada düşmür, kimsəni maraqlandırmır. Sözü, ifadənin quruluşu, intonasiya və səs tərkibi məzmun və mənanı arxa plana atıb, onu əvəz edir:

QIZIM, qızım, qız ana
Qızım mindi qazana.
Qazanı təkərlədim
Qanad taxdım, hərlədim.

Hava verdim pər üçün
Yol açdım təkər üçün,
Uğuldadı qazanca
İstədi qazan uça.

M.Aslan

Ahəng, temp, ritm uşaq üçün hər şeydir. Bunların uşaq şeiri üçün lap birinci dərəcəli əhəmiyyəti vardır. İlk növbədə bunlar uşağı özünə cəzb edir. Məna, məzmun sonradan qavranılır. Həm də böyüklərin nəzərincə “məntiqsiz” görünən ifadə və söz birləşmələri (hadisə və əhvalatlar) uşaq psixikasına daha güclü təsir göstərir, balaca oxucunu sevindirir. Sözlərin qeyri-adi düzümü onu heyrtləndirir. Heyrtlənmək isə bu dünyanın mürəkkəb hadisələrindən baş çıxarmaq üçün çox zəruridir. Sözü, ifadənin qeyri-adi tərzdə işlənməsini “başə düşməsi” uşağın sevincinə səbəb olur. “Məntiqsiz” söz düzümü oynaq ritm, intonasiya ilə müşayiət edildikdə balaca oxucunu valeh edir və deməli, müəllif öz məqsədinə nail olur...

X.Əlibəylinin “Akifin şeiri” əsərində şeir yazmaq istəyən Akifin dilindən deyilir:

Qafiyədir çətini,
Çox düşünmək nə lazım!..
Tapdım, göllərdə sazan,
Aş bişirir bir qazan.
Kütüm gördü xərçəngi
Birdən saraldı rəngi...

Şair yenə dolayı yolla “çox düşünmək lazım olmayan” əcaib birləşmələr, cümlələr işlədir: “Sazan aş bişirir bir qazan”.

QIRMIZIPAPAQ

Bütövü, tamı bildirmək üçün onun bir hissəsinin, bir əlamətinin adını işlətmək hadisəsi sinekdoxa adlanır. “Qırmızıpapaq” belə sözlərdəndir. Uşaq şeirində sinekdoxanın səciyyəvi növləri və xüsusiyyətləri müşahidə edilir. Xüsusi nəzərə çatdırmaq üçün bəzən sinekdoxanı qrafik cəhətdən fərqləndirilər, sözü böyük (baş) hərflə yazırlar.⁴⁴ Bu da şəxsləndirmənin (personifikasiya) səciyyəvi üsullarındandır:

Günəşdən, Aydan
Salam var sizə...

T.Elçin

Burada “Günəş” və “Ay” sözləri şəxsləndirməyə misal göstərilə bilər.

Başqa misal:

Buludların arasından
Hərdən *Yeri* süzürdü Ay.

T.Elçin

Qrafik yolla məcazlaşdırma (şəxsləndirmə) heyvan adlarına da aiddir. Ümumi heyvan adlarını baş həflə yazmaq da sinekdoxaya aid səciyyəvi hallardandır və belə hallar uşaq şeirinə daha çox xasdır. S.Məmmədžadənin “Həvəskarlar klubunun üzvləri” adlı şeirində belə misralar diqqəti cəlb edir:

---

⁴⁴Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, ümumiyyətlə uşaq ədəbiyyatında obraz yaratmaq üçün qrafikadan istifadə çox əhəmiyyətli məsələdir və bizim filologiyamızda tədiqi olunmamışdır, habelə əməli olaraq təcrübədə çox nadir hallarda ondan istifadə edilir. Halbuki qrafika balaca oxucu üçün çox mühüm obrazlılıq vasitəsi ola bilər. Rus ədəbiyyatından bir misal gətirək: L.Tolstoyun “Üç ayı” nağlında ata, ana və bala ayının hər birinin sözü ayrıca, fərqli şrift ilə çap olunur.

Müdirliyi *Məstan pişik*
Katibliyi *İlan* edir....
Kərtənkələ, Dovşan, Dələ
Görən kimi söyləmişdir:
– Bu çox gözəl, nəcib işdir....

Ceyran, Maral,
Qırğı, Qartal
Heyran qalıb,
Turac, Kəklik,
Şanapipik
Heyran qalıb...
Həm Zürafə,
Həm də Dəvə
Heyran qalıb,
Tısbığa da,
Qurbığa da...
Heyran qalıb...

Əlbəttə, sinekdoxanın bu növü – ümumi isimlərin xüsusi isim kimi işlədilməsi təmsil və nağıl tipli şeirlər üçün daha səciyyəvidir, hətta həmin janrlar üçün fərqləndirici bir əlamətdir. Öz təmsilləri ilə ən çox fərqlənən H.Ziyanın şeirlərində belə şəxsləndirmə həm canlılara (heyvanlar, quşlar, cücülər, həşərat və s.), həm də cansız varlıqlara aid edilir. Tək bir misal çəkək: şairin “Bahar və çılpaq Qaya” təmsilində iştirak edən personajlar – Bağ, Çəmən, Qönçə, Qızılgül, Yasəmən, Dağ, Meşə, Qaya, Bahar, Yaz, Yamac, Çay, Çöl, Gül və s. hamısı böyük hərflərlə yazılmışdır.

Bəzi hallarda sözün bütün hərfləri fərqli şriftlə yığılır və beləliklə, bu söz bütöv məndən seçilib ayrılır. Adətən, daha hörmətli, əzəmətli adlar (Lenin, Vətən, Ana və s.) bu cür fərqləndirilir.⁴⁵

---

⁴⁵Bu məsələnin metaforaya bir dəxli yoxdur. Sadəcə yeri gəlmişkən (qrafika məsələsindən söhbət getdiyi üçün) bunları xatırlatmağı zəruri hesab etdik.

X.Əlibəylinin silsilə təşkil edən “Özbəkistan şeirləri”ndən biri “Bir bina” adlanır. Şeir belədir:

Məktəblə yan-yanadır,
O xoş gəlir hər kəsə.
İndi kitabxanadır,
Keçmişdəsə mədrəsə...
Günbəzinə nur saçıb
Parıldayır o bina
Ulduzlara yol açıb
Orada İBN SİNA.

Sözün məcazi mənasını qrafik cəhətdən fərqləndirmək üçün bəzən bu sözü dırnaq işarəsi ilə ayırırlar ki, belə vəziyyət uşaq şeiri üçün daha səciyyəvidir və zənnimizcə, daha düzgündür. Çünki sözün məcazi mənada işləndiyini dırnaq işarəsi olmadan da böyükler çətinlik çəkmədən anlaya bilərlər. Uşaq şeirində isə belə işarələr (dırnaq işarəsi) əlavə bir köməkçi vasitə kimi uşağın mənanı düzgün dərk etməsinə yardım göstərir. Məsələn, aşağıdakı misalda olduğu kimi:

Hesab dərində Xalıq
Göstərdi çox “qoçaqlıq”.
Hər kim lövhəyə getdi,
Yerindən “kömək” etdi.

X.Əlibəyli

M.Dilbazinin “Gülbahar” şeirində bu vəziyyət daha qabarıq nəzərə çarpdırılır:

Gəliniylə o oturdu
Söz oxudu.
Məclis qurdu.
“Fincanları”, “qənddanları”
Yudu, sildi.
“Qonaqlara” baxıb güldü.
Dovşanları başa çəkdi,
Ayılara o “çay” tökdü.

Hər fincana üç “*qənd*” atdı.
“*Qonaqları*” çay içməmiş
Özü yatdı.

Demək lazımdır ki, sözlərə belə ixtiyari, müvəqqəti, rəmzi mənə verilməsi məhz uşaq oyunları ilə əlaqədardır, uşaq təfəkkürünə xasdır. Şair H.Ziyanın “Düşərgə lövhələri” şeirində oxuyuruq:

“*Gəmi*” elan edilmiş
Bu səhər düşərgəimiz...
Düşərgə rəisimiz
Gəmidə kapitandır.
Dəstə rəhbəri Nərgiz
Qayğıkeş bir “*bosman*”dır.
Hərdən “*lövbər*” atırıq.
Bilin, “*dor ağacı*”dır
Yaşıl tutun gövdəsi...

Biz irəlidə tapmacaların söz oyunu növlərindən biri olduğunu söyləmişdik. İndi deyək ki, bu göstərilən tip məcazi mənaların meydana gəlməsinin səbəbi uşaq oyunlarıdır. Uşaq oyununda hər şey kimi dil normaları və vahidləri də bu oyunu qanunlarına tabe etdirilir. Odur ki, bu oyunlarda sözlərin kəsb etdiyi məcazi mənaların ümüxalq dilinə dəxli yoxdur.

Uşaqlar üçün oyun-şeyrlərin çox səciyyəvi və zəruri olduğunu, bu cəhətdən K.Çukovskinin və S.Marşakın irsindən öyrənməyin vacibliyini bütün bir kitab boyu – dönə-dönə irəli sürən St.Rassadin məşhur pedaqoq K.D.Uşinskinin aşağıdakı mülahizələrinə əsaslanır:

“Uşaq üçün oyun real həyatın özüdür. Uşaq oyun ilə yaşayır və real həyata nisbətən bu oyunun izləri onun bütün varlığına daha dərinləndən təsir göstərir.

Real həyatda uşaq yalnız uşaqdır...oyunda isə bu uşaq böyüklər kimi bir insandır, öz qüvvəsini həyata sərbəst şəkildə tətbiq edir, yaratdığı, uydurduğu aləmi müstəqil surətdə idarə edir”.⁴⁶

Mövcud sözləri uşaq öz aləminə uyğunlaşdırmağa cəhd edir və burada onun yaradıcılıq qabiliyyəti meydana çıxır. Oyun və oyuncaqlar onun üçün sadəcə əyləncə deyil, bəlkə dünyanı dərk etmə vasitələridir.

İ.Tapdıgın “Qardaşların Sevinci” şeirində deyilir:

....Sevinc içmir çayını.
Qəribədir –
Yerə atır
Xoşladığı “*ayı*”nı.
Bu gün Sevinc
“*Zürafə*”ni,
“*Fil*”i atır –
ağlayır.
“*Kərgədan*”ı,
“*Ağ dəvə*”ni,
“*At*”ı atır –
ağlayır.

Dilin, sözün uşaq şeirində belə səciyyəvi funksiyada işlənməsi tamamilə təbiidir və müəlliflərin uşaq psixologiyasına dərinləndən bələd olduqlarını əks etdirir. Məlum olduğu üzrə, “uşaq əfsanə yaradıcılığı, dil yaradıcılığı mərhələsində, ümumiyyətlə yaradıcılıq mərhələsində yaşayır. Oyun uşaq üçün təkə məşğuliyyət deyil, bəlkə uşağın dünyanı dərk etməsinin tərkib unsurüdür”.⁴⁷

---

⁴⁶ Ст. Рассадин. Так начинают жить стихом. М., 1967, сәh. 297.

⁴⁷ Yənə orada.

GİRDİ EVƏ BİR QOCA BOYU ÇINARDAN UCA. YAPINCISI BUZ KİMİ, PARLAYIR ULDUZ KİMİ.

Uşaqların çox sevdiyi bu parçada diqqəti ilk növbədə müqayisələr cəlb edir: (boyu) *çinardan uca*; (yapıncısı) *buz kimi*, (parlayır) *ulduz kimi*. Göründüyü üzrə, digər bədiilik yaradan vasitələr kimi müqayisələr də təsvir yox, məhz tərənnüm məqamında daha çox işlək vasitələrdəndir. Müqayisə insan həyatında və fəaliyyətində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hadisələri, əşyaları və onların səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək işində insan öz fəaliyyətinin bütün sahələrində müqayisədən bir vasitə kimi müntəzəm surətdə istifadə edir. Buna görə də hələ qədim zamanlardan alimlər müqayisənin əhəmiyyətini qeyd etmiş və göstərmişlər ki, müqayisə biliyin, “dərketmənin anasıdır”. İ.M.Seçenov göstərir ki, dünya haqqında biliyə insanlar müqayisə yolu ilə nail olmuşlar.⁴⁸ K.D.Uşinski isə müqayisəni hər bir anlayışın əsası hesab etmişdir.⁴⁹ Elə bunu göstərmək kifayət edər ki, müqayisə “bütün elm sahələrində fəaliyyət göstərən təfəkkür prosesidir”.⁵⁰ Müqayisə dərketmənin ilkin mərhələsi hesab olunur. Bir fikri fəaliyyət forması kimi müqayisə, ümumiyyətlə, insan təfəkkürü üçün səciyyəvidir. Kiçik yaşlı uşaqlar da hadisələri və əşyaları, yaxşanı və pisi müqayisə etməklə həyatı dərk edə bilirlər.

Bədi ədəbiyyatda, xüsusən poeziyada bədiilik vasitəsi kimi müqayisədən daha çox istifadə edilir. Çünki poeziyada obrazları, hadisələri, təbiət lövhələrini, əlamətləri və sair saysız-hesabsız xüsusiyyətləri daha qabarıq, obrazlı təsvir etmək əsas şərtidir. İ.Tapdığı “Toplan” nəğməsində belə müqayisələr vardır:

---

⁴⁸ Общее языкознание. Изд. «Нука», М., 1970, сәh. 36-37.

⁴⁹ К.Д.Ушинский. Избранные педагогические произведения, Изд. «Просвещение», М., 1968, сәh. 182.

⁵⁰ И.А.Бодуен де Куртене. Избранные труды по общему языкознанию, т. 1., М., АН СССР, 1962, сәh. 373.

Tükü var zolaq-zolaq
Sanki pələngdir;
Ağıllı *kuklam kimi*
O da qəşəngdir.

Uşaq poeziyasında müqayisənin əsasını əşya, hadisə, hərəkət, əlamət və keyfiyyətlərin qarşılaşdırılması nəticəsində yaranan assosiativ təsəvvür təşkil edir. Bir predmetin səciyyəvi xüsusiyyətinin digər predmet üzərinə köçürülməsi nəticəsində həmin predmet üçün bu yeni xüsusiyyət qeyri-adi mahiyyət kəsb edir ki, bunun sayəsində oxucunun təsəvvüründə assosiasiya nəticəsində bir konkretlik və deməli, bədii obraz yaradılmış olur:

Vətən *ana* tək
Bəsləyir bizi.
Daha xoş günə
Səsləyir bizi.

T.Mütəllibov

Mənə deyirlər, Vətən
Ana kimi əzizdir,
Onun doğma qucağı
İsti beşiyimizdir.
Sinəsi geniş-geniş...
Başı *dağlar tək uca*
O həm mehriban qızıdır,
Həm də ağsaçlı qoca.

C.Məmmədov

Bu şeir parçalarında “Vətən” məfhumu uşaqlar üçün ən sevimli, ən nəcib və ən pak duyğuların ifadəsi olan, ən çox konkret mahiyyətdə olan “ana” sözü ilə müqayisə edilmişdir. Nəticədə vətən haqqında yaranan təsəvvür konkret səciyyə kəsb etmiş, həmin sözün mənası haqqında uşaqlarda təsəvvürün genişlənməsi və əyaniləşməsi mümkün olmuşdur.

Müqayisənin uşaq şeirində əhəmiyyəti qarşılaşdırılan əşya və hadisələr haqqında təsəvvür yaratmaq iləb itmir, eyni zamanda, müqayisə prosesində əşya və hadisələrin əsas əlamətləri ilə yanaşı, onların emosional xüsusiyyətləri də əks olunur. Göstərilən şeir parçasında ana və vətən məfhumlarında olan emosional xüsusiyyətlər əyaniləşdirilmiş və dəqiqləşdirilmişdir.

Uşaq şeirində, adətən, müqayisə vasitəsi ilə dərk edilməsi çətin olan mücərrəd anlayışlar konkretləşdirilir. Mücərrəd vətən məfhumu uşağa çox yaxın olan “ana” ilə müqayisə edildiyindən uşaq təsəvvüründə “Vətən” məfhumu konkretləşmiş olur. Ş.Balli müqayisəni dili zənginləşdirən və qidalandıran “bərəkətli çeşmə”⁵¹ adlandırmışdır.

Müqayisə uşaq poeziyasında bir-biri ilə sıx surətdə bağlı olan iki xüsusiyyət daşıyır: bir tərəfdən, ekspressiv funksiya daşıyaraq şərh olunan hadisələri, əşyaları şüurda bədii boyalarla canlandırır; digər tərəfdən, funksional xüsusiyyət daşıyaraq müşahidəçilik qabiliyyətinin artmasına, dünyagörüşün zənginləşməsinə, əşya və hadisələr arasında müxtəlif əlaqələrin, oxşarlıqların mövcudluqlarını dərk etmək kimi psixi keyfiyyətlərin təkamülünə və ən nəhayət, təfəkkürün (şüurun) formalaşmasına kömək edir:

Mən su səpdim, böyüdün
Kölgəsində söyüdün.
Bircə sap mirvari tək
Ağappaq, zərif çiçək.

X.Əlibəyli

Bu şeir parçasında göstərilən müqayisə həm təsvir vasitəsi kimi çıxış edərək estetik funksiya daşıyır, həm də predmetin xarici səciyyəvi xüsusiyyətlərinin daha qabarıq şəkildə təsviri sayəsində həmin predmet barədə uşaqlarda əyani təsəvvür yaradır.

---

⁵¹ Ш.Балли. Общая лингвистика и вопросы французского языка, ИЛ, М., 1955, сәh. 155.

Məlumdur ki, sənətkar müəyyən bir hadisəni, varlığı təsvir edərkən mütləq ona öz fərdi münasibətini bildirir. Uşaq şeiri müəllifi bu yolla balaca oxucusunu istədiyi ruhda tərbiyə etmiş olur.

Laylasında anam mənə
Belə demiş dönə-dönə.
“Bir anan mən, biri vətən.
Yadda saxla bunları sən.
Canın kimi sev vətəni
O bəsləmiş, oğul, səni”.

M.Dilbazi

Burada “ana “ və “vətən” məfhumlarının müqayisəsi ilə vətənin də ana qədər əziz və müqəddəs olduğu oxucuya təlqin edilir. Bu isə ona vətənpərvərlik hissinin şüurlu surətdə aşılınması üçün sənətkarın işlətdiyi çox müvəffəqiyyətli üsuldur. Beləliklə, uşaq şeirlərində şairlər hər hansı bir cəhəti, xüsusiyyəti qabarıq tərzdə nəzərə çarpdırmaqdan ötrü müqayisədən geniş istifadə edirlər:

Tutacaqdım onu mən,
Birdən kəpənək uçdu.
Elə bil ki, əlimdən
Əlvan bir çiçək uçdu.

N.Xəzri

Uşaq şeirində müqayisə obyektindən asılı olaraq işlənən müqayisələr öz xüsusiyyətinə görə fərqlənir. Mənzum hekayələrdə, alleqorik şeirlərdə obrazlar haqqında daha canlı təsəvvür yaratmaq məqsədi ilə onlar daima hərəkətdə, fəaliyyətdə verilir. Ona görə də uşaq şeirində obrazları məhz hərəkət üzərində qurulan müqayisələr başqa müqayisə növlərinə nisbətən daha çoxdur. Apardığımız statistik hesablamalar da bunu təsdiq edir.

A.Şaiqin uşaqlara aid şeirlərində⁵² 73 müqayisədən 59-u feillərlə, 14-ü isə isim, sifət və əvəzliliklərlə əlaqədardır; X.Əlibəylinin “Noğul”⁵³ adlı şeirlər kitabında rast gəldiyimiz 71 müqayisədən 50-si məhz feillərə məxsusdur.

⁵²A.Şaiq. Seçilmiş əsərləri, III cild, Bakı, 1960.

⁵³X.Əlibəyli. Noğul. Bakı, 1970.

Uşaqlar üçün çox mühüm dərketmə vasitəsi olan müqayisə anlayışı şeirdə müxtəlif leksik-qrammatik üsullarla ifadə edilir. Bu üsullar əsasən qoşma, bağlayıcı, ədat, müxtəlif feillər və feil formaları, sintaktik ifadə tərz, təkrarlar və s.-dən ibarətdir.

Qoşmalardan ən çox *kimi*, *tək* və *qədər* sözlərinin müqayisədə rolu diqqəti daha çox cəlb edir. Bu qoşmalar vasitəsi ilə yaradılan müqayisələrə uşaq poeziyasında xüsusilə çox rast gəlirik. Məsələn, şeirdə “kimi” qoşması ilə işlənən müqayisələri nəzərdən keçirək (ayrı-ayrı şairlərin uşaq şeirlərindən topladığımız misallardan nümunələr):

A.Şaiq: “qanqal kimi biçdi”, “güzgü kimi parıldar”, “çıraq kimi hey yanır”, “titrədi yarpaq kimi”, “ağardı zanbaq kimi”, “heyvan kimi doymayır”, “xan kimi talayır”, “günəş kimi parıldar”, “ov görmüş bir aslan kimi”, “gözü qızmış qaplan kimi”, “güllə kimi gedərdi”, “gəlin kimi vurub yaraşır”, “can kimi istəyəndən”, “doləngilən gül kimi”, “oxu dərşini bülbül kimi”, “gəzmə veyl kimi”, “oldu bahar kimi şən”, “ömrü axmış su kimi”, “baş ağarmış qu kimi”, “düşər vəhşi heyvan kimi bir-birinin canına”, “ac pələng kimi susar insan qanına”, “gəcə kimi qaraldı”, “şeytan kimi yatırsan”, “qazan kimi qaynayır”, “qurd kimi doymaz”, “kəndir kimi bağlayaram”, “sel kimi yağsın yağış”, “xəncər kimi dəldi” və s.

A.Səhhət: “gümüş kimi ağarır”, “qızıl kimi parıldar”, “dərya kimi ləpələyir”, “saralır qızıl kimi zəmilər”, “ayna kimi suyun üzünü bərk vurur”, “almaz kimi parıldayır”, “can kimi bəslənməyə la-yiqsiniz”, “xanlar kimi yatmışam” və s.

M.Rzaquluzadə: “Mənim kimi rahat yat”, “dərşisi pələng kimi”, “gümüş kimi balıqlar parıldayır”, “dəniz kimi coşqundu, qayalar kimi möhkəm”, “dalğalar kimi qopub coşan zamanda”, “dağ kimi dalğalarla gülüşərdi”, “polad kimi qəlbi var”, “faşistlər ac qurd kimi gəlib doluşdu”, “bu heyvan kimi soldatlara baxma”, “qırqovul fişəng kimi qalxdı gəldi”, “ilan kimi fişildəyir” və s.

B.Vahabzadə: “evlər tikir memar kimi”, “dən gəzən quşlar kimi”, “kitab insan kimi gah güldürür, gah ağladır”, “yaxşı kitab

ata kimi doğru yol göstərər”, “o, (müəllimini) sevir gələcək vətəndaş kimi”, “sevincimi səpim yollarına gül-çiçək kimi” və s.

M.Seyidzadə: “xəncər kimi parlayır”, “uca çınarlar kimi baxır”, “zümrüd kimi yaşıl döşə sərin bulaq çox yaraşır”, “mərcan kimi parıldayır”, “boynundur çinar kimi, dənələrin nar kimi”, “yumşaq olur saçağın təzə yağmış qar kimi”, “günəş kimidir işığı”, “adam da qaçarmı büllur kimi saf sudan”, “şəfəqlər yanır qızıl gül kimi” və s.

T.Elçin: “dəcəl quzular kimi qaçmayır”, “xışıldaram yarpaq kimi”, “öz saçı kimi qaradı Nərgiz”, “sizin kimi çiçək qızlara, sizin kimi göytək qızlara”, “yağış kimi üstümə od yağa-yağa” və s.

X.Əlibəyli: “daş kimi kal armud düşdü”, “Novruz kimi lovğa”, “yeriyir xoruz kimi”, “qanadı qırıq quş kimisən”, “qalstuk quş kimi qanadlanır”, “şeh parıldayır ulduz kimi”, “atan kimi sadə ol”, “Kremlin ulduzları bir günəş kimi yanır” və s.

M.Əliyev: “qalxır quş kimi”, “quş kimi yüngül”, “qəşəngdir sizin kimi”, “yel kimi dərələrdən keçdilər”, “qopdu tufan kimi”, “it kimi hürdü”, “külək kimi yüyürək”, “bulud kimi aldılar”, “yağdırdı yağış kimi”, “yerə düşmüş noğul kimi atıldılar, düşdülər”, “göldə çimən qazlar kimi”, “yarpaq kimi oynadır”, “düzüldülər muncuq dənələri kimi”... və sair.

Uşaq poeziyasında işlənən bu cür müqayisələrdən çox misal gətirmək olar. Çünki bu növ müqayisələrə müasir uşaq şeiri yazan bütün sənətkarlarımızın şeirlərində çox təsadüf edilir. Gətirdiyimiz misallardan aydın olur ki, müqayisə obrazı müqayisə obyektinin müəyyən əlamətini, xüsusiyyətini göstərməklə bərabər, çox zaman cümlənin predikatı ilə sıx surətdə bağlı olur və belə hallarda müqayisə obrazı, demək olar ki, müqayisə obyektini ilə predikat arasında müştərəklik kəsb edir:

Onun nəğməsi qaldı
Cəbhədə yaraq kimi.

R.Rza

Bu şeir parçasında “onun nəğməsi – müqayisə obyektı, “yaraq kimi” – müqayisə obrazı, “qaldı” sözü isə cümlənin predikatividir. Burada “yaraq kimi” həm müqayisə obyektini səciyyələndirir, ona bədii boya verir, həm də cümlənin xəbərinə müəyyən çağırışlıq gətirir. Müqayisəyə modallıq gətirən də məhz budur. Müqayisə bəzi hallarda predikatsız işləyə bilər. belə hallarda “müqayisə obrazı” ya predikativli öz üzərinə götürmüş olur, ya da ki ancaq “müqayisə obyektini” səciyyələndirir. Məsələn:

Neftimdir bu həyatın
Bəzəyi, yaraşığı!
Özü qara olsa da,
Gün kimidir işığı.

M.Seyidzadə

Cildin cırıq-cırıq
Sən lap qanadı qırıq
Quş kimisən, a kitab,
Tez ol, ver mənə cavab.

X.Əlibəyli

Tək qoşması da kimi qoşması kimi müqayisə yaradan vasitələrdən biridir və uşaq şeirlərində bu qoşma vasitəsi ilə işlənən müqayisələrə çox rast gəlmək olur. Uşaq şeiri yazan sənətkarlar poetik tələblərinə (vəzn) düzgün riayət etmək məqsədi ilə göstərilən sinonim qoşmaların gah birindən, gah digərindən istifadə edirlər:

Bu at qayrılmış misdən
Üstü çıraq *tək* yanır.

A.Şaiq

Güzgü kimi parıldar
Çıraq kimi hey yanar.

A.Şaiq

Tək qoşmasının uşaq şeirlərində tək, təkin variantlarına da təsadüf edilir:

Bağdır, əkindir
Hər bir bucağın,
Qızıl *təkindir*
Sarı torpağın.

A.Şaiq

Afaq atılıb düşdü
Qabağında top *təki*.

M.Əliyev

Elə bil, elə bil ki, sanki, guya, guya ki, necə, necə ki tabelilik bağlayıcıları vasitəsilə yaradılan müqayisələr də uşaq poeziyasında mühüm yer tutur. Tarixən bu bağlayıcılar vasitəsi ilə yaradılan müqayisələr uşaq şeirində çox az işlənmiş və yalnız müasir dövr uşaq şairlərinin əsərlərində geniş yer tutur. Bu da məlum bir faktdır ki, müasir dövrün tələbləri ilə əlaqədar uşaq şüuru da daha çox hadisələri qavramalı olur. Bu hadisələr haqqında canlı təsəvvür yaratmaqda ən əlverişli yol isə müqayisə yoludur.

Müasir uşaq poeziyasında ən məhsuldar bağlayıcılar elə bil, sanki bağlayıcılarıdır. Bunlara uşaq şeiri yazan klassik sənətkarların əsərlərində ya çox az təsadüf edilir, ya da heç təsadüf olunmur. Məsələn, A.Səhhətin şeirlərində bu bağlayıcılarla yaradılan müqayisələr (ümumiyyətlə A.Səhhətin üslubunda müqayisə çox azdır) demək olar ki, yoxdur; A.Şaiqin şeirlərində də bunlar azdır. Müasir dövr uşaq şeirində həmin bağlayıcılar ilə yaradılan müqayisələrə sıx-sıx rast gəlirik. M.Rzaquluzadənin, M.Seyidzadənin, İ.Tapdığın, T.Elçinin, M.Əliyevin, X.Əlibəylinin şeirlərində bu bağlayıcılar vasitəsi ilə yaradılan müvəffəqiyyətli müqayisələr çoxdur:

Ağacdən
Kəpək axdı,
Elə bil
İpək axdı.

T.Elçin

Pomidor lap yetişib
Elə bil ordu şişib.

X.Əlibəyli

Uşaq şeirində sanki bağlayıcısı da *elə bil* bağlayıcısının sinonimi kimi çıxış edir:

Sərin kölgədə
Uzanırıq biz.
Sanki budaqda
Səslənir dəniz.

M.Əliyev

Elə bil, sanki bağlayıcıları vasitəsi ilə yaradılan müqayisələr nəsr dilindən fərqli olaraq şeir dilində müxtəlif, rəngarəng üslubi keyfiyyətlərə malik olur.. Burada müqayisə obyektini haradasa şeirin lap əvvəlki misralarında, müqayisə obrazı isə axırda verilir və bu müqayisə obrazı şeirin bütün misraları ilə mənaca bağlı olur. Məsələn:

– Bəs mənim laylam, ana?
– Öz laylan var sənin də.
A qadan alım.
Yadımdan çıxıb.
Bir azca dayan,
Yadıma salım.
İşıq gəldi *elə bil*
Anamın gözlərinə.
Bir az da yuxu qatdı
Yuxulu sözlərinə.

T.Elçin

Guya, necə, necə ki bağlayıcıları ilə yaradılan müqayisələrə uşaq poeziyasında nisbətən az təsadüf edilir.

Uşaq poeziyasında *nə, ən, lap, daha* ədatlarının da müqayisə anlayışının yaranmasında rolu vardır. Bu ədatların yaratdığı müqayisələr mənə cəhətdən əvvəl dediklərimizdən xeyli fərqlənir.

Bu fərq ondan ibarətdir ki, ədatlarla yaradılan müqayisələrdə müqayisə əşya, hadisə və hərəkətin əlaməti və keyfiyyəti üzərində qurulur, onlar haqqında əlavə informasiya verilmir, başqa obyektlərə də bənzədilmir. Həmin bu xüsusiyyətə görə ədatlarla yaradılan müqayisələr adətən məcazlar sistemindən kənar qalır:

Bakının axşamları
Nə gözəldir, nə göyçək!

M.Rzaquluzadə

*Nə qorxaqsan,
Nə axmaqsan,
A dovşan!
Gör sənə kim
Qonaq gəlir.*

T.Elçin

Ümumiyyətlə, bu ədatlar sifət və feillərlə işlənərək müəyyən əlamət, keyfiyyət və hərəkətin tərzini haqqında emosional çalarlıq yaradır. Onların şeirdə işlənməsinin başlıca səbəbi və üslubi keyfiyyəti də yalnız emosionallığı artırmaqdan ibarətdir.

Müqayisə anlayışının yaranmasında yaman, dönmək, bənzəmək, oxşamaq, çatmaz, boyda kimi sözlərin də mühüm əhəmiyyəti vardır. Göstərilən sözlər vasitəsi ilə yaradılan müqayisələrə Azərbaycan uşaq poeziyasında çox rast gəlmək olur və onların hər birinin yaratdığı müqayisələr öz mənə xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir.

Müqayisə anlayışını yaradan üsullardan biri də obyekt və obrazı bir-birinə oxşatmaq, bənzətmək yox, onları qarşılaşdırmaq üsuludur. Belə qarşılaşdırma əşyanın əlamətini şiddətləndirməyə xidmət edir:

Poladdanmış qoç gövdəsi,
Gözləri odlu şimşəkli.
Qəlbi *qara daşdan bərkdi*,
Dişləri *neştərdən iti*.
Baltadan, xəncərdən iti.

A.Şaiq

Sadalama vasitəsi ilə qarşılaşdırılan əşya, hərəkət və hadisə adları ifadə edilən fikrin emosionallığının qüvvətləndirilməsinə yardım göstərir:

*Mən kənddə doğuldum, sənə şəhərdə
Sən beşikdə yatdın, mənə yəhərdə.*

O.Sarıvəlli

Nəhayət, uşaq poeziyasında, az da olsa, mətnlə əlaqədar müqayisə növünə rast gəlmək mümkündür. Lakin bu, uşaq poeziyası üçün səciyyəvi deyildir. Belə müqayisələr mücərrəd olduğundan uşaqlar tərəfindən çox çətin qavranıla bilər:

Bağban öz bağından bir çiçək dərsə,
Necə sevinirsə, bax bu gün mən də
Elə sevinirəm, əziz övladım.

M.Seyidzadə

Şeir ilk dəfə məktəbə gedən uşaqlara həsr edilib. Məktəbə təzəcə qədəm qoyan uşaq çətin ki, bu müqayisəni anlasın. Bəzən nəinki uşaqlar, hətta böyükələr üçün də çətinlik törədən yersiz, məntiqsiz və səhv müqayisələrə təsadüf edilir. Belə müqayisələr uşaq təsəvvüründə dolaşılıqdan başqa bir şey yaratmır:

Taxılı, çiçəkləri
Qoruyur insan kimi.
Mahir bir bağban kimi
O bizə nemət verir
Dad verir, ləzzət verir.

O.Sarıvəlli

II sinfin “Ana dili” kitabında çap olunmuş bu şeirdə dolaşır müqayisələr, artıq sözlər vardır. Müəllif bu parçada göstərmək istəmişdir ki, insan taxılı qoruduğu kimi, çiçəkləri də qoruyur. Lakin şair müvəffəq olmamışdır. Sonrakı misrada deyilir: “mahir bir bağban kimi dad verir”. Bu da, göründüyü kimi, mənasız müqayisədir.

Uşaq t f kk r  mücərrəd anlayışları, təsəvvürləri qavraya bilmir. Uşaq Őeirində müqayisənin vəzifəsi obrazlar vaitəsi ilə konkret təsəvvür yaratmaqdır, mücərrəd anlayışları konkretl şdirm kdir.

Bəzi uşaq Őeirlərində müqayisə obyektini v  müqayisə obrazının özləri düzgün anlayış yaratmır, nəticədə yanlış ifadələr meydana çıxır:

Maraqlı söhbətləri
Necə də Őirin olur.
Sahilsiz dəniz qədər
Sözləri dərin olur.

M.Seyidzadə

Burada “sahilsiz dəniz” ifadəsi konkret anlayış diapazonundan çıxmışdır, “sözləri dərin” ifadəsinin müqayisə obyektini ilə heç bir məntiqi əlaqəsi yoxdur. Dənizin sahilsizliyi ilə sözlərin dərinliyi arasında nə kimi rabitə ola bilər?

AĖZI QARA CANAVAR D ŐM NİDİR ÇOBANIN...

Uşaq Őeirlərində bir sıra elə konkret sözlər vardır ki, onlar h miŐ  bu və ya digər s zl  yanaşı iŐl dilir: *aĖzıqara* (canavar), *palazqulaq* (dovŐan), * yrip nc * (ayı), *Ő l qyruq* (tülkü), * il- il* (fərə)və s. bütün bu sözlər epitet adlanır.  mumi səciyyə daŐıyıb hamı t r f nd n iŐl n n epitetlərə sabit epitetlər deyilir. Bədii dildə fərdi, bədii-poetik epitetlər də çox mühüm obrazlılıq funksiyasına malik olur. Epitetlər oxucunun d nyag r Ő n , obrazlı t f kk r n  z nginl şdirm kd  mühüm rol oynadığından uşaq Őeirində çox iŐl n n vasitələrdəndir. Buna görədir ki, müqayisə v  metafora kimi epitet də uşaq poeziyasında özünəməxsus yer tutur. Epitet bədii dil vasitəsi kimi sözlərə qoŐularaq onların əvvəlki mənasını qüvvətləndirir, zənginləşdirir və ya onları izah edir. “Epitet

təsvir edilən hadisənin bu və ya digər xarakter əlamətlərinin meydana çıxarılmasında, onun qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır, haqqında bəhs edilən əşyaya aydınlıq, obrazlılıq verir, onun haqqında canlı təsəvvür yaradır”.⁵⁴ Epitet məcazın başqa növlərindən özünün quruluşu, mənası və işlənmə yerinə görə fərqlənir. Məcvazilik kəsb edən epitetlər metafora ilə bir cərgədə durur və metaforik epitet adlanır, sözün əsas mənasında işlənən epitetlər isə qrammatik təyinlərə yaxın olur. Epitet metaforadan özünün quruluşuna görə, yəni izah etdiyi sözlə birləşərək bir söz birləşməsi təşkil etməsi ilə fərqlənir; “qrammatik təyindən isə onunla fərqlənir ki, o, danışanın əşyaya emosional münasibətini bildirir”.⁵⁵ Digər tərəfdən, qrammatik təyin bir əşyanı əlamət və keyfiyyətinə görə başqasından fərqləndirirsə, əşyaya məxsus olan obyektiv əlamət və keyfiyyətləri müəyyənləşdirirsə, epitet ən əvvəl obrazlı təsəvvür yaratmaq üçün işlədilər, subyektiv xarakter daşıyan və emosional çalarlığa malik olan üslubi kateqoriyadır.

Epitetdə müəllifin əşya və hadisəyə subyektiv münasibəti cəmlənmiş olur. Bu isə sənətkara müəyyən əşya və hadisə haqqında danışarkən uşağın yaş xüsusiyyətlərini və qavrama qabiliyyətlərini nəzərə almağa imkan yaradır. Digər tərəfdən, epitet emosional çalarlığa malik olması xüsusiyyəti ilə də uşaq şeirinin tələblərinə cavab verir. Lakin burada subyektiv münasibət və emosionallıq anlayışı geniş mənada başa düşülməməlidir. Burada subyektivlik və emosionallıq uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə və dərk etmə qabiliyyətinə tabe edilməlidir. Çünki təsvir olunan əşya, hadisə və hərəkəti uşaqlara aydın və obrazlı şəkildə çatdırmaq tələb olunur.

Sərrast işlədilər epitetlər nəinki surətin, əşya və hadisənin əlamət və xüsusiyyətini, keyfiyyətini uşaqların dərk etməsində, həm də onların estetik tərbiyəsində mühüm rol oynayır. Aşağıdakı şeir parçalarında işlənən epitetləri nəzərdən keçirək:

---

⁵⁴Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı, B., 1970, səh. 130.

⁵⁵Yenə orada, səh. 131.

Bu əziz Vətən,
Bu *qəlbi odl*u diyar
Mərd, igid babalardan
Qalıb sizə yadigar!

Sizindir *şiş* ucları
Göy dələn qarlı dağlar.
Sizindir *şırılı-şırıl*
Axan *büllur* bulaqlar!

M.Rzaquluzadə

Qovduq əsən küləkləri,
Dərdik *şehli* çiçəkləri,
Seyr elədik *şimşəkləri*
Bui *səfalı* yay bizimdir...

Yaşıl meşə, *qaynar* bulaq,
Havası *xoş, gözəl* yaylaq
Bizim üçün *odlu* oylaq
Günəş bizim, ay bizimdir,
Bu *səfalı* yay bizimdir.

M.Dilbazi

Burada Vətən, onun təbiəti, dağları, düzləri, çəmənlikləri epitetlər vasitəsilə tərənnüm olunmuşdur. Göstərilən epitetlər öz dolğun mənası ilə asan dərk olunan və mücərrədlikdən uzaq olan konkret sözlərdir. Təsir qüvvəsinə görə isə yüksək emosional qüvvəyə malikdir. Şeir parçalarında müəlliflərin vətənə, onun təbiətinə vurğunluğu aydın hiss olunur. Əlbəttə, bu yolla uşaq qəlbinə təsir etmək olar, onda vətənə məhəbbət hissi, gözəlliyi dərk etmək və qiymətləndirmək duyğusu yaratmaq olar.

Epitetlər təsviri və qiymətləndirici olmaqla iki növə bölünür.

Təsviri epitetlər hadisə və əşyanın xarici əlamətlərinə əsaslanır. Bildiyimiz kimi, xarici əlamət əsasən görmə duyğuları ilə bağlıdır və onları ifadə edən söz öz sabit diferensial mənası ilə

birlikdə artıq məktəbyaşlı uşaqlar tərəfindən dərk oluna bilir. Uşaq şeirlərində təsviri epitetlərin işlədilməsində məqsəd əşya və hadisəni uşaq təfəkküründə konkret və ən səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə birlikdə canlandırmaqdır:

Bəs neyləsin arandakı
Gödəkquyruq, uzunqulaq.
Yazıq dovşan?
Kol dibində ləhləyib bax
Yanımda da üç balası.

M.Rzaquluzadə

Bir gün gördüm *tüklü* ayı,
Hamıdan *güclü* ayı,
Pəncələri *çirkli* ayı,
Mağarada xor-xor yatır,
Xorultusu göyə çatır.

Z.Xəlil

Göstərilən epitetlər təkcə təsviretmə xüsusiyyəti daşımır. Həm də şeirin ritminə təsir edir, onun ahəngdarlığını, oynaqlığını təmin edir.

Təbiət təsviri ilə əlaqədar olan epitetlər gül-çiçəyi, təsvirləri, müxtəlif mənzərələri, təbiət hadisələrini əks etdirir. Təbiət təsviri, ümumiyyətlə, mövzu etibarını ilə uşaq şeirlərində mühüm yer tutur. Çünki burada gözəlliyi uşaqlara sevdirmək əsas şərtidir. Buna görə də bu şeirlər özünün ekspressivliyi və emosionallığı ilə seçilir:

Yaşıl meşə, *şır-şır* bulaq,
Bənövşəli, nərgizli dağ
Gözəl səhər, *aylı* gecə,
Çəmənlikdi min əyləncə
Sevinc idi Kamran üçün.

Z.Cabbarzadə

Qiymətləndirici epitetlər vasitəsilə oxucuda obraz və yaxud hadisələrə xüsusi münasibət yaranır. Belə epitetlərin uşaq ədəbiyyatındakı rolu diqqəti cəlb etməyə bilməz. Məlumdur ki, müsbət

və mənfi xüsusiyyətlərin rəmzi olan heyvan və quş adları dilimizdə sabit ifadələr şəklində formalaşmışdır. Belə ifadələr anlaşıqlı, obrazlı ifadələrdir və gündəlik danışıda xalq tərəfindən sıx-sıx işlədilir. Onların uşaqlar tərəfindən dərk olunması çətinlik törətmir. Məhz buna görədir ki, şairlərimiz personajların müsbət və mənfi xüsusiyyətlərini nəzərə çarpdırmaq və müəyyən təsəvvür yaratmaq məqsədilə həmin sabit obrazları epitet kimi işlədərək qısa yolla balaca oxucularına təsir göstərməyə müvəffəq ola bilirlər:

Pişik nə pişik!..Ay dad!..
Yekəbaş, palazqulaq,
Dərisi pələng kimi
Sapsarı, zolaq-zolaq.

M.Rzaquluzadə

Tamam axışıb gəldi:
Gözəl-göyçək ceyranlar,
Əyripəncə ayılar,
Xəncər dişli qabanlar,
Alagözlü cüyürlər,
Zolaq-zolaq pələnglər,
Çəpgöz, qorxaq dovşanlar,
Yırtıcılar, nəhənglər...

M.Rzaquluzadə

Uşaq şeirlərində xüsusilə heyvanlar aləminin təsvirində külli miqdarda qiymətləndirici funksiya daşıyan epitetlərə rast gəlirik ki, onlar heyvanların bu və ya digər xüsusiyyəti ilə əlaqədar işlənir. Bunların çoxunu sabit epitet də adlandırmaq olar. Çünki bu epitetlərin mənbəyi şifahi xalq yarımcılığıdır. Bunlar təyin etdikləri isimlərlə birlikdə sabit ifadələr qrupuna keçmişdir:

Çal xoruz çil toyuqla
Dayanmışdır yanaşı
Bax, bu ala çəpişdir,
Bu da onun qardaşı.

R.Rza

*Çəpgöz ayı, yumru kirpi,
Yanlarında qara böcək
Dedilər ki, qış gəlməmiş
Yuvalara enək gərək.*

M.Dilbazi

Sabit epitetlərə A.Şaiq, M.Rzaquluzadə, M.Seyidzadə, O.Sarıvəlli, M.Dilbazi, T.Elçin, İ.Tapdıq, X.Əlibəyli və sair uşaq şeiri yazan sənətkarların əsərlərində çox rast gəlmək olur.

Sözün məcazi mənasında işlənən epitetlərə, yəni *metaforik epitetlərə* də uşaq şeirlərində rast gəlirik. Həmin epitetlərin müəyyən hissəsi bir tərəfdən ümumişlək sözlər kimi gündəlik danışqda çox işlənir və uşaqlar onları böyüklərdən eşidir, digər tərəfdən isə onlar konkret, əşyavi xüsusiyyət daşıyan obrazlı ifadələr əmələ gətirir. Buna görə də bəzi metaforik epitetlər abstrakt təsəvvür daşımalarına baxmayaraq uşaqlar onları asan qavraya bilirlər.

Zahid Xəlilin “Dəvələr” şeirində belə epitetlər öz obrazlılığı ilə diqqəti cəlb edir:

*Uzunayaq dəvələr
Yekədodaq dəvələr...
Beli yəhər dəvələr,
Gözü fənər dəvələr...*

Metaforik epitetlər əsasən əşyanı təsvir etmə, onun fərdi bədii xüsusiyyətləri əks etmə məqamında çox işlənir:

*Bir gün yenə
Saçı sünbül, boyu çinar, qolu qulac
Gözəl Günəbaxan nənə
Xana qurub dodaqaltı oxuyurdu.*

M.Əliyev

Uşaq şeirlərində az da olsa elə metaforik epitetlərə rast gəlmək olur ki, onlar sənətkarın fərdi yaradıcılıq məhsulu olub, daha subyektiv xarakter daşıyır. Belə ifadələrin uşaqlar tərəfindən dərk

olunması şairin sənətkarlığından və məsələyə pedaqoji nöqteyi-nəzərdən bir müəllim kimi yanaşma bacarığından asılıdır. A.Şaiqın və T.Elçinin aşağıdakı şeir parçalarında işlətdikləri metaforik epitetlərə nəzər yetirək:

Düşmədi Məstan xan dara,
Ox tək atıldı anbara,
Düşdü yenə ov izinə,
Ancaq *şimşəkli* gözüne
Daha dəymədi bir siçan.

A.Şaiq

Rəngim – yaşıl,
Bahar rəngi,
Söyüd, püstə,
Çinar rəngi.

T.Elçin

Birinci şeir parçasında pişiyin itigörənliyinin və cəsurluğunun obrazlı dərk olunması üçün “şimşəkli” epiteti yerinə düşmüşdür: ikinci şeir parçasında “bahar rəngi” epitetinin “söyüd, püstə, çinar rəngləri” ilə birlikdə verilməsi (əlbəttə, bu epitetlər də metaforik xüsusiyyət daşıyır və burada konkretlik daha qüvvətlidir, maddi varlıqla əlaqədar olduğu üçün daha asan qavranılır) uşaqlarda bahar haqqında, bununla birlikdə yaşıl rəng haqqında təəssüratın genişlənməsinə, konkret və obrazlı təsəvvürün yaranmasına və nəhayət, gözəlliyi bədii boyalarla duymağa imkan yaradır.

Fərdi, əyləncəli metaforik epitetlər uşaq şeiri üçün daha səciyyəvidir və yeni, gözlənilməz olması ilə diqqəti cəlb edir:

Dedi: – A lovğa tülkü,
Quyruğu darğa tülkü!

A.Şaiq

Bərk acmışdı
Bıçlı pişik...
–A *xan* pişik
Məstan pişik!
Tələsmə gəl...

T.Elçin

Qaranquşlar dedilər:
–Ay *sərçə bəy*, bura bax.

M.Rzaquluzadə

Epitetin uşaq şeirində dərkətmə funksiyası mühümdür. Sözlərin adı sırasını, əlaqəsini dəyişmək yolu ilə, onu “tərsinə” işlətmək də metaforik epitetdən istifadənin çox maraqlı üsullarındandır.

Günəşdən işıq içib
Çiçəklər rəngə doldu.
Lalə – *qırmızı*,
Bənövşə – *mavi*,
Zanbaq – *ağ* oldu.

A.Rəsul

Uşaq şeirində çox zaman eyni isim müxtəlif epitetlərlə səciyələndirilir ki, bu da, ümumiyyətlə, epitetin fərdi-emosional məzmunu ilə əlaqədardır:

Tez gətirdi *dovşanı*
Palazqulaq toplanı.

M.Aslan

Ana dovşan – şeşəqulaq
Üstümüzə yollandı düz.

M.Aslan

Eyni əşyanın müxtəlif epitetlərlə təyin edilməsi bir sıra tarixi-linqvistik hadisələrin müəyyənləşdirilməsi zamanı müqayisə aparmağın zəruriliyini göstərir.

F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabına daxil etdiyi “Pıspısa xanım və Siçan bəy” hekayəsində pıspısa “Dozanqurdu Düzxatun”, siçan isə “Siçan Solub bəy” adlandırılır. Burada atlıları görən Dozanqurdu Düzxatun deyir:

“Gedin deyin Siçan bəyə,
Börkü dəlik Solub bəyə:
Saçı uzun, saray xanım,
Donu uzun, daray xanım...”

Dozanqurdu Düzxatun paltar yuduğu yerdə sürüşüb Dəvəizi dərin gölə, boğulub ölür, durmasın, özünü mənə yetirsin”.

A.Şaiqın “Tıq-tıq xanım” mənzum hekayəsində isə dozanqurdu belə deyir:

Tarap, turup atlılar,
Atları qanadlılar!
Xan evinə gedərsiz,
Siçan bəyə deyərsiz:
Saçı uzun Suray xanım,
Boynu uzun Buray xanım
Düşübdü su çuxuruna
Tez özünü yetir ona!

Burada xatırladaq ki, Dədə Qorqud dastanlarında Burla xatun “uzun”, Selcan xatun “saçı uzun” epitetləri (buradakı alliterasiya diqqəti cəlb edir) ilə səciyyələndirilmişdir.

Akademik A.N.Veselovski göstərirdi ki, epitetin tarixi qısa şəkildə poetik üslub tarixidir.

Ümumiyyətlə, uşaq şeirində müxtəlif dil-üslub hadisələrinin təzahürlərinə rast gəlmək mümkündür. Aşağıdakı parçada “səssiz səs” ifadəsi öz qəribəliyi ilə diqqəti cəlb edir:

Pərvanələr,
nələr,
nələr.
Baharın nəfəsini
Səssiz səsini
Eşitdilər.

T.Elçin

İlk baxışda “məntiqi” görünməyən belə ifadələrin bədii üslubda işlənməsi müəyyən effekt yaratmaq məqsədi güdür və *oksimoron* adlanır. Oksimoronun əsas üslubi üstünlüyü müvafiq əşya və hadisələri daha qabarıq nəzərə çarpdırmağındadır. Habelə “Cırtan” sözü ifadə obyektinin həddindən artıq kiçikliyi bilirdir. Bu hadisə isə filologiyada *litota* adlanır. Kiçiltməni ümumiləşmiş şəkildə əks etdirən **cırtan** adı uşaq aləminə məxsusdur; uşaq folklorunda meydana gəlib yayılmışdır.

V FƏSİL

BİR DAHA BƏDİİ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

(Frazeoloji ifadələr. Atalar sözü)

BƏNÖVŞƏYƏM, BƏNÖVŞƏ, DÜŞMÜŞƏM DİLƏ-DİŞƏ.

A.Şaiqin məşhur “Bənövşə” şeirindən alınmış bu parçada “düşmüşəm dilə-dişə” ifadəsi bütövlükdə bir mənə – “məşhurlaşmışam” mənəsi bildirir. Göründüyü kimi, ifadənin tərkibindəki üç sözün heç biri öz həqiqi mənasında işlədilməmişdir. Tərkibindəki sözlər məcazi mənada işlədilən belə birləşmələrə sabit birləşmə (frazeoloji birləşmə, idiom və s.) deyilir. Sabit birləşmələr sözlərin məcazi mənasına əsaslandığı üçün bunlarda mühüm obrazlılıq imkanı vardır.

Xalq dili başdan-başa obrazlıdır. Odur ki, xalq dilinə daha çox müraciət edən sənətkarların şeir dili də obrazlılıq baxımından daha zəngin olur. Görkəmli sənətkar A.Şaiq, adətən, xalqın gündəlik məişətində, adi danışığı nitqində çox-çox, tez-tez işlətdiyi ifadələrə daha çox üstünlük verməsi ilə fərqlənir. Şairin məşhur “Yaxşı arxa” şeirində deyilir:

Leyləyi *etdi tez yad*
Qarğadan *çəkdi min dad...*
Oxu *toxundu daşa*
O günü *vurdu başa...*
Daşdı dərdi, çox oldu,
Bir kolluğa soxuldu.
Atdı yerə başını
Boşa çıxmışdı oxu
Girməz gözünə yuxu.

Bu parçada qeyd olunan bütün ifadələr mənəca obrazlılığı – məcaziliyi, strukturca sabitliyi ilə seçilir.

Uşaq poeziyası obrazlılığı ilə səciyyələnən komparativ frazeologizmlərlə də zəngindir. Bunlar şifahi xalq danışığı dilindən və folklordan uşaq ədəbiyyatına keçmiş müqayisə anlayışı yara-
dan sabit ifadələrdir. Məsələn:

Hey vurdu köhlənə
Yelə döndü at;
Məmiş bu lövhəni görüncə daldı
Heyrətdən ağzı açıla qaldı.

A.Şaiq

Hər dəqiqə, hər saat
Bir il keçirdi ona.

A.Şaiq

Adam da güldən ağır
Söz deyər qardaşına!

X.Əlibəyli

Komparativ xüsusiyyət daşıyan yuxarıdakı frazeoloji ifadə-
lər müqayisə anlayışı yaratdığına görə onların uşaq ədəbiyyatında
işlənməsinə haqq qazandırmaq lazımdır.

Uşaq şeirində uşaq həyatına, onun görüş və maraq dairəsinə
aid məfhumlarla əlaqədar frazeoloji ifadələrin işlədilməsi xüsusi
əhəmiyyət kəsb edir. Öz dünyasına yaxın olan sözlərin məcazi
mənada da işlənmə bildiyini dərk edən və bununla da ümumiyyətlə
sözlərin məcazi mənada, idiomlar tərkibində işlənmə bildiyini, bun-
ların ilkin, həqiq mənadan fərqləndiyini dərk edən uşaq dilin ən
mühüm daxili keyfiyyətləri ilə tanış olur. Deməli, uşaq nitq təc-
rübəsindən, oxuduğu, əzbərlədiyi şeirlərdən sözlərin ilk, həqiqi
mənasından başqa, onların birləşmədə digər, əlavə mənalar da
kəsb edə bildiyi qənaətinə gəlir. Məsələn, aşağıdakı misallarda
“dərs” sözü uşağın bildiyi mənadan fərqli bir mənə kəsb etmişdir:

Bu sənə yaxşı bir *dərs oldu!*
Bundan sonra
Bir də ova çıxmazsan tək.

M.Rzaquluzadə

*Dərs verməkçin qarğaya
Gəldi birbaşa tarlaya.*

A.Şaiq

Frazeoloji ifadələr obrazlı ifadələr olduğu üçün onlar xarici aləmin əşya və hadisələrini uşaq təsəvvüründə obrazlı tərzdə canlandırmaqda mühüm rol oynayır. Məlumdur ki, söz ümumdür. “Hər bir söz ümumiləşdirir” (V.İ.Lenin). Elə buna görə də söz mümkün qədər konkretlikdən yüksəyə qalxır, əşya və hadisələri mücərrəd bir tərzdə ifadə edir. Halbuki frazeoloji birləşmələr sözün obrazlı və konkret keyfiyyət qazanmasına xidmət göstərir. Məsələn, “gəldin” feilinin ifadə etdiyi ümumi məna aşağıdakı miseda frazeoloji ifadə şəklində obrazlı bir tərzdə verilmişdir ki, bu cəhətdən də poetik uşaq dili adi nitqdən fərqlənir:

*Ayaq basdın ölkəmizə,
Şənlik, sağlıq gətir bizə.*

A.Şaiq

Yaxud “susmaq” anlayışı bir ümumilik bildirirsə, “səsini kəsmək” konkret və obrazlıdır, daha şairənədir və buna görə ki, ən yaxşı uşaq şeiri yazanlar belə ifadələrə daha çox üstünlük verirlər:

*Bəli, mən olan yerdə
Siz kəsin səsinizi!*

M.Rzaquluzadə

Maraqlı haldır ki, bu frazeoloji ifadələrin mühüm qismi həm də həqiqi məna ilə əlaqəsini tam qırmamışdır. Odur ki, bunların mənasında bir ikilik nəzərə çarpır.

*Gizli-gizli baxırdı
Ağzından su axırdı.*

A.Şaiq

İstəyirdi zəhər qata aşına.

A.Şaiq

Xoş gündə, qara gündə
Əl-ələ vermiş hamı.

M.Rzaquluzadə

Eyni tərkibin həqiqi və məcazi (frazeoloji) mənalarını qarşılaşdırmaqla maraqlı şeirlər yazılır.

Əlcək düşdü əldən,
İlişdi kola.
Əl axtardı onu
Lap düşdü əldən.

T.Elçin

Bütün ifadələrdə belə ikilik müşahidə edilmir. Həqiqi mənası məlum olmayan ifadələr də çoxdur:

Gün əyildi, çökdü duman.

A.Şaiq

Çox cahangir at başı
Salıb gəlmiş bu yurda.

M.Rzaquluzadə

Uşaq şeirində xalq təsvir üslubuna məxsus sabit ifadələrin işlənməsi, adətən, onun oxunaqlı olmasını təmin edir, əzbərləmək və yadda saxlamaq baxımından əlverişli olur. Uşaq poeziyasına xalq yaradıcılığının təsiri ilə daxil olmuş bu ifadələr daha çox şeirlə yazılan hekayə və nağıllarda, habelə poemalarda üslubi məqsədlə işlənir, uşağın diqqətini müvafiq təsvirə cəlb etmək məqsədi güdür:

*Az getdilər,
Üz getdilər,
Dərə-təpə
Düz getdilər.*

T.Elçin

*Biri varmış, biri yoxmuş,
Yoxsulların dərdi çoxmuş.*

Oduñcu bir qoca *varmış*
Geniş dünyaya ona *darmış*...

M.Seyidzadə

Belə təsvir üslubu sözlərin qrammatik formasına da güclü təsir göstərir. Feillər, adətən, daha çox nəqli keçmiş zaman formasında işlədilir:

Gün *keçmiş*, ay *dolanmışdı*;
Yaz *getmişdi*, yay *gəlmişdi*.
Gündüzlər çox *uzanmışdı*,
Gecələr çox *gödəlmişdi*.

M.Rzaquluzadə

Xalq təsvir üslubuna əsaslanan bütün bu kimi nümunələr həm ahəngi – intonasiyası, həm də obrazlılığı (məcaziliyi) ilə fərqlənir. Başqa sözlə, belə ifadələrdə olduqca əlverişli poeziya imkanları mövcuddur:

Gül gülü çağırır, bülbül bülbülü
Görsə bu bürsəti dirilər ölü.

A.Şaiq

Məşhur “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” nağlında keçinin dediyi “Ağzımda su gətirmişəm, buynuzumda ot gətirmişəm, döşümdə süd gətirmişəm” ifadəsi geniş yayılmış və dillər əzbəri olmuşdur. Aşağıdakı ifadə tərzini tərkiblərlə assosiasiya yaradır:

Anaları ağzında su, –
Dimdiyində dən gətirər.

S.Məmmədzadə

Bədii dildə hazır xalq ifadələrindən – idiomlardan təsvir vasitəsi kimi istifadə etmək daha uğurlu hesab edilməlidir:

Batmış hamı sevincə
Gülürlər incə-incə.
Gətirdilər duz-çörək.
“*Dərə xəlvət, tülkü bəy*”.

Durdu kefi xeyli saz
Baxırdı saymaz-saymaz.

A.Şaiq

Lakin, ümumiyyətlə, uşaq şeirində sabit frazeoloji ifadələri aktuallaşdırmağa qüvvətli meyl müşahidə edilir ki, bunun nəticəsində onların da variant və variasiyaları meydana çıxır. Bu işdə şeirin qafiyə və vəzn tələblərinin də rolu az deyildir. Məsələn, aşağıdakı misalda “və” bağlayıcısının işlədilməsi şeirin tələbləri ilə əlaqədar izah oluna bilər:

Dünya görmüş bu qoca
Çıxmış *bərkdən və boşdan*.

A.Şaiq

“Üz-gözündən zəhər yağmaq” ifadəsi M.Rzaquluzadənin əsərlərində belə dəyişdirilib işlədilmişdir:

Komendantın üzündən,
Gözündən zəhər yağır...

Soldatların üzündən
Tər və zəhər yağır.

Sabit tərkibə malik olan birləşmələri dəyişmək, onları aktuallaşdırmaq əslində sənətkarlıq məharətidir, müəllifin söz, dil üzərində zəhməti kimi qiymətləndirilməlidir. Hazır, şablon ifadələr üzərində ən müxtəlif yaradıcılıq əməliyyatı zəruridir. Hazır xalq ifadələrini olduğu kimi əsərə daxil etmək işi o qədər də böyük qabiliyyət tələb etmir. Bu həqiqəti yaxşı dərk edən sənətkarlar sabit ifadələri fəallaşdırmaqla (aktuallaşdırmaqla) yanaşı, özlərinə məxsus olan fərdi sabit tərkiblər də işlədir:

Yenidən *qəlbini kədər dəldi*.

A.Şaiq

Eynəyi yerə düşdü
Ürəyini dərd kəsdi.

M.Seyidzadə

Bütün bunlar uşağın sözlə maraqlanmasına səbəb olur. Söz, dil, ifadə özlüyündə (yəni əvvəlki sabit şəklini dəyişdiyinə görə) və ya tam yeni – fərdi olduğuna görə) uşağın nəzərini özünə cəlb edir. Şeirdə də bu cəhət nəzərə alınır.

Bəzi hallarda isə ifadələr dəyişdirilərəkən şikəst edilir, anlaşılmaz şəkllə düşür ki, bunlar qüsurlu hesab edilməlidir:

*Göz-qulağını bir sil,
Məni dinlə, mənə bax.*

M.Rzaquluzadə

Uşaq şeirində dilə daha həssas münasibət tələb olunur. Səhv ifadəni kitabdan oxuyan uşaq belə faktın olduğuna inanır. Odur ki, dil xətalarına böyükler üçün olan ədəbiyyatda bəzən güzəşt edilsə də, uşaq ədəbiyyatında buna qətiyyətlə yol vermək olmaz. Dilimizdə “göz-qulağını sil” yox, “gözünü (gözlərini) sil” ola bilər.

Struktur cəhətdən cümlə təşkil edən, nida xüsusiyyəti daşıyan, and, dua, qarğıış, alqış məzmunlarını ifadə edən sabit ifadələrə də uşaq poeziyasında tez-tez rast gəlmək olur. Ə.Dəmirçizadə belə cümlə xüsusiyyəti daşıyan ifadələri “nidayi cümlə-idiomlar”⁵⁶ adı ilə fərqləndirir. Bunlara aid bir neçə misal gətirək:

*Olsun iki gözün kor:
İndi bircə dayan, dur.
Bir gün üzüb başını
Bişirərəm aşını.*

A.Şaiq

–Ehe-y! Güngəl,
Elə qaçma, *dərdin alım*, yıxılırsan.

M.Əliyev

---

⁵⁶Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, “Azərtədrisnəşr”, 1962, səh. 176

Nida idiomlarının bir qismi qarğış şəklində özünü göstərir. Maraqlı haldır ki, A.Şaiqin mənzum hekayələrində (məsələn, “Yaxşı arxa”da) işlədilən “Olsun iki gözün kor”, “Olsun başıma torpaq”, “Düşsün başıma bir daş”, “Dilim-ağzım qurusun” və s. tipli frazeoloji ifadələr uşaq şeirində arxaikləşmək üzrədir, bunlar müasir dövr uşaq şeiri üçün səciyyəvi deyildir. Məlumdur ki, ümumiyyətlə, qarğış insanın sözü müqəddəsləşdirməsi, fetişləşdirməsi, onun ilahi qüvvəsinə inamı ilə əlaqədar olmuşdur. Sözün qüvvəsinə olan bu bəsit inam müasir insanı təmin edə bilmədiyi üçün belə ifadələrə də get-gedə həm həyatda, həm də həyatın inikası olan bədii ədəbiyyatda az-az təsadüf olunur. Müasir uşaq şeirində aşağıdakı tipli arxaik nida idiomları, özünə yer tapmır, bunlar olsa-olsa keçmiş həyat tərzini, köhnələrin (yaşlıların) nitqini səciyyələndirmək üçün işlədilə bilər:

Allah kərimdir! – dedim.

A.Şaiq

*Çox şükür, bu yaxında
Mən də tapdım bir fürsət.*

M.Rzaquluzadə

Bunun əvəzinə uşaqlarla əlaqədar xəlqi – real ifadələr şeirdə daha artıq yer tutmaqdadır:

*Sənin saqqalın ağarsın,
Qoymusan məni nigaran.*

M.Rzaquluzadə

Müasir uşaq şeirində daha çox ictimai mahiyyətli nida idiomları işlənir.

*And olsun əmdiyimiz
Təmiz ana südünə!
And olsun babaların
Müqəddəs öyüdünə!*

M.Rzaquluzadə

Uşaq şeirində bir qrup nida idiomları da vardır ki, onlar yalnız uşaq şeirinə xas olan ifadələrdir. Bunlar ən çoxu əzizləmə, oxşama anlayışlarını ifadə edən biirləşmələrdir:

Xoruz dedi: – *Babacan:*
Sənə bu canım qurban!

A.Şaiq

Bir cüt nədir, buyurunuz,
Lap hamısı sizə qurban!

M.Rzaquluzadə

Ana deyir ona: – *Gözünə qurban!*

M.Seyidzadə

–*A qadan alım, yadımdan çıxıb:*
Bir azca dayan, yadıma salım.

T.Elçin

Xatırladaq ki, yalnız cümlə deyil, həm də söz birləşməsi şəklində, habelə ayrıca söz kimi çıxış edən idiomlar da çoxdur ki, bunlar əzizləmə anlayışının ifadəsinə xidmət edir:

Ciyərimin parası,
Gözlərimin qarası.

A.Şaiq

Sevinc, şadlıq, razılıq, gözaydınlığı anlayışları üçün xüsusi tip nida idiomları formalaşmışdır ki, bunların uşaq şeirində işlənməsi çətinlik törətmir:

Aydın olsun gözünüz:
Gəlin, görün özünüz.

A.Şaiq

–*Dovşan budur?*

–*Bəli, bəli!*

–*Sağ ol, tülkü,*
Dediklərin doğrudur!

T.Elçin

Başqasına bəslənmiş xoş və ya pis hisslər, şəxsin arzuları da nida idiomları ilə ifadə edilir:

Uğur olsun, gözəl bahar!
Səni ellər çox arzular.

A.Şaiq

Dedi: –*Al, rədd ol barı.*

A.Şaiq

Yeyin dadlı qayğanaq,
Canınıza nuş olsun.

X.Əlibəyli

Şeirdə işlənən frazeoloji ifadələrdə bəzi üslubi xüsusiyyətlər də diqqəti cəlb edir. Həmin xüsusiyyətlərdən ifadəliliyin yaranmasına xidmət edən vasitələr – yəni leksik vahidlərin təkrarı, antonim sözlərin qarşılaşdırılması, evfonik vasitələrin musiqililiyi, ahəngdarlığı ilə diqqəti cəlb edən alliterasiya və assonanslar diqqəti cəlb edir. Bu vasitələr haqqında xüsusi danışıldığına görə burada yalnız bəzi misallar verməklə kifayətlənirik:

a) Leksik vahidlərin təkrarı:

Söz verirəm, göstərim
Burda da hünər.
Söylə: “Borclu borclunun
Əlbət sağlığını istər!”.

M.Rzaquluzadə

Həyasızdan həyani
Saxla! – deyib babalar.
Hər şey getdi əlimdən,
Barı qalsın namus-ar!

M.Rzaquluzadə

b) Antonim sözlərin qarşılaşdırılması:

Köhnə düşmən dost olmaz.

A.Şaiq

Aslanın dişisi, erkəyi olmaz.

A.Şaiq

İşləməyən dişləməz.

O.Sarıvəlli

c) Alliterasiya hadisəsi – yəni eyni və ya oxşar məxrəcli səmit səsələrin bir-birini izləməsi. Görünür, uşaq şeirinin müəllifləri daha çox ahəngdar ifadələri işlətməyə həvəs göstərirlər. Həm də daxilən musiqilik keyfiyyətinə malik olan ifadələr şeirdə işləndikdə o, sanki yadda qalar, əzbərlənə bilər.

Səbr et, dayan, a qarğa,

Danışma lovğa-lovğa.

“Yerdə yatan yumurta

Göydə uçan quş olur”.

A.Şaiq.

Bu parçada “y” səsinin alliterasiyası (“yerdə yatan yumurta” xüsusi ahəng yaratmışdır.

Müxtəlif əsərlərdə səsələrin təkrarlanıb ahəngdarlıq yaratmasına aid çox misal göstərmək olar. “Tələsən təndirə düşər”, “Bağrına basmaq”, “Yolçu yolda gərək”, “Axtaran tapar”, “Bala baldan şirindir”, “Gözü görmək”, “Qanı qaralmaq”, “Kökünü kəsmək” kimi sabit, müxtəlif səsələrin ahəngi əsasında düzəlmiş ifadələr uşaq şeirində müvəffəqiyyətlə işlədilməkdədir.

KİM YATIB, KİM OYAQ?

Bu məzəli ifadənin “Cırtıdan” nağılı ilə əlaqəsini hər bir uşaq yaxşı bilir. Konkret bir hadisə, rəvayət, əhvalat ilə əlaqədar işlənən bir sıra ifadələr zaman keçdikcə müxtəlif səbəblər üzündən ümumiləşir, bəzən də konkret mənşəyi ilə əlaqəsini tam üzür və deməli, tamamilə ümumi səciyyə kəsb edir. Ümumiləşmiş xalq ifadələrinin (atalar sözləri, məsəllər, hikmətamiz ifadələr, nəsihətlər və s.) uşaq şeirində işlədilməsinin səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır.

Şeirin, poeziyanın mühüm fərqləndirici əlaməti konkret əşya və hadisələri tipikləşdirməkdən və ümumiləşdirməkdən ibarətdir. Uşaq poeziyasında bu xüsusiyyət atalar sözü və zərbi-məsəllər vasitəsi ilə də əldə edilir. Atalar sözü və zərbi-məsəllər uşaq poeziyasına zənginlik gətirir, onun dil materialının müəyyən hissəsini təşkil edir. Digər tərəfdən, yenə də məlumdur ki, atalar sözü və zərbi-məsəllər ibrətamiz mahiyyət daşıdığından didaktik əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan onun uşaq poeziyasında işlənməsinə haqq qazandırmaq lazım gəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, atalar sözü haqqında məktəb dərsliklərində xüsusi nəzəri məqalə də verilmiş⁵⁷ və ibtidai məktəbin birinci sinfindən başlayaraq “Ana dili” dərsliklərində müxtəlif məzmununa malik olan atalar sözlərinə xüsusi yer ayrılmışdır.

Böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinski hələ XIX əsrin II yarısında ibtidai təlimdə ana dilinin öyrədilməsində atalar sözü və zərbi-məsəllərin forma və məzmun etibarilə mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini söyləmişdir: “Atalar sözü öz şəkli etibarilə ana dilinin canlı təzahürüdür. O, doğrudan-doğruya, ana dilinin mənbələrindən, yəni xalqın daima gənc, əbədi surətdə inkişaf edən ruhundan nəşət edir. Bu atalar sözü və zərbi-məsəllərin özləri həyat saçmaqla uşağın ruhuna qeyri-şüuri də olsa da, kök salmış ana dilinin toxumalarını canlandırır ona həyat verir.....Uşağı xalq dilinin canlı

---

⁵⁷Bax: M.Rzaquluzadə, Ş.Mikayılov. Ədəbiyyat (oxu kitabı), 4-cü sinif üçün, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1971, səh. 31.

qaynağına sövq etmək və qeyri-şüuri olaraq bu dilin ahəngini uşaq ruhuna tələq etmək üçün bunlardan daha yaxşı vasitə, bəlkə də yoxdur. Məzmun etibarı ilə bizim atalar sözü ibtidai təlim üçün bu cəhətdən əhəmiyyətli ki, rus xalq həyatı bütün öz gözəl xasiyyətləri ilə, güzgüdə əks onunan kimi bunlarda əks olunmuşdur. Xalq həyatını bunlara anlatmaq üçün, bəlkə də, bu atalar sözünün mənasını izah etməkdən daha yaxşı vasitə yoxdur. Xalq həyatının bütün cəhətləri, onun ev, ailə, çöl, meşə, ictimai həyatı, onun tələbatı, adətləri, təbiətə, adamlara, bütün həyat hadisələrinin əhəmiyyətinə baxışı bu atalar sözündə əks olunmuşdur". "...Mən bunlarla bilavasitə tanışlıqdan danışırım və ancaq onu istəyirəm ki, uşaq şeylərə xalqın uşaqcasına iti görən gözləri ilə baxsın və onu çox vaxt hər cür qrammatik qaydalara əks gedən, lakin xalq dilinin ruhuna sadıq olan tutarlı sözlərlə ifadə etsin".⁵⁸

Bu fikirlər atalar sözü və zərb-məsəllərin uşaq poeziyasında işlədilməsinə nəinki haqq qazandırır, həmçinin onu təbliğ edir. Görkəmli pedaqoqun atalar sözü və zərb-məsəllər haqqında söylədiyi bir fikri də göstərməyi lazım bilir: "...Atalar sözündə iki məna vardır: biri onun xarici, gözəl təsviri mənasıdır ki, bunu uşaq asanlıqla başa düşə bilər: o biri, uşaq üçün anlaşılmaz daxili mənasıdır; belə atalar sözünə xarici məna gözəl geyim xidmətini görür. Bu cür atalar sözünün ancaq xarici mənasını uşağa başa salmaq lazımdır".⁵⁹ Uşaq şeirində işlədilən atalar sözünün nəinki "xarici, həmçinin "daxili" mənası da uşağa çatdırılmış olur. Çünki poeziyada müəyyən bir hadisə şərh edildikdən sonra, müxtəlif vasitələrlə uşaqda həmin hadisə haqqında təsəvvür yaratdıqdan sonra göstərilənin səciyyələndirilməsi, tipikləşdirilməsi və əsasən ümumiləşdirilməsi üçün atalar sözündən istifadə olunur.

Xüsusilə, inqilabdan əvvəl yazılmış uşaq şeirlərində (M.Ə.Sabirin, A.Səhhətin, A.Şaiqin), didaktik məzmunlu, nəsihətə tamiz əsərlərdə atalar sözləri bir nəsihət kimi işlənir, bəzən də şeirlər belə ifadələrlə bitirdi:

---

⁵⁸K.D.Uşinski. Seçilmiş əsərləri, Bakı, "Azərənşər", 1953, səh. 189-190.

⁵⁹Yenə orada, səh. 191.

Olmasaydı cahanda sarsaqlar
Ac qalardı yəqin ki, yaltaqlar.

M.Ə.Sabir

Evi yandı yalançının, – dedilər
Ona bir kimsə etmədi bəvər.

M.Ə.Sabir

Köhnə düşmən dost olmaz.

A.Şaiq

Zəhmətsiz bal yemək olmaz.

A.Şaiq

Çəkə hər kim bir qədər zəhmət,
Olar, əlbəttə, hər zaman rahat.

A.Səhhət

Atalar sözü xalqın həyatını, adət və ənənələrini, təfəkkür tərzini bir güzgü kimi əks etdirir. Burada xalqın evdə, ailədə, çöldə, işdə, cəmiyyətdə, bayram və şənliklərdəki əlaqə və münasibətləri əks etdirilir.

Atalar sözlərində ümumiləşdirmə də var, dəqiq elmi-nəzəri mülahizələr də var. Lakin atalar sözlərindəki ümumiləşmə insanın daha çox elmə qədərki (və deməli, əslində səhv) görüşlərinə əsaslanır. Elmi ümumiləşmələr, hökmlər obyektivliyi ilə səciyyəvlənir ki, bu obyektivlik atalar sözündə çatmır. Bunlar, adətən, həmişə subyektivdir. “Könül sevən göyçək olar” – deyirlər. Göyçəkliyin meyarı burada elmi şəkildə verilməmişdir, subyekt fərd ilə əlaqələndirilmişdir.

Halbuki, “Hərəkət materiyanın atributudur”, “İnkişaf ziddiyyətlərin mübarizəsidir” və s. elmi hökmlər fərdlərdən asılı deyildir.

Atalar sözlərindəki subyektivlik onların şeir dili üçün bir bədiilik vasitəsi olaraq əvəzsiz vahidlər kimi səciyyəsinə müəyyənləşdirir.

Atalar sözləri milli mədəniyyətin fəxridir. Müasir dövrdə bunlardan xüsusilə gənclər öz nitqlərində az istifadə edirlər. Halbuki şeirdə bunların bol-bol işlənməsi uşaqların nitqinin zəngin və obrazlı keyfiyyət kəsb etməsində çox mühüm təlim-tərbiyə rolu oynaya bilər. Demək lazımdır ki, müasir uşaq poeziyasında da didaktik məzmunlu şeirlər özünü göstərir və bunlarda da ümumiləşmiş hökmlərə, hikmətamiz ifadələrə yer verilir. Əlbəttə, xarici aləmi, dünyanı dərk etmək işində belə ümumi hökmlərin əhəmiyyəti var və uşaqlıqdan oxunub yadda qalan həmin ifadələr ömür boyu unudulmur:

İgid oğlan dedi: "Ey şər!
Quyu qazan özü düşər".

M.Seyidzadə

*Ağacsa bar verəndə
Başını yerə əyər.*

M.Rzaquluzadə

Bəzən bir şairin fərdi yaradıcılıq məhsulu olan dəyərli, nəsihətəməz ifadələri də şeir vasitəsilə məşhurlaşır, atalar sözü kimi geniş yayılmış olur:

Ana dovşan gedən kimi
Balacalar yatdı bir az.
Ancaq hamı yaxşı bilir,
Ac qarına yatmaq olmaz.

M.Rzaquluzadə

*Elm bir ümmandır ki,
Ucu-bucağı yoxdur.*

M.Rzaquluzadə

Dedi: “A dostlar!
Eldə məsəl də var:
Bar versə ağər,
Ağac baş əyər”.

M.Seyidzadə

M.Seyidzadənin “Şehirli nar” şeirində deyilir:

Quş qanadsız ola bilməz,
İgid atsız ola bilməz.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu ifadənin qədim variantı M.Kaşğarının lüğətində “Quş qanatin, ər atın” şəklindədir.

Göstərilən misalların bəzisində xalq ifadəsi dəyişdirilmədən, olduğu kimi birbaşa mətnə daxil edilir, bəzisi isə müəyyən müşayiətedici sözlərlə (“bir məsəl var”, “məsəldir ki”, “eldə məsəl var” və s.) işlədilir.

Mətbuat dilindən bəhs edərkən bəzən belə müşayiətedici, ara sözlərin işlədilməsini lazım və zəruri hesab etmirlər. Lakin uşaq şeirində bu ara sözlərin bir izahedicilik funksiyası da vardır və buna görə də bunların işlədilməsinə qarşı çıxmaq olmaz. Əksinə, bu ara sözlər ifadənin atalar sözü, el məsəli olduğunu uşağa xatırladır, öyrədir. Belə şeirlər həm də öyrətmə, dərkətmə funksiyası kəsb edir. Məsənin bu cəhəti mühüm hesab edilməlidir. Şeir oxumaqla balaca oxucu hansı ifadələrin xalqa məxsus olduğunu qavramış olur:

Bir də *belə bir məsəl var;*
Bunu hamı bilir əzbər,
Deyirlər ki:
“Hər ac toyuq
Yuxusunda darı görər”.

M.Rzaquluzadə

Ataların sözüne
Haqq verək, *var* çox gözəl,
Çox mənalı *bir məsəl*:

*Birləşəndə el gücü –
Çatmaz ona sel gücü.*

M.Seyidzadə

Demək lazımdır ki, bu xüsusiyyət M.Seyidzadə və M.Rzaquluzadənin əsərlərində daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır:

*Ancaq el arasında
Belə bir məsəl də var:
Nə qədər çətin olsa,
Axtaran axır tapar”.*

M.Rzaquluzadə

*Atalar belə bir məsəl demişdir:
Yalan danışana olmaz etibar,
Çəkməz heç bir zərər düz danışanlar.*

M.Seyidzadə

Bəzi uşaq şeiri yazan sənətkarlarımız atalar sözünün etik cəhətini nəzərə alaraq özlərinin atalar sözü strukturuna oxşar fərdi ifadələrini də işlədirlər. Bunlardan bir neçəsinə nəzər yetirək:

*A.Şaiq. Hər işin var qaydası (“Yaxşı arxa”).
Ağlasığmaz sərxoş sözü (“Ovçu məstan”).
Yamanı bir yaman bəla yıxar (“Cəfər və Bəşir”).
Ana balaya qiymaz (“Yaxşı arxa”).
Çox qazanır çox çalışan (“Yaxşı arxa”).*

*M.Rzaquluzadə. Bəd olar, bilirsiniz,
Yaralanmış canavar (“Leyla”).
Qiymətini bil hər dəqiqənin (“Saat”).
Əməklə-işlə
Yaşa, at, yüksəl!... (“Saat”).*

*M.Seyidzadə. Dost, dost yolunda
Çalışsın gərək (“Göyərçin”).*

*H.Ziya. Özü ucalarmı heç
Başqasını kiçildən?
 (“2” və “5”).*

Müasir uşaq şeirində belə nümunələr çoxdur.

Atalar sözü və zərbi-məsəllər özünün məzmun müxtəlifliyi və zənginliyi ilə insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir. Lakin məzmun müxtəlifliyi bütünlüklə uşaq ədəbiyyatında öz əksini tapa bilmir. Çünki zəngin xalq çeşməindən o müdrik sözlər seçilir ki, onlar uşağın təlim-tərbiyəsində öz müsbət təsirini göstərə bilsin. Buna görə də sənətkarlarımız atalar sözünü işlədərkən göstərilən tələbləri nəzərə alır, onları uşaq psixikasının dərk etmə səviyyəsində işlədirlər.

Uşaq poeziyasında işlədilən atalar sözlərinin məzmununa diqqət yetirdikdə əsasən aşağıdakı mövzular diqqəti cəlb edir və onlara geniş yer verilir: vətən, xalq, birlik, mərdlik, namərdliyə qarşı mənfi münasibət, ağıl, zəka, dost, düşmən, əmək – zəhmət, sənət və sair. Bu kimi mövzular əsasən poemalarda və mənzum hekayələrdə mühüm yer tutur. A.Şaiqin, M.Rzaquluzadənin, M.Seyidzadənin, M.Dilbazinin, Zahid Xəlilin, H.Ziyanın və başqa Azərbaycan uşaq poeziyası nümayəndələrinin poemalarında, mənzum hekayələrində və təmsillərində atalar sözü və zərbi-məsəllər əsərin əsas məqsədini, mövzusunu daha əyaniləşdirir, ümumiləşdirir və nəticədə, uşaqlara müxtəlif hadisələr haqqında düzgün fikir yürütməyə yol göstərir.

AYRICA HİSSƏ

DOKTOR AYBOLIT, STYOPA DAYI VƏ BAŞQALARI...

Uşaq şeiri yazmağın çox mühüm ictimai əhəmiyyəti yalnız bizim dövrümüzdə düzgün müəyyənləşdirilmiş və qiymətləndirilmişdir.

Rus uşaq şeirinin iki böyük korifeyi haqqında danışırkən St.Rassadin yazır: "Çukovski bizim uşaq poeziyasının Homeridir, Marşak və Puşkini".⁶⁰

"Marina Tsvetayevanın təsəvvürünə görə, iki böyük rus şairindən biri yeni Rusiya lirikasını təcəssüm etdirir, digəri – eposunu. Birincinin oxucuları nə qədər baş varsa, o qədərdir, ikincinin yeganə bir oxucusu var ki, o da Rusiyadır.

Biz bu sözləri bir qədər dəyişdirərək, belə deyə bilərik. Çukovskinin bir oxucusu var – uşaq; Marşakın oxucusu nə qədər uşaq varsa, o qədərdir".⁶¹

Bütün bunları ona görə qeyd edirik ki, uşaq şeirinin mühüm ictimai əhəmiyyətini bütün əzəməti ilə nəzərə çarpdırmaq.

Burada digər bir cəhət də belədir ki, bu iki görkəmli sənətkarın əsrlərinin dilimizə tərcüməsi çox böyük ictimai və linqvistik hadisə hesab olunmalıdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan uşaq poeziyasının nağıl fondunu rus şeirindən edilən ən yaxşı, kamil tərcümələrsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. XIX əsrdən başlayaraq rus dilindən edilən tərcümələr sayəsində Azərbaycan uşaq poeziyası kəmiyyət və keyfiyyətcə çox zənginləşmişdir. A.S. Puşkinin "Balıqçı və balıq" nağılı Azərbaycan xalqı içərisində çox geniş yayılmış, məşhurlaşmış və hətta bu əsər ilə əlaqədar dilimizdə xüsusi ifadə tərziformalaşmışdır: müəyyən hadisələrin bitib qurtarmadığını, təkrar-təkrar davam etdiyini bildirmək üçün el arasında "balıqçı ilə balıq

---

⁶⁰ Ст.Рассадин. Так начинают жить стихом, 1967, М., səh. 60.

⁶¹ Ст.Рассадин. Так начинают жить стихом, 1967, М., səh. 79.

nağılına dönüb” ifadəsi işlənməkdədir. Yerşovun “Qozbel at”ı azərbaycanlı uşaqların ən sevimli əsərlərindəndir.

Müxtəlif tərcümələr nəticəsində dünya və rus ədəbiyyatının ən yaxşı uşaq əsərlərinin qəhrəmanları Buratino, Aybolit, Barmaley, Karabas-barabas, Alisa, Qırmızıpapaq, Mauqli, Karlson, Peppi, Limpopo, Çeburaşka, timsah Gena, Qulliver, Liliput, Qarqantua, Pantaqrue, Tom Soyyer, Heklberri Finn, Styopa dayı və s. azərbaycanlı uşaqların sevimli qəhrəmanları qalereyasına daxil olmuşdur.

Bu ədəbi qəhrəmanların bəzilərinin daha da məşhurlaşmasında onların adlarının başqa uşaq şeirlərində işlədilməsinin də rolu böyükdür.

S.Məmməd zadənin “Tom Soyyerin və Heklberri Finnin son macərləri” romantik poemasında bu məşhur qəhrəmanların Moskvaya gəlib çıxmasından və bu şəhərdəki sərgüzəştlərindən bəhs olunur...Oxucunun təsəvvüründə müəyyən bir hadisəni, obrazı canlandırmaq məqsədi ilə onun adının şeirdə işlədilməsi bədii bir üsul olub, üslubiyyatda reminissensiya adlanır.⁶²

Adətən uşaq şeirlərində ən çox məşhur olan qəhrəmanların adları çəkilir. Bu cəhətdən K.Çukovskinin və S.Marşakın qəhrəmanlarının adlarının şeirimizdə işlədilməsi diqqəti cəlb edir.

---

⁶² А.Н.Гвоздев. Очерки по стилистике русского языка. Изд-во «Просвещение», Москва, 1965, сәh. 86.

SON HİSSƏ

AZƏRBAYCAN, AZƏRBAYCAN....

Araşdırmalardan məlum olur ki, uşaq şeiri yazan hər bir şair şeirlərində öz üslubunu fərdiləşdirməyə, başqalarından fərqləndirməyə cəhd edir. T.Mahmud sözlərin çoxmənalılığına və omonimliyə daha artıq diqqət yetirir. T.Elçin sözlərin strukturasına əhəmiyyət verir, feillərdən bol-bol istifadə edir. İ.Tapdıq üçün ahəngdarlıq, musiqililik daha mühümdür, M.Seyidzadə obrazlı dilə meyl edirsə, M.Rzaquluzadəni daha çox intonasiya, ritm məsələləri cəlb edir. H.Ziya ayrı-ayrı konkret əşyaların təsvirinə - tərənnümünə üstünlük verir. Ə.Kərimin şeirlərində orijinal, “gözlənilməz” qafiyələr daha çox işlənir. C.Məmmədovun şeirlərində müxtəlif (zoonimik, onomastik) xüsusi adlar, X.Əlibəylinin şeirlərində təqlidi və vokativ sözlər daha artıq yer tutur və s. Bununla belə, uşaq şeiri yazan bütün şairlərimizin üslubunda ümumi, bənzər cəhətlər çoxdur. Məhz bu müştərək üslub xüsusiyyətləri bütövlükdə uşaq şeirinin fərqləndirici əlaməti kimi çıxış edir.

Ədəbi-bədii dilimizdə uşaq şeir üslubunun formalaşması faktı mühüm bir nailiyyət kimi qiymətləndirilməlidir. Məlumdur ki, ədəbi dilin zənginliyi müxtəlif üslub qollarının meydana çıxması, formalaşması və inkişafı ilə əlaqədardır.

Uşaq şeirlərində ən müqəddəs sözlərin – ana və Vətən sözlərinin istiliyi, hərarəti öz əksini tapır. Bu isə gənc nəsə vətənpərvərlik, insanpərvərlik, humanizm ideyalarının aşılınması üçün çox zəruridir:

Məktəbliyəm,
“Ana” sözü, “Vətən” sözü
Yazılmışdır
Dəftərimin varlığında.

T.Mahmud

İ.Səfərlinin “Ana” şeirində deyilir:

Əziz ana, can ana,
Qəhrəmanlar anası,
Gözəl, mehriban ana!
Sevimli əziz qadın!
Böyütdükcə bizi sən
Bizim ana Vətənlə
Dən düşür saçlarına...
Qoşa çəklir adın.
Ana! Ana Vətən!

İnsanın ən ali, ən insani hissələrini ilk növbədə bu sözlərlə ifadə etmək və tərbiyələndirmək olar. *Ana südü. Ana məhəbbəti. Ana yurd. Ana torpaq. Ana laylası. Ana dili. Ana qucağı.*

Anamız Azərbaycan!

Volter deyirdi ki, uşaq altı yaşa qədər dünyanın bütün əsas dillərini öyrənə bilər, *ana dilini* isə insan ömrü boyu öyrənməlidir.

Ana dili! Ana dilini öyrənmək! Kim ana dilinə tam sahib ola bilər? Heç kəs! Heç kəs öz ana dilini tam mükəmməl öyrənə bilməmişdir. Dil o dildə danışan xalqın bütün üzvlərinin beynində mövcud olan mücərrəd bir hadisədir. Dilin öyrənilməsi bütün xalqı öyrənmək, dili bilmək xalqın bütün həyatını – keçmişini, indisini, arzu və peşələrini, adət və ənənəsini, təfəkkür tərzini bilmək deməkdir.

Xalqın bütün həyatı, varlığı, mənəviyyəti dildə əks olunur. Dil xalq həyatının, onun mürəkkəb, keşməkeşli tarixinin ensiklopediyasıdır. Dil xalqın özü deməkdir. Bütün bunları tam öyrənmək üçün bir insan ömrü kifayət deyildir. Deməli, dili ömrü boyu öyrənmək gərəkdir. Ən böyük dahilər də dili tam öyrənib başa çıxıb bilməmişlər. Deyirlər, bəzən qoca Homer də mürgüləyirmiş...Bunu ona görə deyirlər ki, ən böyük dahilərin də bütövlükdə dilə tam, mükəmməl sahib ola bilmədiyini ifadə etsinlər. Dilə tam sahib ola bilən bir varlıq mövcuddur ki, o da *Xalqdır*. Dilin sahibi, yaradanı da xalqdır, dəyişdirib inkişaf etdirəni də xalqdır. Dilin

inkişafı xalqın ümumi inkişafından asılıdır. İnsan hazır, əsrlər boyu təkmilləşdirilmiş normalara malik dil mühitində doğulur və ünsiyyətə girmək istəyirsə, bu normalara tabe olmalıdır. Dil normalarına sahib olmaq zəruri məsələdir.

Məşhur rus pedaqoqu K.D.Uşinskinin göstərdiyi kimi, ana dili ən böyük xalq məsləhətçisidir. Ana dilini erkən, asanlıqla və zəhmətsiz mənimsəməklə hər bir yeni nəsil əvvəllər yer üzündə yaşayıb dünyadan getmiş minlərlə nəsillərin duyğu və düşüncə tərzini mənimsəmiş olur. Ana dilini öyrənərkən uşaq yalnız şərti işarələri – səsləri öyrənmir, bəlkə doğma sözlərin bütün daxili gözəlliklərini mənimsəyir, bu zəngin çeşmədən mənəvi hərarət, həyat və güc alır.

Dil nəsillər arasında daxili mənəvi əlaqə yaradan, nəvələri babalarla bağlayan ən mühüm amildir. Xalqın əldə etdiyi bütün mədəni nailiyyətlər dil vasitəsilə uşağın malı olur. Dil Yuri Qaqarin əsrini Salur Qazan əsri ilə bağlayır.

MÜNDƏRİCAT

Bir neçə söz	3
--------------------	---

BİRİNCİ HİSSƏ

I FƏSİL

Söz və forma (Ritm. Qafiyə. Sadalama. Alliterasiya).	6
A teşti, teşti, teşti	6
Qafiyə... qafiyə...	20
Alma, palıd, şam ağacı hal ilə Eylədilər bəhs bu minval ilə...	28
Şam ağacı şatır keçi, Qoz ağacı, qotur keçi...	34

II FƏSİL

Obrazlı sözlər (Vokativ sözlər. Nidalar. Təqlidi sözlər. Uşaq sözləri).	37
Laylay, beşiyim, laylay...	37
Cib-cib, cücələrim...	48
A...bacım necə oxşayır mənə?.....	52
Qa! – deyərkən hənuz bircə kərə.....	57
Hoppan, hoppan.....	66

III FƏSİL

Bəzi bədii təsvir vasitələri (Təkrarlar. Qoşa sözlər. Sözdüzəltmə. Dialektizmlər).	70
Yastı-yastı qayalar Yastığıdır çobanın. Yumru-yumru təpələri Yumruğudur çobanın.....	70
Ala-bula boz keçi.....	80
Canlıcadır, zorbacadır baldırım.....	88
Yaxşı nədir, pis nədir?.....	95

İKİNCİ HİSSƏ

I FƏSİL

Söz və məna (Çoxmənalı sözlər. Omonimlər. Yanılmaclar).	100
Sözlər, sözlər, sözlər.....	100

Beş, beş, beş – on beş.....	104
Ağ balqabaq, boz balqabaq... ..	112

II FƏSİL

Nitq hissələri (İsimlər. Feillər. Sifətlər).	117
Sünbülüm, yasəmənlərim, göyərin!.....	117
Ayı – axmaq, donuz – toxmaq!	120
Get məktəbə, cavanım!	124
Çox yatma, dur, a tənbə!	126
Bənövşə! – Bəndə düşə!	127
Vətənin sevməyən insan olmaz... ..	131
Çeynədilər, didişdilər, diddilər.	132
Gəl, gəl, a yaz günləri!	137
Biri varmış, biri yoxmuş.....	140
Keçəl qızı evdə qoy, Saçlı qızı götür, çıx!	141

III FƏSİL

Onomastika (Şəxs adları – antroponimlər. canlıların adları – zoonimlər. yer adları – toponimlər.	147
Hamı yatıb, Cırdan oyaq... ..	147
Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm.	158
Azərbaycan – Odlar yurdu	164

IV FƏSİL

Bədi ifadə vasitələri (Metafora. Sinekdoxa. Müqayisə. Epitet).	167
Gün, çıx! Gün, çıx!	
Kəhər atı min, çıx!	167
Ay pipiyi qan xoruz!.....	170
Tap görüm!	177
Heç belə yalan deməmişdim.....	184
Qırmızıpapaq.....	187
Girdi evə bir qoca Boyu çinardan uca. Yapıncısı buz kimi, Parlayır ulduz kimi.	192
Ağzı qara canavar Düşmənidir çobanın... ..	203

V FƏSİL

Bir daha bədii ifadə vasitələri (Frazeoloji ifadələr.

Atalar sözü)	212
Bənövşəyəm, bənövşə,	
Düşmüşəm dilə-dişə.	212
Kim yatıb, kim oyaq?	223

AYRICA HİSSƏ

Doktor Aybolit. Styopa dayı və başqaları	230
--	-----

SON HİSSƏ

Azərbaycan, Azərbaycan.....	232
-----------------------------	-----

Nəşriyyatın direktoru: *Səbuhi Qəhrəmanov*
Kompüter tərtibçisi: *Rəvanə İlmanqızı*
Bədii tərtibat: *Şəlalə Məmməd*

Formatı 60x84 ¹/₁₆
Həcmi 15 ç.v.
Tirajı 300

Ünvan: Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç. 28